

REFORMERT KIRKE

Fig. 1. Reformert kirke og kirkegård 1762. Stik af W. A. Müller.

REFORMERT KIRKE

ved

JAN STEENBERG

I nden for 1500'nes reformatoriske bevægelser havde Zwinglis og Calvins reformerte kirke skilt sig ud med et eget, klart formuleret program. Den var i sit væsen radikal, med skarp brod vendt mod katolicismen. Medens den lutherske kirke ligesom moderkirken overvejende var monarkisk og bibeholdt noget af traditionerne i gudstjenesteform og tros lære, var den calvinske kirke demokratisk og udrensede alt, hvad der ikke direkte kunne udledes af Bibelen. Man anerkendte intet andet overhoved end Jesus Kristus, der var den eneste og evige biskop. Præsterne var alle ligestillede, kolleger uden rang, og deres fornemste opgave var ordets rette forkyndelse. Der opstod således en menighedskirke, som ikke kunne rammes af statsmagtens organer, og som styrede sig selv ved presbyterier, sammensat af præster, ældste (πρεσβύτεροι) og diakoner. Af disse havde de ældste — presbyterne — til opgave sammen med præsterne at

våge over kirketugten og på skift at varetage visse praktiske hverv som f. ex. regnskabsføring, medens diakonerne særlig havde den sociale forsorg under sig¹.

Denne reformerte kirkeordning blev lovfæstet i »Confessio Gallicana« (den gallikanske bekendelse 1559) og i »La discipline ecclésiastique des églises réformées« (den reformerte kirkedisciplin, også fra 1559) og blev herefter et integrerende led i trosbekendelsen. Meget af de reformertes stejle holdning, der f. ex. så tydeligt kom til orde efter grundlæggelsen af menigheden i København i slutningen af 1600'rne, kan forklares af denne tro på gudstjenesteformens og menighedsstyrets guddommelige oprindelse, og man krævede denne tro uafviselig respekteret. Ville herbergstaten ikke godkende dette demokratiske kirkesyn, havde de reformerte intet andet valg end at bryde teltpælene op og søge andetsteds hen.

Ligesom hos lutheranerne krævede man blandt calvinisterne den evangeliske lære forkyndt rent og purt med prædiken som et væsentligt led i gudstjenesten. Men de reformerte gik langt videre end lutheranerne, når de udledte konsekvenserne af dette grundsynspunkt. Dåb og nadver var nok hellige sakramenter, indstiftet af Gud, men der var intet mystisk forbundet dermed. Nadveren blev midtpunktet for kirketugten med uddeling af brød (ikke oblater) og vin, men den var ikke midtpunktet i gudstjenesten. Derfor var der i de calvinske kirker heller ikke noget alterbord, ingen krucifikser, ingen altertavler og ingen alterlys. Der var kun et nadverbord, og det krævede ikke nogen central stilling i kirkerummet: i den ældste reformerte kirke i København stod det da også ved den sydøstlige sidedør. Centrum var og blev prædikestolen, der i reformerte nybygninger altid blev anbragt i kirkens hovedakse. — Menighedssang og orgelspil hørte med til den reformerte gudstjeneste, men ikke de lange liturgier, der kun kunne aflede tanken fra ordets forkyndelse, og man indskrænkede sig til at afsynge Davids salmer.

Med en så skarpt formuleret kirkeorden, der lagde hele vægten på menighedens selvstyre, udformedes Zwinglis og Calvins kirke i det demokratiske Schweiz og i de frie Nederlande. Når læren også vandt indpas i udprægede fyrstestater, var harmonien kun sikret, hvis landsfyrsten selv var reformert, sådan som tilfældet var i Brandenburg og Hessen. Hvor fyrsten var af katolsk eller luthersk observans, var muligheden åbnet for konflikter. Religionskampene i Nederlandene under det habsburgske regime og i Frankrig under Bourbonerne taler tydeligt derom. Dønningerne af disse voldsomme brydninger nåede omsider Danmark i slutningen af 1600'rne.

Her var kirken i tiden efter reformationen, og navnlig i det 17. århundrede, blevet stedse mere rettroende med fast forankring i den augsburgske konfession. Skellet mellem lutheranere og kalvinister var lige så skarpt som mellem lutheranere og katolikker. Det var derfor en ganske uventet situation, der op-

stod, da den danske kronprins Christian, den senere Christian V., i 1667 ægtede den hessiske prinsesse Charlotte Amalie, som fra sit hjem havde arvet en streng reformert tro, og som ikke agtede at fravige sin religiøse overbevisning i sin egenskab af Danmark-Norges vordende dronning. I ægtepagten af 5. marts 1667 blev der derfor indføjet nogle bestemmelser om prinsessens ret til at udøve sin religion under de nye forhold. Kong Frederik III. indrømmede herefter sin svigerdatter ret til at dyrke den reformerte religion overalt i den dansk-norske konges riger og lande, hvor hun end måtte befinde sig; hun fik yderligere tilladelse til at holde en »fredelskende« hofprædikant — altså en teolog, som ikke ville drive nogen form for religiøs propaganda uden for hofmenighedens snævre kreds; gudstjenesten skulle holdes i et dertil indrettet rum, hvor der måtte holdes prædiken og uddeles Nadverens Sakramente for prinsessen og hendes hofstat; andre måtte ikke indlades; i prinsessens kapel måtte der heller ikke finde vielser og dåbshandlinger sted; de børn, der måtte blive frugten af det fyrstelige ægteskab, skulle døbes på luthersk vis, og ved prinsessens eventuelle dødelige afgang skulle begravelsen foregå efter landskirkens ritus².

I overensstemmelse med ægtepagtens ordlyd blev der da indrettet et kapel for reformert gudstjeneste på Københavns slot. Senere, under dronning Charlotte Amalies enkestand, kom der tillige kapeller på Nykøbing slot og Charlottenborg i København. Uden for denne lille hofkreds var der kun mulighed for reformert kirkegang i de nederlandske og brandenburgske gesandtskabers kapeller³. I den enevældige konges lande tålte man ingen sekteriske bevægelser.

Anderledes blev det, da Ludvig XIV. indledede de berygtede »dragonader« mod de reformerte, eller som de oftest kaldtes i Frankrig: huguenotterne. Disse havde ved ediktet i Nantes 1598 fået udstrakte privilegier og dannede herefter egentlig deres eget samfund med egen styrelse i fristæder. Omkring 1680 satte den franske konge ind med en hård kurs mod disse alt for begunstigede undersåtter. Han søgte med alle midler at svække deres rettigheder og ved personlig forfølgelse at tvinge dem til omvendelse. Kalvinisterne i Frankrig var traditionelt republikansk sindede; de var tillige et overordentlig dygtigt og selvstændigt folkefærd, som ikke ved nogen form for tvang ville gå over til katolicismen. De valgte derfor at flygte til andre lande, først og fremmest de frie republikanske naboer i Schweiz og Nederlandene. Men også England, Tyskland og Danmark var inden for flygtningenes rækkevidde.

Den danske ambassadør i Paris, Just Høg, kunne 1681 indberette, at han idelig blev hjemsøgt af huguenotter, der agtede sig udenlands, bl.a. til Danmark⁴. Den danske regering vaklede. På den ene side nærrede man ønsket om rettroenhed agtet og gennemført til det yderste. På den anden side var man langt inde i merkantilistiske tankegange og indså meget vel, at en befolknings-

tilvækst som den, der her blev tilbudt, og som bestod af erfarne mennesker på handelens og industriens område, også måtte være eftertragtelssværdig. Just Høg og hans efterfølger Henning Meyercrone slog også på de rent menneskelige følelser, når de berettede om huguenotternes lidelser i Bastillen eller galejerne. Bag den danske konge stod dronning Charlotte Amalie, der var utrættelig i sine bestræbelser for at mildne de forfulgtes kår. Man spurgte først bisperne og fik hvasse svar.

Allerede 1672 havde det nyoprettede Kommercekollegium af merkantilistiske grunde ønsket at åbne landets grænser for alle konfessioner, også for jøder. Da havde biskop Hans Wandal kraftigt opfordret kongen til at betænke, at hans første pligt var at værne den sande religion. Da dragonaderne begyndte, lod Christian V. påny forespørge hos bisperne, om man af kirkelige grunde kunne give flygtningene adgang til kongens riger. Der kom svar fra bisperne Hans Bagger, Søren Glud, Erik Grave, Thomas Kingo og Hans Clausen Rosing. Ingen af de adspurgte kunne anbefale tanken. Da sagen tredje gang blev rejst 1684, spurgte kongen påny nogle gejstlige om råd. Det var bisperne Hans Bagger og Thomas Kingo samt hofpræsten Hans Sørensen Leth, og deres svar var ligesom tidligere en kategorisk afvisning⁵. Men regeringen fulgte ikke rådet. Man begyndte at udstede privilegier for reformerte flygtninge.

En foreløbig indrejsetilladelse blev givet den 10. maj 1681. Herefter skulle franske flygtninge kunne slå sig ned ved den planlagte fæstning Christiansborg i Oldenburg. Med fæstningsbyggeriet havde det imidlertid lange udsigter, og det blev senere helt opgivet. For dog at give de reformerte flygtninge virkelige muligheder i Danmark lod kongen den 23. juli 1681 udsende et andet brev, hvorefter huguenotterne tillige fik ret til fri religionsøvelse i Fredericia, Glückstadt og Altona⁶.

Kort efter indfandt de første reformerte flygtninge sig i København, hvor de foreløbig ikke havde løfte om fristed. En af de første var portrætmaleren Jacques d'Agar⁷, som 1682 forlod Paris, og som i november 1683 udnævntes til hofmaler hos Christian V. Samtidig fik den danske hær et tilskud af franske officerer. Der er navne som Frédéric-Charles de Rochefoucauld comte de la Roze, der blev Christian V.'s feltmarskal; endvidere nævnes brødrene de Cheusses og deres slægtning Frédéric de Suzannet marquis de la Forest, den senere som kommandant af Kastellet bekendte Charles Damas de Cormaillon samt oberst i infanteriet Antoine le Sage de Fontenay. Midtpunktet for denne franskprægede kreds var Nicolas de Rambouillet de la Sablière, der undslap fra Bastillen, og som i København blev sat til at organisere indvandringen af flygtninge. Der vil blive lejlighed til senere at tale mere om denne ældste franske menighed.

Strømmen af indvandrere var således godt i gang, inden kongen omsider den

3. januar 1685 udsendte sine omfattende privilegier⁸, der foruden rettigheder også pålagde emigranterne pligter over for herbergstaten. De skulle lyde landets love og aflægge troskabsed til kongen; de måtte i deres skoler kun undervise børn af den reformerte trosbekendelse; de skulle afholde sig fra alle angreb på den augsburgske konfession samt overholde landskirkens bods- og heligdage. Til gengæld fik de fri religionsøvelse og løfte om at måtte bygge en kirke på Christianshavn; og endelig opnåede de 20 års frihed for skat, accise og konsumtion samt ret til toldfrit at indføre personlige ejendele. Den 11. april samme år uddybede kongen i et åbent brev disse sidste punkter af privilegierne; heri gentoges løfterne om frihed for byrder med tilføjelse af, at værkstedsbygninger til manufakturer af uld, linned, sars, baj, silke o. lign. i otte år måtte være fri for grundskat og indkvartering⁹.

Det vil fremgå af ånden i disse privilegier, at regeringen nok så meget tænkte på at skaffe kapital og arbejdskraft til industrier, der hidtil ikke var set på dansk grund. Blandt de rigeste flygtninge nævnes Jean-Henri Huguetan, der kom til København 1711 (død 1749) og hans søn Jean-Henri Desmercières (død 1778). En lang række håndværkere, der ikke her skal opregnes, fulgte blandt de første flygtninge. Det skal blot nævnes, at guldsmeden André le Coque har leveret kirkens sygekalk (nedenfor s. 50), og at andre guldsmede tilhørte menigheden som Pierre Treffort og Jean-Henri de Moor (Vor Frelsers kirke, s. 478); den sidstnævnte iværksatte også fabrikationen af spejlglas, ved hvilken industri tillige Jules Lafont var virksom. Fabrikation af allehånde tøjer og stoffer, stoftryk, silkefarvning o. lign. hørte med hertil og varierede mellem det dagligdags nyttige og den rene luksus. Der var blandt disse *refugiés* adskillige, som formåede at vække københavnernes sans for mere kræsne varer, f. ex. galanteri-handlere, skrædere, vinhandlere og kokke. En del af dem kendes fra Holbergs komedier, navnlig fra »Jean de France«. Blandt byens søgte madsteder blev således Matthieu Toyons gæstgiveri i Pilestræde¹⁰ såre berømt; indehaveren havde forbindelse med en anden huguenot, Etienne Capion, kendt fra det ældste komediehus i Grønnegade. Det bør heller ikke forties, at parykmagere var en meget talstærk gruppe inden for de indvandrede håndværkere.

Det var ikke blot franskmænd, der blev optaget i den reformerte menighed i København. Der meldte sig også talrige kolonister af tysk og nederlandsk herkomst, altså ikke flygtninge i egentlig forstand. De kunne i særlig grad nyde den tyskfødte dronnings bevågenhed, og den tysk-hollandske del af menigheden blev fra begyndelsen tillige den talstærkeste. Man har godt rede på de ældste navne, idet kongen den 11. oktober 1690 i et reskript havde forlangt et fuldstændigt mandtal til brug for de kommissarier, han havde indsat til at holde opsyn med kirken og menighedens tarv¹¹. Der opregnedes ialt ca. 220 navne, hvoraf der her skal nævnes nogle af dem, man hyppigst støder på i kirkens

ældste tid: urmageren Johan Mercki; miniaturmaleren Josias Barbette; købmanden Herman Fabritius; rotgeteren Steffen Cassel; klokkeren Robert Cassel; stenhuggeren Henrich Brockam; tobakshandleren Johan Bramstedt; silkefarveren Philip Walcken; Abraham Schepsel, der benævnes »jordemodermand«; skipper Vase Olfers (stamfader til Olfert Fischers slægt); købmanden Michael Abbestée; maleren Jacob Coning; vinhandleren Pieter van Hemert; skipperen Willum Decker; bygmesteren Evert Jansen; købmanden Alexander Ross; kirkens skolemester og lektor (»Vorleeser«) Friederich Stratemann; — samt omtrent 70 militærpersoner fra hærens og flådens forskellige afdelinger.

Den tilsvarende franske liste fra 1690 omfatter ialt 136 navne¹². En del af dem er allerede nævnt ovenfor. Kun et fåtal, kendt fra menighedens liv, skal her omtales: købmanden Pierre Danty, der var kirkeældste; præsten Gaspard Antoine de Bois Clair, der var mester for billedet af den ældste reformerte kirke i København (fig. 4); dr. jur. Jean Dabzac Les Junies, der var lærer for kronprinsen; samt lektor ved kirken Theodor Colas. På den tid, da listen forfattedes, havde den franske menighed lidt det første smertelige tab. Ved operabranden på Sophie-Amalienborg den 19. april 1689 mistede den syv medlemmer, deriblandt to sønner af den ovennævnte marquis de la Forest¹³. De tyske tab kendes ikke.

Kun få af de slægter, der i sin tid stiftede den reformerte kirke i København, eksisterer endnu. Blandt de franske slægter kan nævnes le Maire og le Sage de Fontenay¹⁴, der har efterkommere til vore dage. Det samme gælder blandt tyskerne for Fabritius-slægten¹⁵, nu kendt under navnet Fabritius-Tengnagel. Flere andre navne forekommer hyppigt i de næste århundreder, men er nu uddøde, f. ex. van Hemert, Fischer og Larpent.

Menighedens første opgaver måtte være at organisere sig og bygge en kirke. Hvorledes man fik den midlertidige kirkesal i Wigand Michelbeckers hus, og hvorledes byggeriet på Christianshavn blev opgivet til fordel for den statelige bygning i Gothersgaden, bliver nedenfor behandlet i særlige afsnit. Derimod skal de reformertes ældste kirkeordning her omtales ganske kort.

Der var to nationale fraktioner, en fransk og en tysk-nederlandsk. Denne sidste synes meget hurtigt at være blevet rent tysk. Der var præster knyttet til hver fraktion. De to første franske præster var Philippe Mesnard og Jean de la Placette¹⁶. Som tyske præster nævnes Johannes Musculus og Werner Koene¹⁷. Den førstnævnte af disse tyskere var dog først og fremmest dronningens hofpræst, og der var da i den ældste tid kun een tysk præst direkte knyttet til kirken. Først 1709 kom der to tyske præster¹⁸, og denne ordning varede til 1801. Den franske andenpræst afskaffedes 1812, og der har siden da kun været een præst af hver nation ved den reformerte kirke¹⁹.

Man styrede kirkens fællesanliggender gennem et konsistorium. Allerede i

december 1685, da gudstjenesterne i det første kapel i Ny Vestergade var begyndt, samledes 18 familieoverhoveder (»chefs de familles et principaux membres de l'Église Reformée«) i konsistoriums stue under forsæde af feltmarskal Rochefoucauld de la Roye og vedtog her at følge den tysk-reformerte liturgi fra Bremen og lade den oversætte til fransk²⁰. Fastere form fik organisationen senere. Den 3. maj 1687 afholdtes det første virkelige konsistoriumsmøde i overværelse af de fire ovennævnte præster og fem ældste: Niclas Bruns, Johan Bramstedt, Pierre Danty, Michael Abbestée og Jean-Henri de Moor²¹. Kort efter vedtoges det, at konsistorium for fremtiden skulle bestå af præsterne plus ni ældste, tre franske, tre tyske og tre nederlandske²². For tiden indtil 1690 er forhandlingerne om disse fællessager refererede i Acta consistorii, der findes både i en latinsk og tysk version samt en sen fransk oversættelse. Der har dog været mange sager at afgøre for hver af grupperne, og fra 1689 optræder den tysk-nederlandske fraktion som en særlig menighed²³ med sit eget styre, ledet af et presbyterium. Også franskmændenes indre anliggender varetoges af en lignende forsamling, i den ældre tid oftest kaldet »consistoire«.

Dette udstrakte selvstyre og den store frihed til i så mange ting at træffe afgørelser til menighedens tarv er et særsyn i den danske kirkes historie under enevælden. Det havde ikke været muligt uden under ekstraordinære forhold, og bag det hele mærkes dronning Charlotte Amalie. Den fransk-tysk reformerte menighed i København er skabt af hende. I det stille har hun virket for sin sag og lidt efter lidt fået sin vilje. Med de store gavebreve, hun udstedte 1713—14 kort før sin død, trådte hun offentlig frem som menighedens egentlige stifter. »Der findes næppe en evangelisk kirkelig stiftelse, som i en sådan grad er en enkeltpersons skabelse og livsværk, som denne« (E. Mengin).

Til trods for de udstedte privilegier og den aldrig svigtende støtte fra dronningen var de reformertes stilling i den ældste tid ingenlunde tryk. Den danske kirke opgav ikke sin opposition mod calvinisternes nærværelse i riget, og det skortede ikke på direkte mistænkeliggørelser. 1687 indledede den danske teolog Hector Gottfried Masius, der tidligere havde været stærkt optaget af de forfulgte huguenotters skæbne, en kraftig polemik mod de reformerte, hvis nærværelse i riget han anså for statsfarlig, idet calvinismen måtte formodes at undergrave den suveræne fyrstes myndighed for at lægge magten hos folket²⁴. Senere kom det til mere direkte angreb. Den 25. juni 1690 indsendte den hollandsk-lutherske præst Jacob Andreæ til Sjællands biskop en lang skrivelse, hvori han klagede over de reformertes pågaaenhed; det var særlig pastor Werner Koenes iver efter at døbe børn uden for menigheden, og også den nederlandske legationspræst blev anklaget for at have kopuleret folk uden tilladelse²⁵. Det var rimeligvis denne trommeild mod de reformerte, der gjorde Christian V. betænkelig. I hvert fald udstedte han den 6. september 1690 den såkaldte *mo-*

dificatio regia, en række nye bestemmelser om de reformertes stilling, hvorefter flere af de tidligere erhvervede rettigheder blev stærkt beskåret²⁶.

De nye bestemmelser indeholdt blandt andet et kategorisk forbud mod, at menigheden ringede med kirkens klokker; de måtte kun bruges i forbindelse med slagværket i tårnuret. De reformerte henvistes derfor til at holde gudstjeneste samtidig med stadens andre kirker og rette sig efter disses klokke-ringning. De daglige bedetimer skulle finde sted på samme tid, som det var tilfældet i Vor Frue kirke, nemlig kl. 7 om morgenen og kl. 3 om eftermiddagen. Der var skærpede bestemmelser angående blandede ægteskaber med de deraf følgende vielser, barnedåb og begravelser. § 6 i forordningen var den korteste: der måtte kun være gudstjeneste på to sprog; hollandsk gudstjeneste var dermed afskaffet. § 8, der nok var en af de vigtigste, bestemte, at menigheden ikke måtte have et konsistorium eller afholde »Congregationes«, som kunne træffe bindende beslutninger eller efter eget forgodtbefindende udstede forordninger og dekreter; alle stridigheder, som ikke i mindelighed kunne bilægges, skulle for fremtiden afgøres af de af kongen indsatte kommissarier. I forlængelse af disse bestemmelser indeholdt § 11 et forbud mod, at den reformerte menighed skulle kunne straffe eller afsætte præster eller andre kirketjenere; om nogen havde forset sig, skulle den endelige afgørelse ligge hos kongens kommissarier.

Den mest iøjnefaldende af disse bestemmelser var forbudet mod klokkeringing; men der var andre indgreb, som på længere sigt bandt de reformerte menigheder. De havde således egenmægtigt afskediget kirkesangeren²⁷, og nu bestemte den nye § 11, at de reformerte ikke måtte dømme og afsætte deres præster eller betjente. Deres hidtidige vandel havde båret præg af en blind tillid til udstrakte friheder. Den svenske gesandt Anders Lejonklo skrev 26. september 1690 til Carl XI., at de reformerte var trodsige, og at de havde ladet lutherske børn døbe og i nogle tilfælde kopuleret ægtefolk, selv om begge parter var lutherske, hvorfor Universitetet skulle have stilet et klageskrift til kongen²⁸. Resultatet blev altså, at regeringen fratog dem retten til i eget konsistorium at have nogen som helst besluttende myndighed.

Reaktionen i de to reformerte menigheder var voldsom. Man lukkede kirken en søndag i september som protest mod de nye bestemmelser²⁹. Kirkens tre præster indsendte til Christian V. en indsigelse mod forordningen, et meget langt brev³⁰, der ved sin frejdige og selvbevidste tone vist må siges at være enestående i enevældens historie. Af brevet fremgår det, at der sammen med *modificatio regia* har været tilstillet menighederne en almindelig redegørelse for regeringens syn på de reformertes vandel, en skarp anklage for insubordination, selvtægt og brud på privilegierne; kongen skal herefter af de reformerte præster have krævet en ed, der på mange måder gik videre og var mere ydmy-

gende end den, der krævedes af andre danske embedsmænd³¹. Præsterne vender sig mod denne — nu vistnok ukendte — indledning til den nye forordning af 1690. De føler sig uretfærdigt mistænkte og henviser til Romerrettens bestemmelser om, at enhver anklaget har krav på at føre et forsvar; men de reformerte i Danmark er de eneste i Kristenheden, der ikke har denne ret. Man forlanger, at kongen afvasker den skamplet, der uretmæssigt er sat på dem, og de er betænkelige ved den nye form for edsaflæggelse. De ved nok, at kongen er en slags ydre biskop, der skal holde orden i kirken; men Kristus er deres eneste sande overhoved, og et stort antal åndelige sager som tro, håb, kærlighed, syndernes forladelse etc. afhænger af Gud alene, og der er hundreder af den slags ting, som Hans Majestæt ikke har den fjerneste indflydelse på. De reformerte præster kan derfor ikke yde troskabseden i den påbudte form uden at komme i konflikt med samvittigheden, og når eden ikke ydes, kan der selvfølgelig heller ikke prædikes (heri synes der altså at ligge en forklaring på, hvorfor man låste kirken og afholdt sig fra gudstjeneste). Præsterne gennemgår derefter forordningen punkt for punkt og viser, at selv under de værste dragonader i Frankrig blev slige byrder ikke pålagt de reformerte menigheder; det gælder forbudet mod klokkeringning, bestemmelsen om kongelige tilsynsmænd, kravet om bestemte gudstjenestetider og begrænsningen af konsistorium (dvs. presbyterium). Brevet slutter med en erklæring om, at selv de største fyrster kan tage fejl, og at hverken indsigt eller hjertens godhed kan sikre dem derimod; men alle gode fyrster vil også med glæde udslutte de ting, som ondsindede bagvaskere har fået dem til at gøre.

Christian V. blev højlig forbitret over denne skrivelse og nægtede at svare derpå, før den var skrevet om i en mere sømmelig tone³². At dømme efter de forskellige udkast³³, der nu kendes til præsternes næste brev, blev tonen da også dæmpet ned. Man nøjedes med at beklage den kongelige unåde og fremhævede — tilsyneladende med rette — at de umulig kunne efterleve bestemmelsen om gudstjenestetid fælles med stadens øvrige kirker, fordi de skulle afvikle en dobbelt tjeneste på to sprog, ligesom de henviser til, at fredagsprædikenerne vanskelig kunne ændres af hensyn til dronning Charlotte Amalie, der hyppig bivånede disse og nødig skulle gå forgæves.

Protesten hjalp ikke. Forordningens forskellige bestemmelser blev optaget i de privilegier³⁴, Frederik IV. udstedte ved sin tronbestigelse, og som han gentog 23. april 1714. De findes også optaget i senere kongelige forordninger af 15. maj 1747 og 31. maj 1793³⁵. Men regeringen var dog under Frederik IV. indstillet på at fare med lempe over for de reformerte. Man måtte også gøre en dyd af nødvendigheden efter pesten 1711, der bortrev 23000 af stadens indvånere, og den lille fransk-reformerte menighed kunne melde om et tab på 41 medlemmer³⁶, ligesom adskillige havde forladt landet af frygt for farsoten. Re-

geringen var derfor interesseret i at få en ny indvandring af reformerte i stand, og kongen havde i forsommeren 1712 henvendt sig dels til kgl. konfessionarius Peder Jespersen og politimester Johan Bartram Ernst, der begge tilrådede en lempelse af restriktionerne. Efter langvarig korrespondance endte man dog med at udstede privilegierne nogenlunde i den gamle form³⁷, men det var underforstået, at fortolkningen skulle være blid³⁸. Det var på denne tid, at den velhavende Jean-Henri Huguetan kom til København og sluttede sig til den fransk-reformerte menighed. Der synes dog ikke at være kommet nogen større indvandring i stand.

Blandt de restriktioner, der ikke blev lettet, var forbudet mod klokkeringing. Kirken havde efter branden 1728 fået to nye klokker, der stadig kun måtte anvendes i forbindelse med tårnurets slagværk. Menighederne indsendte 1788 en henstilling om ophævelse af forbudet, for at klokkerne kunne ringe ved kirkebygningens jubilæum året efter, men fik atter afslag³⁹. Ved Grundlovens indførelse 1849 faldt alle slige forbud bort af sig selv, men det varede alligevel længe, før menighedernes gamle ønske gik i opfyldelse. Man gjorde et forsøg 1872, men omkostningerne var for store⁴⁰. Ved privat gave lykkedes det om sider i begyndelsen af vort århundrede. Den 3. november 1912 lød klokkerne for første gang⁴¹.

Både i *modificatio regia* og i senere fornyelser af privilegierne gives der bestemmelser om, hvorledes splid mellem de to menigheder skal bilægges. Måske ikke uden grund. Det var jo to selvstændige kirkesamfund, der skulle finde sig til rette om en fælles kirke, om fælles præstegårdsjord og om fælles optræden ved mange lejligheder. Der var anledning nok til splid; der var til stadighed problemet med at overholde de engang aftalte gudstjenestetider⁴², og fra kirkens ældste tid skal der have været store diskussioner om fordelingen af præstegårdenes byggegrunde. I en skrivelse⁴³ til dronningen fra o. 1693 hedder det bl. a., at der mellem de reformerte menigheder rundt omkring i Europa erfaringsmæssigt hersker fred og fordragelighed, når de lever adskilt, sådan som tilfældet var i Brandenburg, Nederlandene, Bremen og England; men derefter hedder det: »Hingegen aber, wo sie es gemein gehabt, wegen verschiedenen *humeuren*, *maximen*, andere Dinge zu geschweigen, nichts anders als stetiger Zanck und Streit entstanden ...«; særlig grelle eksempler på disse forhold skulle der ifølge skrivelsen kunne hentes fra Altona og København. Navnlig det sidste sted har man ikke set»... ein einziger punct worüber man nicht Zanck und Streit gehabt«. Dette vidnesbyrd er ikke ganske enestående i den reformerte kirkes 275-årige historie, om end der også er talrige beviser på, at de to menigheder til daglig har formået at lempesig efter hinanden.

I erkendelse af, at slige uenigheder kunne opstå, havde dronning Charlotte Amalie kort før sin død udstedt en række bestemmelser⁴⁴ om menighedernes

indbyrdes forhold, dateret 24. marts 1714. For en del bekræfter dekretet blot, hvad der i forvejen var indarbejdet praksis. Således hedder det, at kirken og kirkegården skulle være fælleseje, og at indtægterne fra begravelser skulle indgå i en fælles fond til brug for bygningens vedligeholdelse; der var også en stadfæstelse af, at de tyske gudstjenester skulle foregå først, men uden at volde franskmændene nogen hindring i deres gudstjenestetid; yderligere var der detaljerede bestemmelser om præsternes forskellige pligter og om rangforholdet mellem præsterne indbyrdes, således at forstå, at den pastor primarius, der havde størst anciennitet, skulle have gang og sæde for den yngre, og på samme måde mellem de to andenpræster. Men så var der også nogle paragraffer, der rummede noget nyt: den ved den tyske menighed gennemførte ordning om de ældstes og diakonernes forskellige hverv, deres funktionstid og valg, skulle for fremtiden også gælde for den franske menighed. Yderligere er der en bestemmelse, som tager sigte på den aktuelle situation: pastor Johan Conrad Kersting, som dronningen selv havde ladet studere og derefter gjort til sin anden hofpræst, skulle efter hendes død udnævnes til pastor secundarius ved den reformerte kirke, for at han med tiden kunne efterfølge pastor Koene som primarius. Endelig indeholdt dekretet en henstilling til menighederne om at tage sig af præsteenkerne efter de regler, der var gældende i den lutherske landskirke. Dronningen beder sluttelig indtrængende sine trosfæller om at vise hende deres taknemmelighed ved at opretholde fred, kærlighed og samdrægtighed.

Til Reformert kirke var der knyttet *skoler* og forskellige andre institutioner med socialt formål. Den tyske skole⁴⁵ blev oprettet den 12. oktober 1687; den siges at have ligget i Laksegade. 1737 købte man en ejendom i Klareboderne⁴⁶, nuværende nr. 6, og indrettede den tyske skole her. 1765 flyttede skolen til Åbenrå nr. 29, hvor der da blev indrettet et opfostringshus⁴⁷. Tanken om en sådan opdragelsesanstalt var af gammel dato, idet den velhavende direktør for Ostindisk Kompagni Michael Abbestée kort før sin død 1698 havde testamenteret 600 rdl. til et vajsenshus ved den tysk-reformerte kirke⁴⁸. Det ser ikke ud til, at planerne blev til noget denne gang, men de genoptoges altså senere på anden basis. Kongen godkendte ved reskript af 24. maj 1765, at der oprettedes et tysk opfostringshus⁴⁹. Den nævnte ejendom Åbenrå nr. 29 indkøbtes til dette formål, og herhen flyttede man da også skolen fra Klareboderne. — Opdragelsesanstalten blev nedlagt 1823, men den tysk-reformerte skole fortsatte på dette sted til 1887, da den flyttede ind i nye lokaler i Gothersgaden 109, hvor den forblev, indtil den ophævedes 1926⁵⁰.

Også den franske menighed havde en skole. Man siger i almindelighed, at den først oprettedes 1725; men i kirkens arkivalier omtales dog franske skolelærere allerede 1690. Ifølge N. Jonges Københavnsbeskrivelse lå denne skole i

Lille Brøndstræde⁵¹. — Menigheden var dog for lille til i det lange løb at kunne forsyne skolen med børn, der mægtede det franske undervisningssprog. Den blev da nedlagt 1816, og eleverne overførtes til den tyske skole⁵². Der tales undertiden også om et fransk opfostringshus, hvad der vistnok er en misforståelse. Derimod skænkede Jean-Henri Desmercières 300 rdl. årlig til underhold for 6 drenge og 6 piger, og det er formentlig denne opgave, den tyske skoles historieskriver W. Baur hentyder til i omtalen af det franske opfostringshus⁵³.

Et fattighus, eller efter datidens sprogbrug: et hospital, har været knyttet til den tyske menighed. Hvornår det er stiftet, vides ikke; det lå 1785 i Åbenrå mtr. nr. 264, nuværende gadenummer 27, ved siden af opfostringshuset⁵⁴.

Den reformerte kirke har i tidens løb rådet over en del kapitaler og faste ejendomme. Stammen i kirkens formue var dronning Charlotte Amalies rundhåndede gaver, som hun den 4. september 1713, kort før sin død, i testamentarisk form skænkede til kirken⁵⁵. Hvad menighederne i øvrigt rådede over af pengemidler, blev hyppigt anbragt som prioriteter i fast ejendom. Desuden ejede kirken en del huse rundt om i byen, men nogen fuldstændig liste over formuerne kendes ikke, og adskillige af husene synes kun i kort tid at have været i kirkens besiddelse. Blandt de nyere ejendomsbesiddelser nævnes den meyerhoffske bagergård i Vimmelskaftet 1845—1916.

Til ejendommene må også regnes præsteresidenserne, hvoraf de, der lå ved kirken, omtales nedenfor (s. 44). Her nævnes blot de vigtigste data. Der var først de to franske residenser ved kirken, beliggende i Åbenrå, nu Musikhistorisk Museum, opført 1688, brændt 1728, derefter genopført, solgt 1958. Den tyske residens i Gothersgaden var opført 1696, brændte 1728 og blev derefter genopført; nedrevet og nybygget 1885—86. Da den tyske menighed i begyndelsen af 1700'rne fik to præster, boede andenpræsten i Lille Strandstræde fra 1713 indtil kort efter byens brand⁵⁶. Derefter nyopførtes, vistnok 1733, en tysk residens i Åbenrå⁵⁷ (nuværende nr. 31). Den blev solgt ved embedets nedlæggelse⁵⁸ 1801. Menigheden ejede således alle tre nabogårde i Åbenrå nr. 27—31.

De store midler, som dronning Charlotte Amalie havde skænket, stod til en begyndelse hos et bankierfirma i Amsterdam. Der blev 1787 gjort anstalter til at hjemføre kapitalerne, der dengang ansloges til at beløbe sig til 24400 hollandske gylden⁵⁹.

Menighederne var aldrig talstærke, og de formindskedes i løbet af 1700'rne, selv om der nu og da optoges nye medlemmer. Et smerteligt tab led den reformerte kirke som før nævnt ved pesten 1711⁶⁰. Af prominente indvandrere fra denne tid er tidligere nævnt Huguétan og Desmercières. Den kendte franske billedhugger Louis Augustin le Clerc afsvor 3. april 1757 sin katolske tro

og lod sig optage i den fransk-reformerte menighed⁶¹. Desuden nævnes storkøbmanden Frederik de Coninck (1740—1821), der kom til København 1762 og dér sluttede sig til den fransk-reformerte menighed; sammen med svigersønnen Christian Vilhelm Duntzfeld, der ligeledes var fransk-reformert, hørte han til matadorerne i det københavnske forretningsliv under den florissante periode. Så var der en anden forretningsmand, den kendte Peter Tutein (1726—99), der som ungt menneske kom til København fra Mannheim og sluttede sig til den tysk-reformerte menighed. Af andre berømte navne er der slægterne Iselin og de la Calmette. En del franske litterater blev indkaldt til Frederik V.s hof; blandt dem var der af reformert observans: Laurant Angleviel de la Beaumelle, Paul-Henri Mallet og den

fra Christian VII.s historie så berømte Elie-Salomon-François Reverdil⁶². En del emigranter slog sig ned i Danmark under den franske revolution, og blandt dem nævnes de reformerte slægter Jonquière og Carpentier⁶³.

Fra slutningen af 1700'rne fandt også en del engelske slægter vej til den reformerte kirke i København, hvor de sluttede sig til den tyske menighed. Der er navne som Applebye, Brown, MacDougall, Good og Fife⁶⁴.

Trods denne værdifulde tilvækst synes menighedernes samlede medlemstal ikke at være steget. Efter en opgivelse i Fr. Münters Magazin für Kirchengeschichte var der i 1790'rne ialt syv reformerte menigheder i Danmark med et samlet medlemstal på 12—1400. Den talstærkeste var den tyske menighed i København på ca. 600 sjæle. Derefter ser det ud til, at tallet var dalende. Det var på denne tid, man måtte afvikle et par af de gavnlige sociale institutioner som den franske skole og det tyske opfostringshus. Der findes en pessimistisk udtalelse fra C. H. Grevenkop-Castenskiold⁶⁵, da han 1814 indsendte sine årlige 50 rdl. til kirkebygningens vedligeholdelse: »Det gør mig ondt, at vores herlige og i fordums Tid blomstrende Menighed nu er i stærk Aftagende og nærmer sig sin Opløsning. Men dette er en Følge af Tiderne ...«

Alligevel kunne Reformert kirke nu og da i løbet af 1700'rne leve op til de

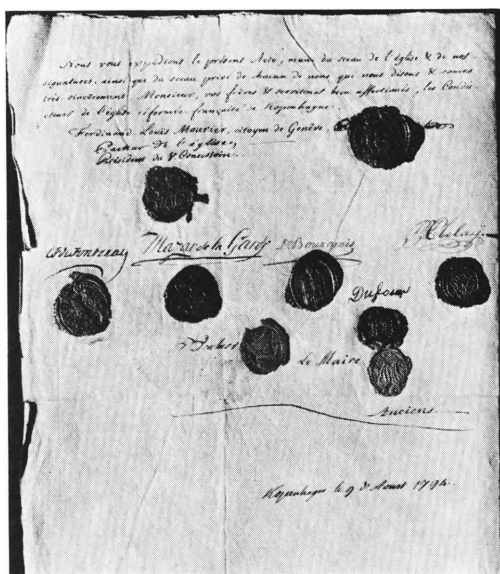

Fig. 2. Reformert kirkes arkiv. Brev fra det franske presbyterium, dateret 9. august 1794, med de franske kirkeældstes segl og underskrifter. Øverst: pastor Ferdinand-Louis Mourier samt kirkens segl. Derunder: C[harles] F[rédéric] de Fontenay, Mazar de la Garde, D[avid] Bourgeois og P[hilippe] – J[aques] Obelai. Dufour og [Jean-Pierre] le Maire.

store traditioner. Det hændte, at kongefamilien overværede gudstjenesten fra Charlotte Amalies dronningestol. Vi ved således, at prins Wilhelm af Hessen⁶⁶ gæstede kirken den 5. september 1764, og at Christian VII., arveprins Frederik og prins Carl af Hessen var gæster her den 3. maj 1767⁶⁷. Festen i anledning af kirkens 100-års jubilæum 1789 blev såre glansfuld⁶⁸; hele kongefamilien kom til stede, og der var musikalsk bidrag af det kongelige kapel under ledelse af B. F. Zinck og J. A. Schulz⁶⁹.

En anden begivenhed i kirkens historie var Johan Caspar Lavaters gæsteprediken den 30. juni 1794, se derom bilag 3. Blandt tilhørerne var også Henrik Steffens⁷⁰, der har givet en beretning om denne særprægede gudstjeneste. Det kan tilføjes, at den mand, der betjente orgelet ved denne lejlighed, næppe kan være nogen anden end C. E. F. Weyse, der var knyttet til den reformerte kirke som organist fra 1792 til 1805. Hans forbindelse med den nylig omtalte reformerte slægt Tutein vil være almindelig bekendt.

Nogle år senere blev reformert kirkes orgel centrum for en af byens store musikbegivenheder, da den mærkelige abbed Georg Joseph Vogler⁷¹ gav koncert i kirken 1799. — En anden gæsteoptræden bør også nævnes. Det var i 1836, da professor H. N. Clausen så sig om efter et passende lokale til en række kirkehistoriske forelæsninger om reformationen og sluttelig valgte at tale i Reformert kirke⁷²; han siger derom i sine erindringer: »I to Uger holdt jeg da i det tæt opfyldte Kirkerum de kirkehistoriske Foredrag i en daglig Middags-time ... Selve Stedet, — jeg saa' mig ved Nadverbordet, som var anbragt under Prædikestolen, omgivet af de reformerte Gejstlige og Kirkeældste, — bidrog for mig ikke lidet til at løfte Stemningen«.

I enevældens sidste hundrede år var den reformerte kirkes stilling klarlagt i de kongelige privilegier, således som de fremgik af kgl. forordning af 15. maj 1747. Det indre styre, dels inden for hvert af de nationale presbyterier, dels vedrørende fællessager, skulle være fastsat i dronning Charlotte Amalies forordning af 24. marts 1714. Men det var gået sådan, at dronningens bestemmelser var blevet arkiveret og glemt i tidens løb. De dukkede op igen 1792 og fremkaldte en vis konfusion, eftersom man i praksis havde fjernet sig temmelig vidt derfra. Nu opstillede det franske presbyterium en ny række bestemmelser, hvoraf de syv første punkter angik menighedernes fælles sager, medens resten drejede sig om den franske menigheds indre administration. Den tyske menighed tiltrådte disse syv punkter⁷³, der således blev en slags grundlov for kirken indtil enevældens afskaffelse 1849. Bestemmelserne for den franske menighed fik kongelig sanktion den 31. marts 1793 og udkom på tryk sammen med dronningens gavebrev fra 1714 under titlen: »Corps de règlements ecclésiastiques, imprimé et distribué par ordre supérieur en juin 1793«. De syv punkter lyder som følger:

§ 1. Kirken og kirkegården er fælleseje for de to menigheder, og udgifterne til vedligeholdelsen udredes ligeligt af begge menigheder.

§ 2. Hver menighed har fortsat ret til sin part af kirkegården.

§ 3. Indtægterne af begravelser i kirken deles ligeligt mellem de to menigheder. De familier, der ejer gravsteder dér, bevarer ejendomsretten, sålænge regeringen tillader denne skik.

§ 4. Det skrin, der indeholder fællessagernes papirer, skal — som det hidtil er sket — forblive i huset hos den ældste af de fire præster.

§ 5. I de tilfælde, hvor enten de to presbyterier eller de fire præster er forsamlede for at forhandle om et fællesanliggende, skal den af førstepræsterne, der har været længst i sit embede, have forrangen og føre forsædet, ligesom den af andenpræsterne, der har størst anciennitet, skal have gang og sæde forud for sin yngre kollega. Den ældste førstepræst fremsætter forslagene for sine embedsbrødre. I det tilfælde der behandles en sag, der angår begge menigheder, skal man altid lade den tyske menighed gå forud for den franske.

§ 6. Den franske menighed skal holde sig til de een gang vedtagne gudstjenestetider efter de aftaler, som derom er gjort med den tyske menighed, nemlig morgengudstjenesten kl. 11 og aftensangen kl. 3 ½.

§ 7. Ifølge kgl. forordning af 15. maj 1747 er det udtrykkelig forbudt de reformerte at have et consistorium (dvs. presbyterium) med besluttende myndighed. Som følge heraf betyder ordet »consistoire« kun en forsamling, som har med kirkens administration at gøre, og som aldrig må overskride de grænser, der er foreskrevet i de kongelige forordninger. I det tilfælde det drejer sig om højst vigtige sager, er man forpligtet til at henvende sig til kongen.

Enkelte af disse bestemmelser vil blive omtalt påny i de senere afsnit. Her er det dog på sin plads at meddele, at den passus, der i § 3 giver ejere af grave i kirken ret til fortsat at benytte sig deraf, indtil regeringen træffer andre beslutninger om denne form for begravelser, hentyder til et cirkulære fra Danske Kancelli af 8. maj 1790, hvori der ventileredes en plan om helt at sløjfe gravene under kirkegulvet⁷⁴; den endelige kgl. forordning om kategorisk forbud mod begravelser i kirkerne kom den 22. februar 1805.

1793-forordningen kom til at gælde i godt et halvt århundrede. Da blev de mange bånd, som enevælden havde fundet nødvendige for at hindre de små trossamfunds bevægelsesfrihed, med eet slag ophævet ved Grundloven af 5. juni 1849. De mest mærkbare følger måtte herefter være, at de reformerte nu var et fuldt anerkendt trossamfund, der ikke behøvede at frygte for myndighedernes indgreb; presbyterierne måtte herefter have fuld besluttende myndighed, og det var atter tilladt at ringe med kirkens klokker. At denne sidste rettighed ikke blev udnyttet lige straks, er ovenfor (s. 12) antydnet. Men friheden var bragt i havn.

Den nyvundne frihed kom på et tidspunkt, da de nationale følelser i Danmark var i voldsom bevægelse. Det var derfor uundgåeligt, at de reformertes fremmede kirkesprog i en sådan situation kunne være en anstødssten, mindre måske for franskmændenes vedkommende, men desmere for tyskerne. Slægterne, der bekendte sig til den reformerte tro, havde levet så længe i Danmark, at alle talte det danske sprog, men bivånede alligevel om søndagen en prædiken på et fremmed mål. Der blev da i året 1848 fremsat et forslag af et menighedsmedlem, professor Johan Conrad Müller, om helt at afskaffe det tyske prædikelsesprog og i stedet at indføre det danske⁷⁵. Forslagstilleren, der var medlem af det tyske presbyterium, fik ikke medhold hos sine kolleger, navnlig ikke hos den daværende præst Chr. L. Hamburger. Men tanken støttedes åbenbart af adskillige menighedsmedlemmer, hvoraf kun de færreste havde tysk til hjemmesprog. Først 1905 blev forslaget genoptaget og gennemført⁷⁶. Der prædikes nu én gang om måneden på dansk i den tyske menighed, medens franskmændene opretholder deres gudstjeneste på fransk.

I de sidste menneskealder har den reformerte kirkes stilling været præget af en stadig tilbagetrækning af de mere fremskudte linier. Ejendommene på den anden side af Åbenrå er forlængst opgivet. De to franske præstegårde tæt ved kirken er fornylig gledet over på andre hænder. Den tyske skole blev nedlagt 1926, men endnu råder menighederne over kirken samt to præstehuse i Gothersgade (s. 95 f).

Trods denne ydre tilbagetrækning var der dog stadig en livskraftig kerne i de to menigheder. Man holdt sig livligt i forbindelse med trosfæller i udlandet. Da kampen mellem stat og kirke i Frankrig satte ind ved begyndelsen af 1900'erne, indbød man den reformerte præst Emile Bertrand fra Paris⁷⁷ til at holde foredrag om kulturkampens forskellige faser; i hvert af årene fra 1905 til 1907 holdt han to foredrag om dette emne i Reformert kirke, dels på fransk, dels på tysk.

Man kunne vente, at de store fransk-tyske modsætninger i europæisk politik i den nyere tid ville sætte deres præg på forholdet mellem de to menigheder ved den reformerte kirke i København. Det synes imidlertid ikke at have været tilfældet, og der har næppe heller været nogen virkelig basis derfor. Da den første verdenskrig brød ud i 1914, var den franske præst C. Nicolet fra Schweiz, medens den tyske præst L. W. Voeltzel var elsasser, fra Strassbourg⁷⁸. Heller ikke under den anden verdenskrig og den tyske besættelse af Danmark spores der nationale, endsige politiske, modsætningsforhold mellem den franske og tyske reformerte menighed.

Man kunne tværtimod i de første årtier af vort århundrede samles i fælles interesse for at fejre kirkens talrige mindedage. Den 4. marts 1931 festligholdt man 200-året for kirkens genindvielse efter den store brand. Også 250-året for

privilegiernes udstedelse den 3. januar 1685 blev fejret ved ophængning af en *series pastorum* i kirken 1935 (nedenfor s. 91). Da det den 5. maj 1935 var 250-året for det første presbyteriemøde, mindedes man begivenheden ved ophængning af en *series seniorum* i sakristiet (s. 91). Den første kirke var blevet indviet den 10. november 1689; man havde da 1939 et nyt 250-års jubilæum at fejre. Kirken blev istandsat (s. 66), og på den fordums Wigand Michelbeckers gård (nu Nationalmuseet) opsattes en mindetavle om den midlertidige kirkesal⁷⁹, der havde været her. Man forberedte også et mindeskrift om dronning Charlotte Amalie og den ældste menighed. Men tiderne var alvorlige. Den anden verdenskrig brød ud, og jubilæet blev fejret i stilhed, uden at honoratiores fra den danske stat og kirke var indbudt. Mindeskriftet udkom 1940.

Disse mindetavler og jubilæer vidner tillige om en levende interesse for kirkens historie. Der er da også fra menighedernes side udgivet adskillige skrifter om emner med tilknytning til de to menigheders skæbne gennem tiderne. Det ældste skrift var forfattet af den tyske præst Johan Konrad Kersting: »Was zeit meines Dienstes bey der Reformirten Gemeine merkwürdiges fürgefallen 1714—1727« (håndskrift i Kgl. Bibliotek. Kalls Saml. 4to 536). Ligeledes håndskrevet er den kirkeældste Johan Gerhard Aschoffs såkaldte Manual 1769 (i kirkens arkiv) med talrige oplysninger om kirken og dens inventar. Senere kom pastor Karl Christian von Gehrens »Kurze Darstellung der Geschichte der Reformirten in Dänemark«, i Münters Magazin 1794. Den ivrigste forsker var den franske præst Ferdinand-Louis Mourier, der udgav »Dronning Charlotta Amalia, de franske Flygtninges Velgørerinde« i Minerva 1816. Først sent blev slige studier genoptaget. Kirkens franske graver D. L. Clément udgav 1870 »Notice sur l'Église Réformée française de Copenhague«, hovedsagelig med personalhistoriske oplysninger. Da man 1889 skulle fejre 200-året for kirkens opførelse, var der planer om at lade den 22-årige personalhistoriker Louis Bobé forfatte et festskrift, men sagen blev skrinlagt⁸⁰, og tanken genoptoges først ved 250-års jubilæet, atter med den nu aldrende Bobé som forfatter. Som nævnt blev bogen ikke færdig til jubilæet, men kom året derefter. Fra 1906 syslede arkitekt Alf. Jørgensen med tanken om at udgive et folioværk om Reformert kirke med tekst og hans egne opmålinger⁸¹. De reformerte menigheder gav gentagne gange store tilskud, og værket udkom 1914 med tekst af Vilhelm Lorenzen. En ung søn af pastor C. Nicolet, Paul Nicolet, havde sammen med en jævnaldrende S. A. Junglöv syslet med den elektriske klokkeringning. Disse to studenter gik da i gang med at forfatte et værdifuldt lille skrift, der kun eksisterer som manuskript (dels i kirkens, dels i Nationalmuseets arkiv) under titlen »Reformert Kirke i København« (1922); her er blandt andet publiceret et snit gennem kirken med tårnets tømmerkonstruktion. Samtidig havde den i kirkens historie interesserede kirkeældste fabrikant F. Cloëtta bekostet udgivelsen af forfatte-

ren Børge Janssens skrift »De reformerte i Danmark« (1922), der ved sin fremkomst vakte megen kritik på grund af forfatterens mangel på videnskabelig metode, men som ikke desto mindre indeholder adskillige meddelelser, der ellers ville være gået tabt, f.ex. en fundberetning 1886 fra udgravningerne ved den tyske præstebolig i Gothersgade. Hovedværket vil altid være Bobés ofte omtalte festskrift: »Charlotte Amalie Königin zu Dänemark und die Anfänge der deutsch und französisch Reformierten Kirche zu Kopenhagen«, der samtidig (1940) kom i en fransk udgave. Endvidere har præsten ved den tyske menighed Ernst Mengin givet en værdifuld skildring af de reformerte menigheds historie i samleværket »Danmarks Frikirker« (1952). Sluttelig må det også nævnes, at det tyske menighedsblad hyppig indeholder historiske artikler med relation til Reformert kirke. Her skal særlig nævnes pastor W. Bours artikel om den tyske skole (1938—41) og pastor Ernst Mengins »Quellenschriften zur Geschichte der Deutsch Reformierten Kirche zu Kopenhagen« (1944)⁸².

Den tysk-franske reformerte kirkes stilling i nutiden kan kort resumeres på følgende måde.

Menighederne danner et anerkendt trossamfund, og kirken rangerer blandt Danmarks frikirker.

Den styres af to presbyterier, det tyske og det franske. Franskmændene anvender ofte glosen »consistoire« i stedet for presbyterium. Det tyske presbyterium tæller syv medlemmer, det franske seks. Hvert presbyteriemedlem vælges for livstid. Hvis et medlem dør eller ønsker at fratræde, skal presbyteriet udpege et nyt medlem, hvis navn meddeles menigheden ved tre på hinanden følgende gudstjenester. Såfremt der fra menighedens side protesteres, skal presbyteriet tage sagen op til ny overvejelse; man følger her oldkirkens praksis (jfr. Pauli 1. brev til Timoteus kap. 3).

Hvert presbyteriemedlem har sin særlige funktion (sådan som det blev forordnet i Charlotte Amalies reglement af 24. marts 1714)⁸³, f.ex. skatmester, bogfører, kassefører, bygningstilsynsførende osv.; desuden er der en diakon.

Ved præstevalg gælder stort set den gamle fremgangsmåde, der i århundredernes løb er blevet praksis. Der averteres efter ansøgere i udlandet. Blandt de indkomne aspiranter udpeger presbyteriet tre, der indkaldes til at holde prædiken. Menighedsmedlemmerne får da uddelt valgsedler, hvormed de afgiver deres stemme, og flertalskandidaten er da valgt. Dog skal valget først konfirmeres af kongen, efter at den nye præst har aflagt troskabseden; denne sidste formalitet blev første gang indskærpet under Christian V. i hans forordning *Modificatio regia*⁸⁴ af 6. september 1690, art. 10.

Presbyteriet samles en gang om måneden. Oprindeligt, da man havde to præster, skulle pastor secundarius føre protokollen. Nu varetages dette hverv af et presbyteriemedlem.

Sager, der vedrører begge menigheder, f.ex. kirkebygningen og alt, hvad den tilhører, afgøres i begge presbyteriers fællesmøder, der oftest holdes to gange om året.

Den tyske menighed tæller ca. 300 aktive medlemmer, den franske ca. 100 familier. Siden 1905 prædikes der en gang om måneden på dansk ved de tyske gudstjenester. I den franske menighed er kirkesproget udelukkende fransk.

Af kirkens kapitaler nævnes nu væsentlig det meyerhoffske legat⁸⁵. Tidligere var der som ovenfor nævnt en del fast ejendom knyttet til den reformerte kirke i København. Nu er kun selve kirkebygningen og de to præstehuse, Gothersgade nr. 107 og 109, tilbage.

Reformert kirke blev 1939, i 250-året for dens indvielse, fredet i Klasse A.

Fig. 3. Reformert kirkes segl. På dokument af 12. marts 1787, i (LA) Den fransk-reformerte kirke i København, regnskabsbilag 1813 nr. 5.

DEN MIDLERTIDIGE KIRKE

1685—1689

De mange flygtninge, der 1685 indfandt sig i København, blev i begyndelsen kirkelig betjent på forskellig vis; nogle kom på slottet, hvor de søgte dronningens huskapel og hendes reformerte hofprædikant Johann Musculus, andre blev hjulpet af kongens reformerte feltmarskal Frédéric-Charles de Rochefoucauld comte de la Roy, og endelig var der nogle, som søgte de reformerte legationskapeller hos den engelske eller hollandske minister¹. Det var dog alt sammen kun en rent foreløbig nødhjælp, som kun skulle gælde, indtil en menighed var organiseret med fast præst og fast mødested.

Den franske del af menigheden blev først organiseret med en tilforordnet prædikant, præsten Philippe Mesnard, der kom til København i oktober 1685; den næste franske præst, Jean de la Placette, indfandt sig næste forår². Det var dog meningen, at der vekselvis skulle prædikes på tysk og fransk, selvom en fast tysk prædikant, Werner Koene³, først blev knyttet til menigheden i

1687. Til foreløbigt mødested havde man udset sig nogle tjenlige rum, der var lejet hos den rige købmand og skibsreder Wigand Michelbecker⁴ i hans store gård i Kalveboderne — det er det nuværende Nationalmuseums bygning, ud mod Ny Vestergade, datidens Wigandsstræde.

De reformertes første kirkesal i København blev indviet den 1. november 1685 ved en gudstjeneste, hvori dronning Charlotte Amalie deltog. Prædikant var Philippe Mesnard, ved hvis side stod Theodorus Colas som kantor og forelæser⁵. Den svenske minister i København Anders Leijonklo har givet en skildring af begivenheden, men opholder sig dog mest over de evindelige kompetencestridigheder om, hvem der skal sidde øverst i kirken⁶.

Om kirkesalen i Wigands hus vides der ikke meget. Der må have været et nadverbord, muligt transportabelt, som skik og brug var i reformerte menigheder, men ingen altertavle. Da den senere kirke ejede en del altersølv fra den sidste halvdel af 1600'erne, må nok noget deraf have være knyttet til den midlertidige kirke. Det vil blive omtalt i kapitlet om den første reformerte kirkebygning; således nævnes der både dronningens kalk, en kalk fra 1638 og et dåbsfad fra o. 1650, men der er ingen efterretninger om, hvorvidt noget af dette forefandtes allerede 1685. Et skrin⁷ for menighedens vasa sacra nævnes

1687. Af andet bohave omtales nogle konsistorialstole med skuffer, endvidere forelæserens pult samt de tavler, hvorpå salmerne blev sat⁸. Da den nye kirke 1689 blev taget i brug, rømmedes salen i Wigands hus for bohave, og man sagde værten tak for husly (»et gratias insuper aget Domino Vigando«), som der står i kirkens »Acta consistorii«.

Den ældste reformerte menighed rådede ikke over nogen kirkegård, og be-

gravelser fandt derfor sted på byens øvrige kirkegårde⁹. Fra den første tid nævnes der således nogle jordfæstelser på Helliggejstes kirkegård, på Nicolai kirkegård og kirkegården ved Trinitatis — denne sidste kaldet »la cimetière de la Ronde Tour«. Så snart kongen ved sit gavebrev af 23. juli 1687 havde overdraget menighederne den nye grund ved Gothersgade, begyndte man på gravsættelser på dette sted, endnu inden den nye kirke var bygget¹⁰.

Fig. 4. Reformert kirke 1690. Allegorisk guache af Gaspard-Antoine de Bois Clair, Frederiksborgmuseet.

DEN FØRSTE KIRKE

1688—1728

I privilegierne af 3. januar 1685 havde kongen lovet at give de reformerte en byggeplads på Christianshavn¹¹. Midlerne til opførelsen af kirken skulle foreløbig komme ad frivillig vej. 1687 oprettede menigheden en kollektbog og tegnede deri de første bidrag¹². Foreløbig skete der heller ikke mere, men de reformerte lagde dog ikke skjul på, at den valgte byggeplads var fjern og ubekvem¹³. Inden dette vigtige spørgsmål var helt afklaret, gik man i gang med at samle byggekaptal også i udlandet.

I 1685 rejste således hofmaleren Jacques d'Agar på Christian V.s vegne til Brandenburg, for at han derfra kunne hjembringe nogle portrætter af den kurfyrstelige familie, og samtidig overdrog kongen denne kunstner, der var blevet tilforordnet ved de reformertes kirkebyggeri i København, at undersøge mulighederne for en kollekt i det reformerte kurfyrstendømme¹⁴. 1687 var d'Agar på ny i Brandenburg for at samle penge ind, samtidig med at menighedens franske præst Phillippe Mesnard rejste til Holland i samme formål¹⁵. De kom

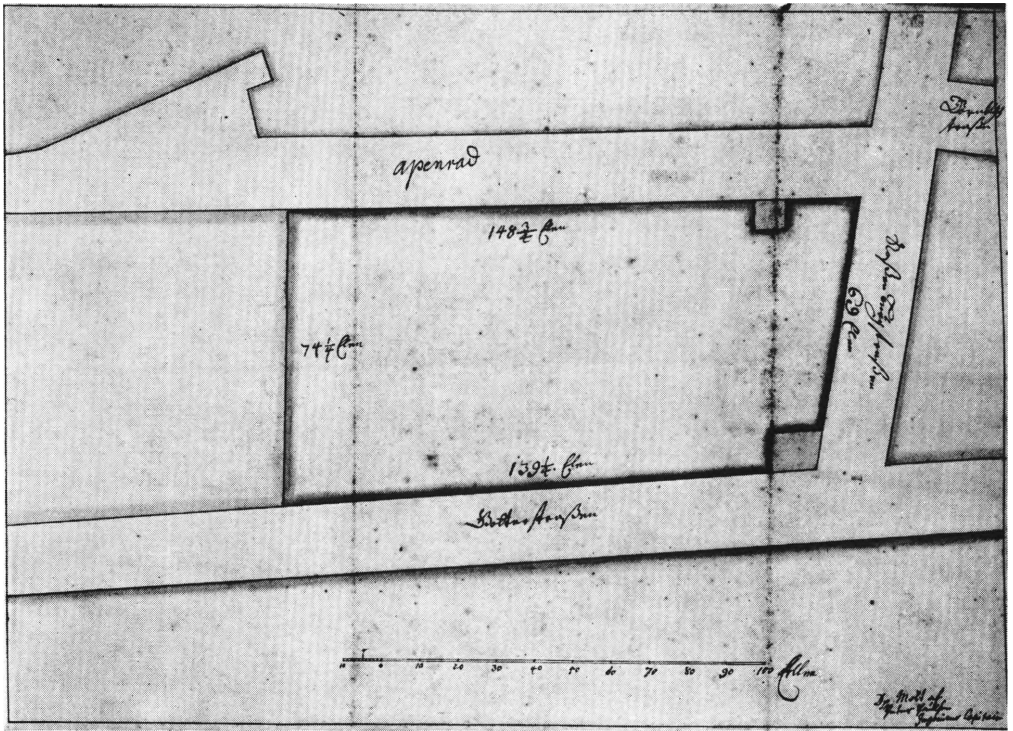

Fig. 5. Reformert kirke. Målebrev 1687. Tysk-reformert kirkes arkiv.

hjem med et pænt resultat, men der var dog langt endnu, inden en virkelig byggekapital var bragt til veje.

Imidlertid var planerne om at rejse en kirke på Christianshavn blevet opgivet, og kongen skænkede ved gavebrevet¹⁶ af 23. juli 1687 en anden grund ved Gothersgaden, omfattende i alt $139 \frac{1}{4}$ alen langs nævnte gade (mod øst), 69 alen langs Rosenborggaden (mod nord), $148 \frac{1}{4}$ alen langs Åbenrå (mod vest) og $74 \frac{1}{4}$ alen ind mod nabogrundene mod syd (Bilag I). Målene kan eftergås endnu i dag. Jordstykket havde tidligere tilhørt fru Helle Urne, Morten Skinkels efterleverske, men var ikke blevet bebygget, således som det var blevet forlangt i kongelige forordninger, og som følge deraf var det nu tilfaldet Christian V., som lod det gå videre til den reformerte menighed. På et målebrev (fig. 5), der senere vedlagdes byggekontrakten af 1688, er aftegnet to små rønner, som også omtales senere, fordi det ene af dem af håndværkerne anvendtes som materialskur under byggearbejdet. Den valgte grund kunne næppe kaldes byggemoden. Hele den østlige del omfattede den gamle voldgrav, hvilket blev mere end iøjnefaldende, da den tyske præstegård skulle bygges netop til den side, der grænsede mod Gothersgaden (nedenfor s. 47).

Dronning Charlotte Amalie greb nu ind og skænkede 10000 rdl. til opførel-

sen af en kirke på dette sted¹⁷. Det var hendes håb, at denne gave sammen med de indsamlede midler ville overstige omkostningerne ved kirkebyggeriet så meget, at der af overskuddet kunne blive råd til opførelsen af præsternes residenser, som skulle ligge på den sydøstligste del af kirkegrunden.

Ved begyndelsen af året 1688 var byggeriet således godt sikret, og man kunne begynde at tænke på enkelthederne. Man havde allerede da indledt forhandlinger med bygmestrene; gennem sin sekretær Georg Lincker havde dronningen den 2. november 1687 tilkendegivet, at menighederne snarest muligt skulle få en overenskomst i stand med de to brødre Frederik og Nicolai Müller, der var udset til at forestå byggearbejdet¹⁸. Ved et konsistorialmøde den 4. januar 1688 enedes præsterne og de ældste da om, at kirken skulle måle 80 fod i længden og 50 i bredden, idet murtykkelsen på 3 fod var iberegnet disse mål. De to bygmestre skulle have 12000 rdl. for en fuldstændig smykkeløs bygning (*»templum nudum, absque ornamentis atque aliis omnibus«*)¹⁹, altså hvad vi ville kalde et skrabet projekt.

Hvem der var mester for dette første, og åbenbart meget spartanske, udkast vides ikke. Men det videre hændelsesforløb lader os ane lidt om mændene, der stod bag den første reformerte kirke i Danmark. I kirkens ældste forhandlingsprotokol, kaldet *»Acta consistorii«*, meldes der under 8. februar 1688, at dronningen gennem sin førnævnte kammersekretær Lincker havde ønsket kirken opført efter en ny skikkelse (*»iuxta novissimum typum«*, i den tyske oversættelse af Acta: *»gebaut nach dem letzten abriß«*)²⁰. Ordene er ikke meget tydelige. Men af de bevarede kontrakter med stenhugger²¹ og entreprenør kan man se, at det oprindelige — og formentlig *»skrabede«* — projekt er blevet erstattet med et andet, der fik en pilastersmykket façade og et pynteligt rytterspir, og disse forskønelser, der gjorde den første reformerte kirke til et fornemt arkitekturværk i hovedstaden, var tegnet af en anden mand, ikke af brødrene Müller.

Fra byggekontrakten af 4. april 1688, der nedenfor s. 128 f. gengives i sin helhed som bilag, skal nogle enkeltheder fremdrages. Kirkens dimensioner skulle være, som det tidligere var bestemt. Bygningen kom til at hvile på nedrammede pæle med slyngværk, hvorpå fundamentet af kampesten skulle lægges; derover kom den synlige sokkel, en alen høj af hugne granitkvadre. Murværket skulle være af små mursten, de såkaldte mopper. Kransgesimsen (hvortil der også forelå en tegning af stenhuggeren) skulle være af træ, beklædt med kobber; desuden ville der komme kobberbeklædning på en frontispice og seks tagvinduer, medens tagfladerne skulle belægges med glaserede tagsten. Til spirets tømmerkonstruktion forelå der en tegning af tømmermesteren, men den ydre, arkitektoniske form med pilastersmykket façade skyldtes et udkast af kirkens stenhugger. Indvendig var det planlagt, at murene skulle hvidtes med fin kalk.

Der omtales tre døre, den store, dobbelt hovedportal og to mindre. Hvælvingen i kirken — hvilket vil sige den indre hulkehl — skulle til alle fire sider løfte sig syv fod højt og fæstnes så godt til loftsbjælkerne, at gipsen så meget bedre kunne holde. Også loftsfladens dønnikeværk skulle udføres efter den indgivne tegning. Kirkens bestyrelse har afgjort, at der skulle være pulpitur; men det var endnu ikke bestemt, om pulpiturene skulle være i to rækker, hvorfor brødrene Müller under opførelsen skal være belavet på at lægge ankrene der, hvor bygmesteren angiver det. De to entreprenører skulle, stadig ifølge kontrakten, ikke blot opføre kirken i den skikkelse, som stenhuggerens tegning viser, men de skal også efter et særligt udkast belægge gangene i kirkegulvet med ølandske fliser. Kontrakten omfatter ikke stoleværk og prædikestol (som hverken brødrene Müller eller stenhuggeren synes at have befattet sig med). De to entreprenører måtte forpligte sig til at udføre arbejdet så godt, at der de næste fire år intet kunne være at udsætte derpå; i modsat fald måtte de erstatte manglerne. Til gengæld lovede kirkens forstandere at betale de to brødre Müller 13500 rdl. i tre terminer, hver termin på 4500 rdl.; den første termin udredes, når grunden er færdig og muren står tre alen over jorden; 2. termin når spærværket er rejst; 3. termin vil være at udrede den 11. december, hvis kirken som lovet står færdig til Michaelis. Forstanderne lover videre at stille 1.200.000 mursten til rådighed, idet man håber, at kongen vil bevilge toldfrihed.

Dette var hovedindholdet af byggekontrakten. Det ses heraf, at dronningens ønske om et bedre og skønnere tempel for de reformerte menigheder også er blevet efterkommet. Der tales ikke blot om en pilastersmykket façade, men også om frontispice og andet stenhuggerarbejde, om et prydeligt spir og om stukværk på det hvælvede loft. Alt dette er blevet føjet til det ældre, meget spartanske projekt, og den arkitekt, der gjorde de nye arbejdstegninger, var identisk med kirkens stenhugger. Hans navn kender vi. Det var Henrich Brockam²², der tillige var medlem af den reformerte kirkes tysk-hollandske menighed²³. I de gængse håndbøger kaldes han oftest hollænder, hvad han mulig også var; men da han en overgang fra 1693 til sin død 1697 var diakon ved kirken, førte han menighedens fattigregnskaber på højtysk, hvilket sprog altså meget vel kan have været hans modersmål. Som stenhugger vil han være kendt fra Vor Frelsers kirkes portal (ovenfor II, s. 498), og hele hans øvrige virksomhed i København havde hidtil været begrænset til dette felt, der ligger midt mellem håndværkspræget stenhuggerarbejde og det finere billedhuggeri. Nu blev han af sine kirkeforstandere sat til at tegne deres nye kirke, og hans arkitektoniske virke blev ikke begrænset hertil. Muligvis har han også syslet med de to franske præstegårde, hvor hans navn dog ikke nævnes. Men givet er det, at da den tyske menighed 1696 ville opføre en ny præsteresidens (nedenfor

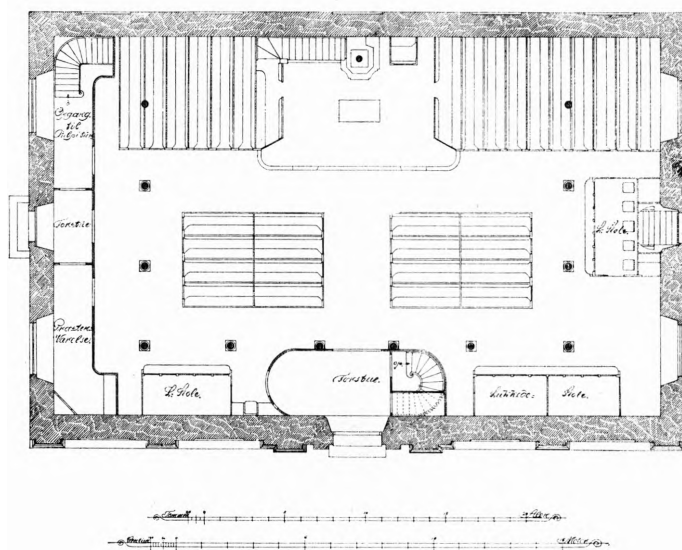

Fig. 6. Reformert kirke. Grundplan 1914, opmålt af Alf. Jørgensen.

stenhugger. Kontrakten med ham om denne side af hans virksomhed var skrevet på tysk og signeret den 1. februar 1688 af Abraham von Schepfel og Jean-Henri de Moor på kirkens vegne²⁵.

Der nævnes desuden en del andre håndværkere ved opførelsen af den reformerte kirke. Tømmermesteren var Christopher Brückner²⁶, der kendes fra Petri kirkes kapel og Vor Frelsers kirke; han blev assisteret af Nicolai Finck²⁷,

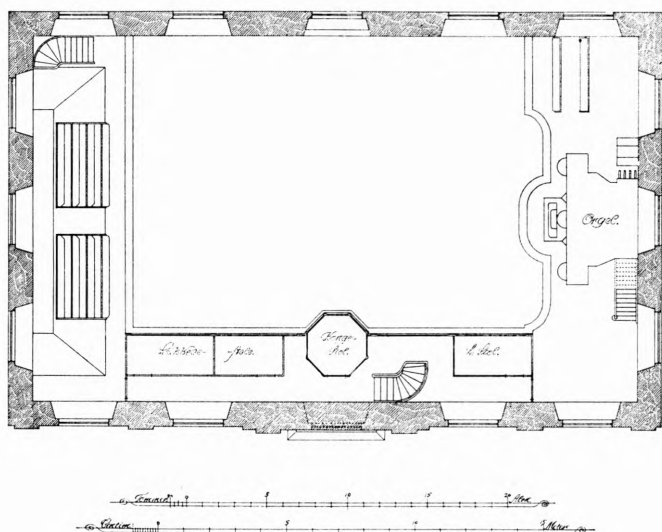

Fig. 7. Reformert kirke. Grundplan af pulpiturstokværk, målt 1914 af Alf. Jørgensen.

s. 47), bad man Henrich Brockam om en tegning, fordi man vidste, at han var fortrolig med bygningskunsten²⁴ («... von dem in der Baukunst sehr erfahrenen Diacon Henrich Brockam einen Abriss machen»). Det er en selvfølge, at det tyske presbyterium, der gav ham denne sidste større opgave, nøje kendte hans arkitektoniske kvalifikationer fra kirkebyggeriet 1688—89. Som flere gange nævnt var Brockam også kirkens

der også nævnes ved Vor Frelsers kirke. Hele tre malere var i virksomhed: Johan Christopher Mesler, Johan Lord og Christopher Barger²⁸. Snedkeren hed Johan Damin²⁹, der også var beskæftiget ved opførelsen af de franske præstegårde. Som murester nævnes Andreas Simonsen³⁰, dog kun ved indrettelsen af kirkens krypt; det egentlige murerarbejde har ikke fået nogen særlig kontrakt og er vel blevet overdraget

brødrene Müller i entreprise. Som smed nævnes Andreas Clemmensen³¹.

Sammen med store dele af København brændte den reformerte kirke³² i oktober 1728. Man kan se af beretningerne, at bygningen brændte ud, hvilket vil sige, at i det mindste tagværket med spiret og alt det indre inventar blev ødelagt. Murenes skæbne kendes derimod ikke, og der er ikke bevaret regnskaber fra tiden efter branden, som kan kaste lys over spørgsmålet, om kirken måtte rejses helt af nyt. Hvis dette var tilfældet, måtte jo den nuværende bygning være fra 1730'erne, og Henrich Brockams værk var da tabt for bestandigt. Hvad der kan fremdrages fra hin tid, tyder imidlertid på, at murene havde holdt. Stenbrænder normalt ikke, selv om murværket kan

skørne under heden. Hele pilasterfaçaden, som vi nu kender den, svarer til beskrivelsen i byggekontrakten af 4. april 1688. Og endelig er der et kraftigt bevis for, at den første kirke endnu er i behold. Det er det ældste — og hidtil eneste kendte — billede af de første flygtninges kirke, en guache (fig. 4), som nu opbevares på Frederiksborgmuseet, udført af den franske præst og rene-gat Gaspard Antoine de Bois Clair (1654—1704); den forestiller en allegori af de reformertes fristed i Danmark med en gengivelse af kirken ganske som den nu kendes.

Af de i byggekontrakten opgivne mål stemmer højden på 40 fod og mur-

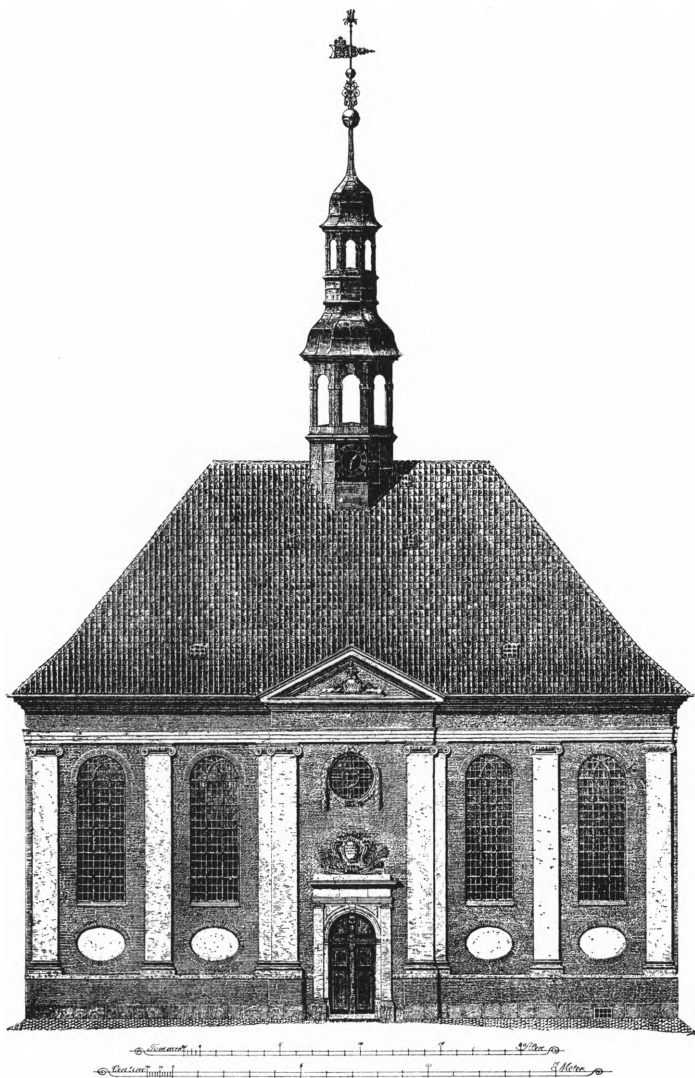

Fig. 8. Reformert kirke. Opstalt af façaden 1914, opmålt af Alf. Jorgensen.

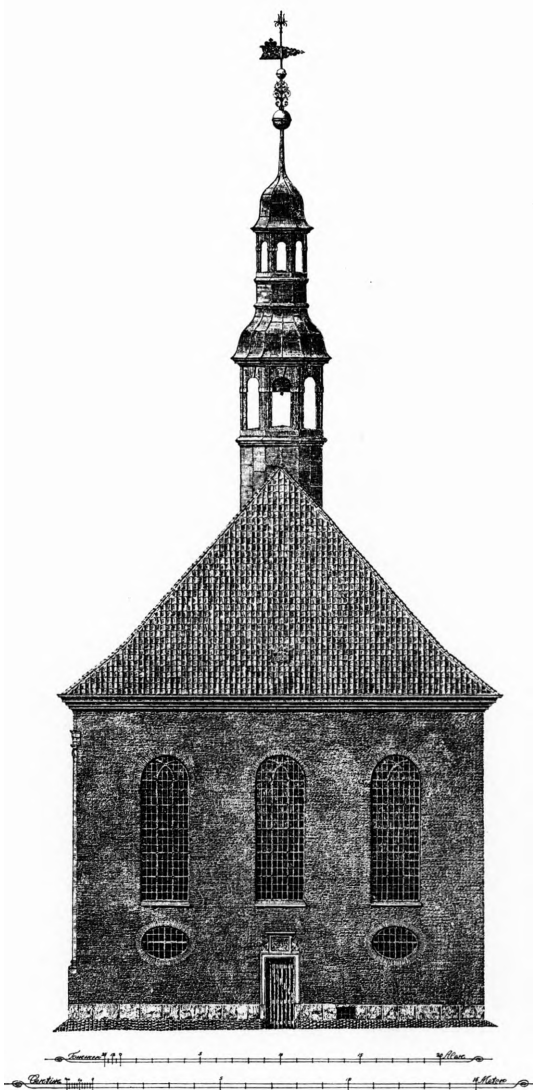

Fig. 9. Reformert kirke. Opstalt af gavl
1914, opmålt af Alf. Jørgensen.

tykkelsen på 3 fod ganske med de nuværende forhold. Længden og bredden er noget større end opgivet. Bygningen skulle være 80 fod i længden og 50 fod i bredden, men er i virkeligheden en ubetydelighed større. Der kunne vel være tale om en skalmuring i årene efter 1728, men i så fald måtte også murtykkelsen være ændret, og den holder stadig de stipulerede 3 fod. Det ser således ud til, at facaden på den reformerte kirke, sådan som den tager sig ud i dag, må opfattes som det bygningsværk, der opførtes i årene 1688 og 1689 efter stenhuggeren Henrich Brockams tegninger.

BYGNINGSHISTORIE

Den omfattende byggekontrakt med de to entreprenører af april 1688 kan ikke tages som bevis for, at man først da gik i gang med arbejderne. Den slags kontrakter blev i hine tider ofte først udfærdiget nogen tid efter, at de første håndværkere havde vist sig på byggepladsen og man tog blot fat efter en mundtlig aftale. Tømmermesteren Christopher Brückner³³ var allerede i december 1687 i færd med at afbinde tømmeret, og der blev truffet aftale med en kampestens-

hugger den 29. februar 1688 om materiale til grundvolden³⁴. Selve grundstensnedlæggelsen, der først måtte komme efter terrænets udjævning og de første fundamenteres nedlæggelse, fulgte den 20. april 1688.

En samtidig notits i kirkens arkiv meddeler indskriften på grundstenen³⁵. Langs randen stod at læse: »Charlota Amelia Dan. Norv. Goth. Et Vand. Regina. Nata Landgrau: Hass. Sacram Hanc Ædem in gratiam Reform: Extruxit A. S. MDCLXXXVIII« (»Charlotte Amalie, Danmarks etc. Dronning, født landgrevinde af Hessen opførte denne hellige bygning til gunst for de reformerte i Frelserens år 1688«). — På stenens midte: »Fundamenta eius in

Montibus Sanctis — Diligit dominus Portas — Sion — Ps. LXXXVII« (»dens grundvold lagde han på de hellige bjerge. Herren elsker Zions porte. Salme 87«).

— På bagsiden læstes: »Invict. Monarchæ Christian V. Dan. Nor. Got. et Van. Regis, Qui Locum dedit — et Privilegia. An. MDCLXXXV addidit — Eccl. tot Locis vexatæ Solatium Templum — Surgit. A. C. MDCLXXXVIII« (»den ubesejrede Christian V., Danmarks etc. Konge, som gav stedet og anno 1685 tilføjede privilegier til trøst for den kirke, der så mange steder var forfulgt, rejste templet«). — Den samme gamle afskrift (fig. 10), hvorfra ovenstående textredaktion er hentet, meddeler derefter, at dronningen med egen hånd den 20. april 1688 fredag eftermiddag i påskeugen lagde denne sten som den første; et senere indskud samme sted beretter om indvielsen den 10. november 1689 »auf Martin Luthers tag«, da hofprædikanten dr. Musculus holdt den første prædiken i kirken.

Den reformerte kirkeledelse ønskede byggeriet afsluttet inden årets udgang 1688. Men på ny greb dronningen ind og ønskede ændringer, som voldte forsinkelser. Hun havde udtalt sig for, at kirken fik en krypt, hvor man kunne bisætte hendes hoffolk og andre fornemme medlemmer af menigheden. Kirkens ledere var ikke glade for dette forslag. Det ville forsinke kirkens fuldførelse, ligesom det krævede større udgifter. En forespørgsel til brødrene Müller havde til resultat, at krypten, hvis den blev udført af (eller rettere: dækket af) fyrretræ og strakte sig under hele kirken, vill koste 900 rdl., medens den med egetræ ville komme op på 1100 rdl. Presbyteriet foreslog derfor, at man enten nøjedes med at grave separate krypter for hver ny begravelse, sådan som man gjorde i stadens andre kirker (der tænktes utvivlsomt her på Trinitatis kirke, se ovenfor II, s. 319), eller også lod bygge et større gravkapel på kirkegården ud mod gaden (»vel potius porticum quandam extra templum et juxta plateam ...«), altså sådan som det kort forinden var sket ved Petri kirke (I, s. 274)³⁶. Men det hjalp ikke, dronningen fik sin vilje, om ikke i fuldt omfang. Den nye krypt kom til at ligge under kirkens nordvesthjørne (fig. 11), og presbyteriet bestemte at den skulle være 10 alen i længden, 8 alen i bredden³⁷, hvilke mål passer med den vestlige del af den nuværende krypt, inden denne 1730 blev udvidet. Nedgangen til gravkælderens var gennem en lem i kirkegulvet tæt ved prædikestolen og koret, afsat på de ældste kendte planer af kirken (fig. 14, 15 og 19). Vistnok samtidig med indrettelsen af denne krypt, eller i hvert fald på et tidligt tidspunkt i kirkens byggehistorie, planlagde man en anden krypt, der med en bredde på 10 alen skulle strække sig under hele kirkens sydøstre gavl. Den er afsat på planen fig. 15, hvor det også ses, at begravelserne under kirkegulvet omhyggeligt har undgået at overskride grænsen til denne projekterede krypt. Den blev dog aldrig til virkelighed, men man nåede, medens kirken stod under opførelse, at afsætte dens nordre grænsevæg,

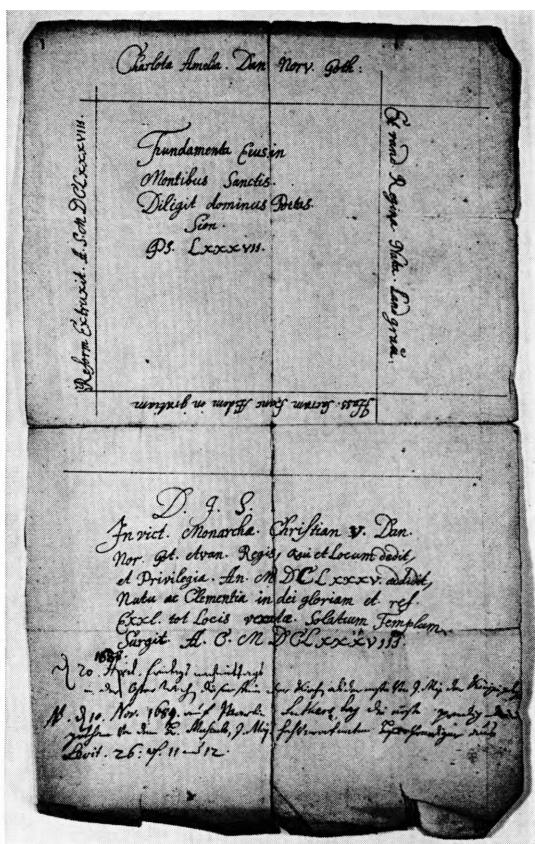

Fig. 10. Reformert kirke. Indskrift på grundstenen.
Tysk-reformert kirkes arkiv.

der fornylig ved en undersøgelse er konstateret under kirkens gulv. Da man efter branden 1728 ønskede større plads til kryptbegravelser, benyttede man sig ikke af den projekterede sydlige kælder, men nøjedes med at udvide den gamle, der nu kom til at strække sig under hele nordvestgavlen.

Det blev ovenfor nævnt, at den ældste krypt skulle have bjælkeloft. Sådant blev det også med udvidelsen fra o. 1730. De nuværende hvælvinger i kirkens kælder er først opsat 1850 (nedenfor s. 64).

De fleste meddelelser om byggeriets gang stammer fra tiden før grundstensnedlæggelsen. Vi har fra den tid en række kontrakter, der ovenfor er nævnt, vi har endvidere kunnet følge forhandlingerne om den nye kirkes udseende; og under alt dette nedsatte presbyteriet en kommission, der skulle varetage byggeriets økonomi. Pengene til

den nye kirke kom til at passere mellem hænderne på en række kirkeældste, hvis navne opregnes: Niclas Bruns, Pierre Danti, Michel Abbestée, Johan Bramsted, Jean-Henri de Moor og Pieter van Hemert³⁸. Fra forsommeren 1688 er der derimod næsten ingen efterregninger. Man må regne med, at murene er blevet rejst på den tid, og at Brockams sandstensornamenter er blevet sat på plads i løbet af efteråret 1688. Den 7. november meldes det, at kongen og dronningen har godkendt planen om at lade deres navne cifre indhugge i frontispicen over hoveddøren³⁹. Vi ser endvidere, at maleren Johan Lord skriver kontrakt om kirkens ydre anstrykning den 3. januar 1689. Man må vel efter sligt at dømme regne med, at bygningen endnu stod under stillads ved årets udgang, og at fuldendelsen — sådan som det også var frygtet — blev forhalet bl. a. ved anlægget af krypten. Presbyteriet var stadig utålmodigt og håbede derefter på hurtigt resultat i 1689. Pastor Koene og den kirkeældste Pierre Danti udvirkede da et løfte fra de to brødre Müller om, at kirken skulle stå færdig til Påske⁴⁰. Men det var kun et fromt håb. Den 5. juni lovede entrepre-

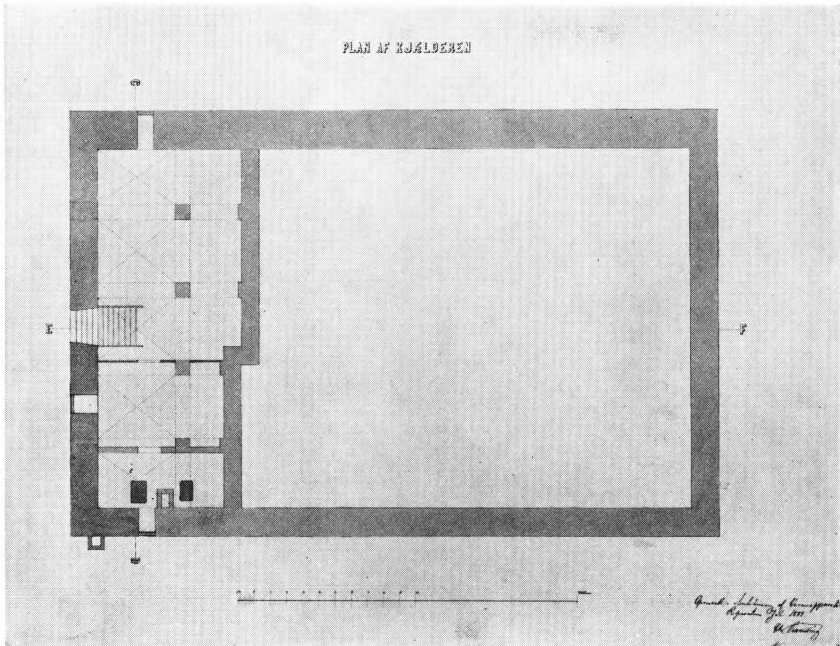

Fig. 11. Reformert kirkes krypt. Opmåling af Chr. Ramsing 1882 i kirkens sakristi.

nørerne at have kirken færdig til Michaelis 1689, altså med et års forsinkelse⁴¹. Heller ikke det håb gik i opfyldelse, uden at vi nu har nogen mulighed for i enkeltheder at se, hvad der sinkede arbejdet. Vistnok har bygherrerne været alt for optimistiske i deres beregninger om byggetid. I hvert fald var endnu en række håndværkere i gang i sommeren 1689. Snedkeren Joachim Damin synes at have været uafbrudt beskæftiget⁴². Glarmesteren fik sine regninger betalt 27. oktober og 9. november⁴³. Kirken kunne da indvies den 10. november 1689 med en festlig gudstjeneste, hvor der, som før nævnt (s. 31), blev prædikeret af Johannes Musculus. Regnskabet var dog ikke sluttet. Der skyldtes endnu håndværkerne penge, og kassen var tom; konsistoriet måtte da på en eller anden måde (»vix ac ne vix«) indsamle 500 rdl., da sagen ikke tålte udsættelse. Endelig den 5. februar 1690 kunne man udbetale brødrene Frederik og Nicolai Müller den sidste rest af deres tilgodehavende, i alt 50 rdl.⁴⁴

Byggearbejdet havde været to år. Det kan synes at være ganske godt præsteret, når man tænker på de 14 lange år, der gik med at få Vor Frelsers kirke opført. Samtiden har da også ytret et og andet, der kunne tyde på, at arbejdet var gået rask fra hånden. Den hollandsk-lutherske præst Jacob Andreae⁴⁵ lod sig i en klage fra 1690 over de reformertes nidkærhed forlyde med, at de lutherske måtte døje den tort at se den reformerte kirke blive »opbyggt udj hast«; det er dog troligt, at den fortørnede præst mere har tænkt på de mange år,

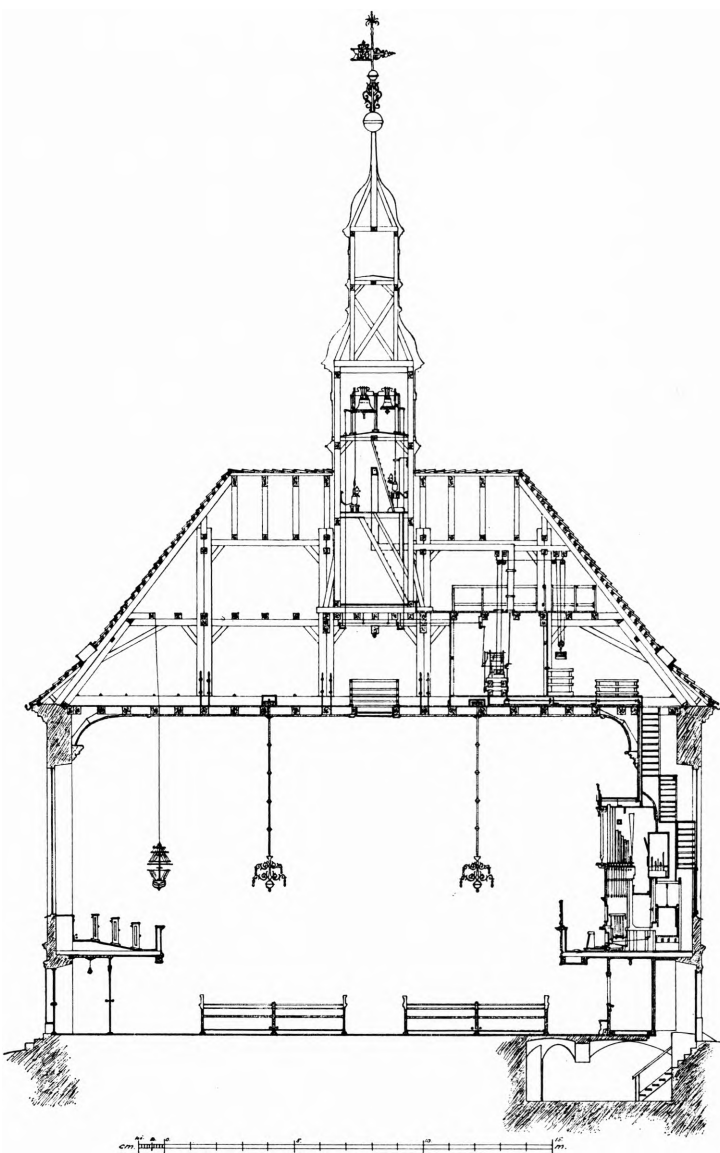

Fig. 12. Reformert kirke. Længdesnit opmålt o. 1920
af S. A. Jungløv.

han selv forgæves havde måttet vente på at få rejst en kirke, end på en eksempeløs hurtighed ved arbejdet på den reformerte byggeplads.

Bygningsbeskrivelse. Da den reformerte kirke blev bygget, lå den i byens udkant, ikke langt fra Nørrevold. Den er endnu omgivet af sin gamle kirkegård, hvor den ligger tilbagetrukket fra Gothersgaden, men ret tæt op ad Åbenrå. Afstanden fra Hovedfaçaden til Gothersgaden er henved tre gange så stor som den mellem bygningens bagside og Åbenrå (fig. 16). Denne beliggenhed kan vel være æstetisk bestemt, fordi der derved mulig kunne dannes et virkningsfuldt modstykke til genboen, Rosenborg slot, med dettes foranliggende parterrehave. Men der er nok en anden og mere håndgribelig årsag. Ved Gothersgaden lå den gamle, nu sløjfede, voldgrav;

terrænet var her sidt og sumpet og lidet egnet til at bygge på. Ud mod Åbenrå var grunden derimod hård og fast, hvad der direkte nævnes, dengang man tænkte på opførelsen af præsteresidenserne.

Målene er, som før nævnt, godt 80 fod i længden og godt 50 i bredden. Med nutidens målestok er det henholdsvis 25,5 m og 16,20 m. Højden fra det omgivende terræn til overkanten af gesimsen er stadig de oprindelig planlagte 40 fod (12,5 m). Afstanden fra jordens overflade til spirets top er karakteristisk

nok det tredobbelte, 120 fod (37,5 m), men man må naturligvis her erindre, at spiret er fra tiden efter branden 1728 og behøver derfor ikke mere at afspejle de ældste tilstande. Men de simple talforhold og deres indbyrdes harmoni taler dog for, at de oprindelige dimensioner er bibeholdt.

Bygningen står næsten uden smykke på tre af siderne, nemlig de to smalle gavle og bagsiden ud mod Åbenrå, hvilket formodentlig afspejler hint »nøgne« projekt, som presbyteriet oprindelig tog stilling til. Pilasterfaçaden ud mod Gothersgaden falder da i øjnene som et inserat, en senere tilsætning, fremkommet efter dronningens ønske og mulig tænkt som en værdig genbo til Rosenborg slot.

Kirken dækkes af et valmtag. Rytterspiret angiver sammen med hovedportalen midt i pilasterfronten den egentlige hovedakse, der går på tværs af den svagere betonedede længdeakse fra gavl til gavl.

Langsiderne har fem fag, kortsiderne tre fag rundbuede vinduer. Til alle sider var der under de høje vinduer anbragt ovale glugger, der oprindelig var tænkt som lysgivere for rummet under de indbyggede pulpiter. Materialet er overvejende små røde mopper. Façadens pilastre er dog muret af gule sten, der er berappede. Taget har sortglaserede teglsten, medens etage-spiret siden 1730 har været kobbertækket; det var det formentlig også før branden, men der er ingen efterretninger derom.

Til alle fire sider hviler bygningen på en sokkel af hugne granitkvadre, bindig med murflugten. Kun på hovedfaçaden, der herefter skal omtales, er sokkelproblemet mere sammensat.

Henrich Brockams pilasterfaçade er et velkomponeret værk, opbygget efter simple målenheder (fig. 17). Bygmesteren har forhøjet soklen over kampestensfundamentet til en højde af knap 3 alen, og derover har han opbygget sin dekorative façade, der er holdt i tidens nederlandske barokstil med pilastre i

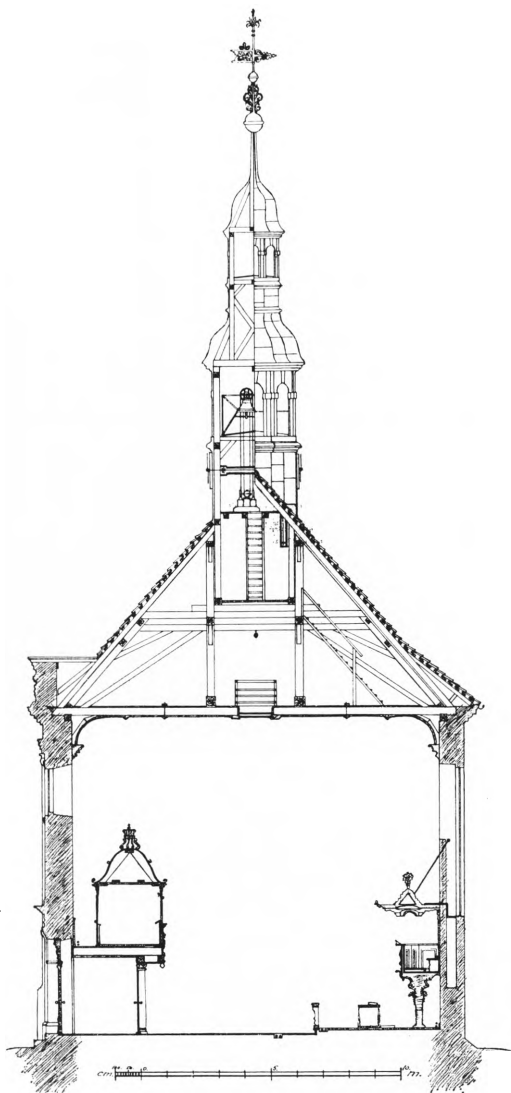

Fig. 13. Reformert kirke. Tværsnit opmålt o. 1920 af S. A. Junglov.

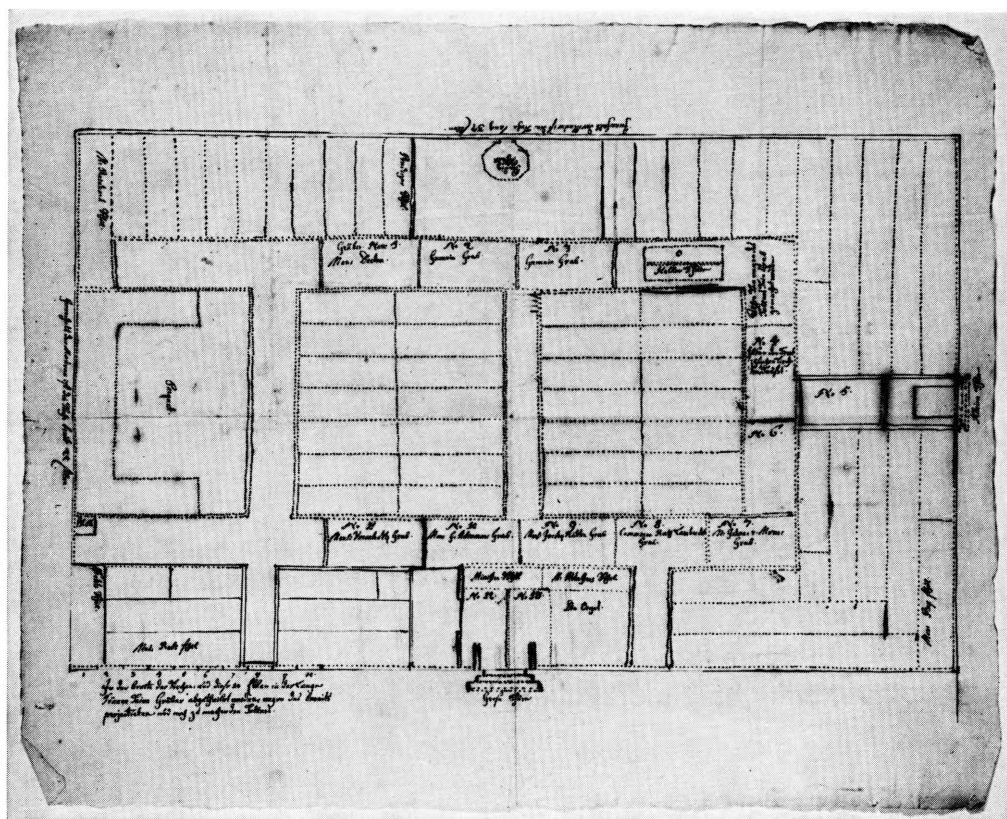

Fig. 14. Reformert kirke. Plan o. 1714 over stole og begravelser, mulig udført af pastor Konrad Kersting, i det tyske arkiv, rum nr. 1.

stor orden. De yderste pilastre er trukket en smule bort fra hjørnerne, og den opgivne façadelængde på 80 fod passer, når man ser bort fra bygningens virkelige mål og kun regner fra pilastrenes yderkanter. Halvdelen af dette mål, 40 fod, stemmer da med afstanden fra terrænhøjde til kransgesimsens øverste kant. Der er på façadens midte et fremspring, en risalit, der måler 20 fod i bredden (atter regnet fra pilastrenes yderkanter), altså en fjerdedel af hele længden. Risalitten flankeres da af to murflader, 30 fod i kvadrat, regnet fra hjørnet til risalitten og fra overkant af sokkel til arkitrav. Inden for disse let overskuelige enheder toner façaden frem, bygget over en modul på 10 fod, femdelt ved den store pilasterorden, og med midtrisalitten, der er forstærket ved to halvpilastre, skydende sig op i aksen, kronet af en frontispice, hvis top ligger 40 fod over soklens overkant. Pilastrene har alle attiske baser og ioniske kapitæler af sandsten, derover en tredelt arkitrav, også af sandsten, en glat frise i blank mur og øverst den fremspringende kransgesims, der siden 1730 er af sandsten, men som før branden var af egetræ, beklædt med kobber⁴⁶.

Hovedportalen i façadens midtrisalit flankeres af to mindre ioniske pilastrer, der indeslutter en rundbuet åbning med profilbånd i vederlagshøjde, et profileret bueslag og i toppunktet en slutsten med let rustik forside.

Portalen, hvis fulde bredde på 5 alen (10 fod) er lig med hele façadens modul, er også i overdelen med arkitrav, glat frise og gesims opbygget efter

de klare klassiske regler, som Henrich Brockam må have tilegnet sig ved studium af datidens arkitekturteoretiske bøger. Først derover kommer barokken til orde i den store kartouche med volutter og stiliserede palmegrene; den findes antydet på Bois-Clairs billede (fig. 4) og er formentlig også original. Dens indskriftskjold er ret medtaget, og begyndelsen til indskriften er borteroderet: »[Venite et a]scendamus ad — Montem Domini — Et ad Domum—Dei Jacob — Jes. II« (efter Vulgata, Jesaias II, 3: Kom og lad os gå til Herrens bjerg, til Jacobs Guds hus).

Over portalen er indfældet et stort cirkelvindue, omgivet af en blomsterkrans af sandsten; ifølge kirkens regnskaber er disse ornamenters fornyet 1789, hvilket særlig må gælde de nedhængende festons i Louis-seize-stil (nedenfor s. 62). Oprindelig var der dog også ornament, der ses på billedet fra 1690 (fig. 4), og også Thuras Vitruvius gengiver smykket i dets ældre skikkelse. — Midtrisalitten afsluttes foroven af en gavlfronton, i hvis trekantfelt er indsat et par sandstensskjolde med Christian V.s og Charlotte Amalies navnefigre.

Kirkens tværakse, der går fra hovedportalen i det ydre til den modsatte væg i det indre med alterbord og prædikestol, er således stærkt betonet i hele kirkens opbygning. Længdeaksen fra gavl til gavl har kun fået en lettere accent, markeret af de to sidedøre. Også disse sidstnævnte døre må formodes at være oprindelige, skønt deres sandstensindfatninger synes at være en del fornyede. De omtales udtrykkeligt i byggekontrakten af 4. april 1688, men de har vistnok aldrig været i brug samtidig. De ældste planer af kirken (fig. 14 og 15) viser, at døren i sydøstgavlen må have været spærret af det indbyggede »parquet«, og kun nordvestdøren har været i funktion i kirkens første tid. Omvendt gik det efter branden 1728: da blev syddøren åbnet, medens den nord-

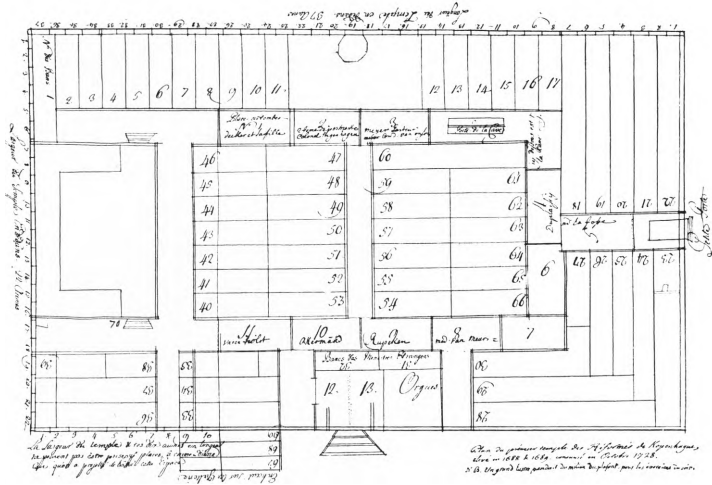

Fig. 15. Reformert kirke, plan o. 1720 i det franske arkiv.

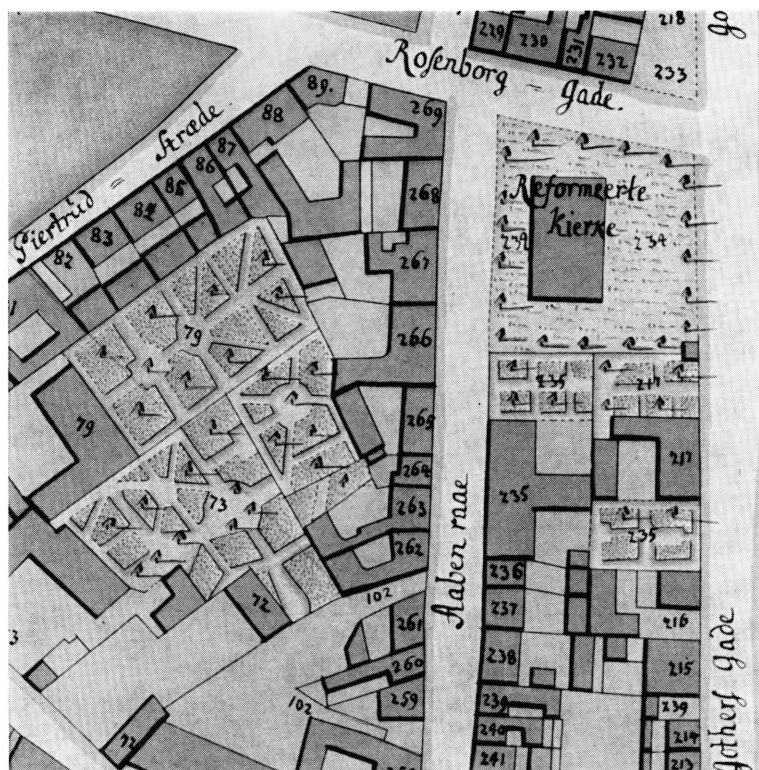

Fig. 16. Reformert kirke og omgivelser. Situationsplan efter Geddes kort 1757.

lige dør blev omdannet til at være nedgang til den udvidede gravkrypt (nedenfor s. 106). Således er det endnu.

De to sideportaler har enkle, retkantede sandstensindfatninger, hvorover der er en mindre indskriftplade, flankeret af volutter. På portalen mod Rosenborgsgade⁴⁷ læses i fordybede versaler: »Ipsi veluti vivi — lapides ædificati — fiat domus — spiritualis — I. Pet. II« (»vorder selv som levende stene, opbyggede til at vorde et åndeligt hus. Peters første brev kap. 2« [vers 5]. — Den latinske tekst svarer ikke helt til ordlyden i Vulgata). Over den anden sideportal på sydøstgavlen læses: »Domus mea — domus orationis — vocabitur — Ies. LVI« (Mit hus skal kaldes et bedehus. Jesaias kap. 56, vers 7; ordret efter Vulgata).

Kirkens langside mod Åbenrå er ganske smykkeløs. Den har fem rundbuede vinduer, hvoraf det midterste er tilmuret forneden af hensyn til prædikestolen indenfor. Under vinduerne er der tværovale glugger, nu alle tilmurede; om de tidligere var lysgivende, vides ikke. Ovalen bag prædikestolen må i det mindste altid have stået som blænding.

Tagværk og spir, altså hele kirkens overbygning fra gesims og opefter, stammer fra tiden efter branden 1728. De ældste forhold kan derfor kun anskues

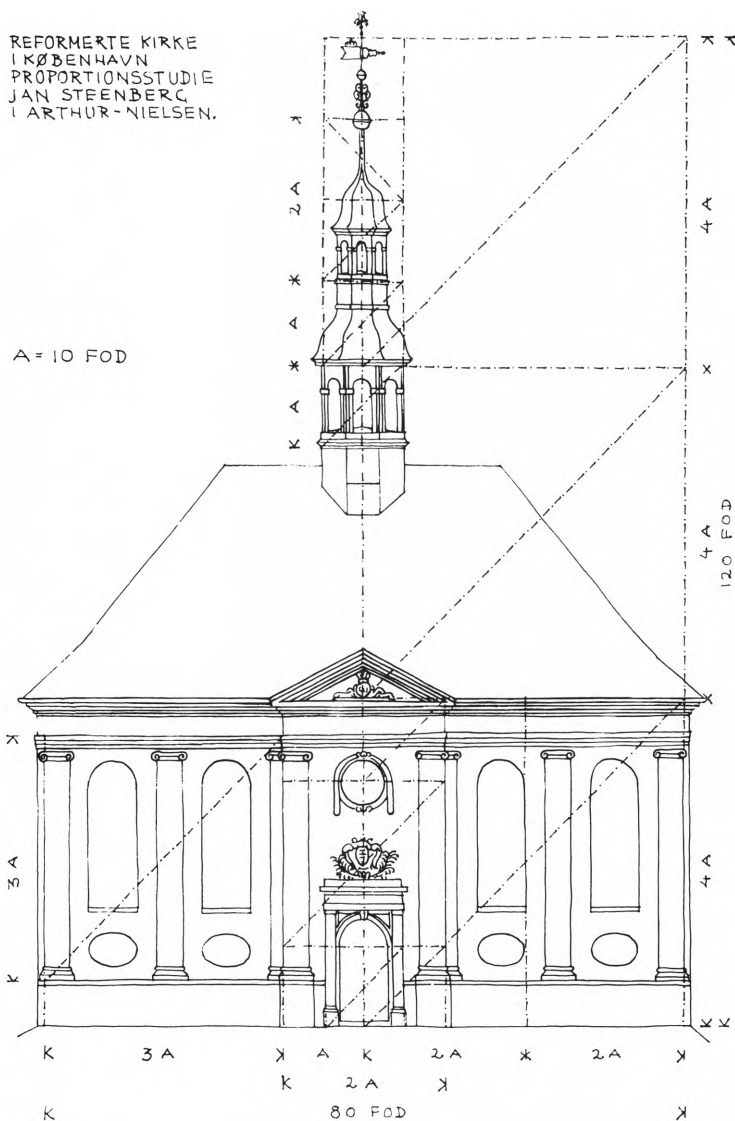

Fig. 17. Reformert kirke. Projektionsstudie ved Ingemann Arthur-Nielsen.

ved hjælp af Bois-Clairs billede fra 1690 (fig. 4). Der var dengang som nu valmtag behængt med sortglaserede tagsten, og over tagryggen var der et stokværkdelt rytterspir. Som før nævnt er spirets nuværende top 120 fod over jordens overflade, altså smukt koordineret med kirkens modul, og der er kun grund til at tro, at 1730-spiret i alle hovedtræk er en gentagelse af forgængerens.

Kirkens indre måler $23 \frac{1}{2}$ m i længden og knap 14 m i bredden (henholdsvis 75 og 45 fod). Højden fra gulv til gesims er 10,5 m, til det let hvælvede loft 12,10 m (henholdsvis 44 og 49 fod). For længdens og breddens vedkommende stemmer målene med de oprindelige forhold, da kirkens ydre og indre dimen-

sioner var uberørte af branden. Lidt mere usikkert er det med rummets øvre afslutning. Over den profilerede gesims, der løber langs alle fire sider, er der en hulkehl, som danner overgangen til loftsfladen med guldstjerner og stukkaturværk. Netop denne del af bygningen blev ødelagt 1728; men de nuværende forhold er vel også her en gengivelse af det, der var her tidligere. Byggekontraktens ordlyd synes at bekræfte det: »Das Gewölbe soll sincken 7 Fuess an alle vier Seiten ...«. Hvis disse ikke alt for klare ord betyder, at der har været en hulkehl på 7 fod, så har man 1730 stræbt at efterligne det ældre loft. Blot har dette været lidt stejlere hvælvet end det nuværende. En eller anden form for stukkaturudsmykning har loftsfladen fået 1689. Kontrakten nævner, at gipsværket skal gøres efter den af presbyteriet underskrevne tegning; der er også nu en sådan stukramme fra 1730. I midten af loftet blev der efter branden indsat et skriftfelt, omgivet af en oval gipsramme. Der var noget lignende i den ældste kirke, eftersom præsterne i oktober 1689 fik overdraget det hverv sammen med dronningens sekretær Georg Lincker at redigere inskriptionen i loftets midte (»circa inscriptionem in medio fornice ponendam«)⁴⁸. Nu har den følgende ordlyd: »D. O. M. Favente sum: numine — concedente potentissimo — monarcha Christiano V^{to} — Dan: Norv: Got. Vand. Rege. — Augustis. Regine Carol: Amaliæ — Hass: Landg. Cura. Templum — hoc in usum reformatorum — exstructum est. An^o Sal. — MDCLXXXIX — XI. Octob.« (»Herren, den bedste og største. Ved den højeste Guds bistand, ved naadig befaling af den stormægtigste monark Christian V., Danmarks, Norges, Goters og Venders konge, og ved den ophøjede dronning Caroline Amalies, landgrevinde af Hessens, omsorg, er dette tempel rejst til brug for de reformerte, i det Herrens år 1689 den 11. oktober« (fig. 18)). Indskriften rummer et par gåder: hvorfor kaldes dronningen Caroline i stedet for Charlotte, og hvad hentyder datoen den 11. oktober til? måske til Georg Linckers nysnævnte redaktion? Formodentlig har man 1730 måttet rekonstruere en tabt indskrift og derved endt med en tekstredaktion, der ikke på alle punkter er rigtig.

Kirkerummets indre opbygning med stolestader og pulpiturer er ligeledes en genspejling af de ældre forhold. Naturligvis gik alt træinventaret tabt ved branden 1728, men de gamle planer fra den ældste tid viser, at man 1730 indrettede sig omtrent som før i tiden. Man havde ved byggearbejdets begyndelse 1688 overvejet at opstille flere rækker pulpiturer, men alt tyder på, at der kun blev tale om een række, ligesom nu. Vi veed tillige, at prædikestolen også dengang var anbragt midt på langvæggen lige over for hovedindgangen, hvor der selvsagt ikke har været pulpiturer. Et sådant rum med prædikestol på den ene væg og omløbende gallerier på de tre andre vægge tilhører en bestemt kirketype, som Per Gustaf Hamberg i sin bog om protestantiske kirkebygninger har kunnet henlægge til Amsterdam. Han sammenligner særlig den reformerte kirke

L. L. 1966

Fig. 18. Reformert kirke. Indskrift malet på træ, i kirkens stukloft.

i København med det amsterdamske mennonittempel *Bij't Lam* ved Singelgrachten⁴⁹. Ligesom den danske, reformerte kirke er holdt i den palladianske stil fra Nederlandene, er også dens indre opbygning af nederlandsk herkomst.

Alle enkeltheder som f. ex. ornamenter på prædikestol, dronningestol og stolestader kendes ikke mere. Kun den måde, hvorpå rummet var disponeret, veed vi lidt om. Ved hovedindgangen var der afskilret en lille forstue. I fortsættelse af denne var der til højre et indelukke, der må have rummet den eneste kendte trappe til pulpituret, eftersom Pieter de Hemerts plan (fig. 19) her har signaturen »Huys onder de trappe« — hus under trappen. De to andre planer har her afsat en signatur for orgelet, hvilket nødvendigvis må hentyde til, at orgelet var anbragt ovenover, på pulpituret. Ingen af de tre kendte planer har gengivet en forstue ved indgangen fra Rosenborggade; her gik man åbenbart lige ind i kirken. Alle tre planer er enige om overhovedet ikke at antyde nogen dør i den sydøstre gavlvæg. Den har været spærret af en forhøjning, kaldet »parquet«, og en af planerne gengiver trinnene, der førte op dertil. Der var faste bænke langs tre af parkettets sider; de kaldes på Hemerts plan for diakonbænkene, og vender ryggen til den stængede portal. Den samme plan nævner her et »Doopt huys«, vel et gitter om døbefonten, og — hvad der er bemærkelsesværdigt — et »Tafel des Herren«. Nadverbordet var altså anbragt

her ved siden. Det er det eneste punkt, hvor der var andre dispositioner end senere. I tiden efter branden stod nadverbordet altid foran prædikestolen.

Stolestadernes placering fremgår af de samme tre tegninger. Der var to store blokke midt på gulvet, adskilt ved en gang i kirkens hovedakse. De andre stole var placeret langs væggene således, at de altid havde front mod prædikestolen.

Der er ingen oplysninger om, hvorledes den lille franske menighed fordelte sig på stolestaderne. Derimod giver stoleregistret fra 1690 med den tilhørende plan en antydning af, hvorledes den større tysk-hollandske menighed fandt sig til rette. Register og plan har foreløbighedens præg, er vel det første forsøg på at disponere over kirkerummet; men de givne lister er ufuldstændige — der mangler mange navne, og der er alt for mange ledige stader. Et par karakteristiske træk fra disse gamle lister skal her anføres.

De bedste pladser synes at være dem, der løber langs væggen på begge sider af hovedindgangen og ved kortsiden ud mod Rosenborggade. Vægpladsen lige til venstre for hovedindgangen var forbeholdt adelige damer, og det oplyses, at stolen var forsynet med »gaderwerck«, dvs. gitterværk. I kirkerummets sydøstre hjørne finder man bænke for dronningens domestikker (nr. 34 og 35) samt for kammersekretæren Georg Linckers gemalinde (nr. 33). Ved siden heraf sad »fornemme damer« i nr. 31 og dronningens kammerpiger i nr. 32. En ambassadørstol uden nummer var anbragt foran forhallen og det derved liggende trapperum. Langs væggen mod Rosenborggade nævnes også stole af finere art: adelige bænke til venstre for sideindgangen og »vornemme bancken met gaderwerck« på den anden side. På den modsatte kortside finder vi som før nævnt »parkettet« med diakonstolene, og på langsiden mod Åbenrå, på begge sider af prædikestolen fandtes tværstillede korte mandsstole.

Enkelte af de planen påførte navne skal her omtales. Af de to fritstående blokke på gulvets midte var de forreste bænke (nr. 36 og 43, nr. 50 og 57) forbeholdt henholdsvis officerer og gehejmeråder. Resten var som nævnt kvindestole. Ekvipagemester Carsten Richters hustru rådede over tre pladser i nr. 37, hvor også schoutbynacht Andreas Dreyers enke og kræmmeren Peter Dendas' hustru hver havde eet sæde. I nr. 39 noteres navnet Koninck; det må være maleren Jacob Conings hustru Dorothea Ehrensburg. Præstekonerne var også repræsenteret. Således var bænken nr. 46 reserveret for »domina Koene«, gift med pastor Werner Koene. Nr. 49 nævnes som »franse predikants banck« med ialt fem pladser. Silkefarver Philip Walckens hustru sad i nr. 51 ved siden af kommandørkaptajn Reyer Pies hustru. I de følgende stader er der flere kendte navne fra den ældste menighed: Abbestée og van Hemert (nr. 52), van Schepsel (nr. 53) og Christian Werner (nr. 55).

I de korte mandsstole ved prædikestolen finder man i nr. 1 westphaleren Conrad Plasman anbragt ved siden af Jonas Barbet, der er identisk med den

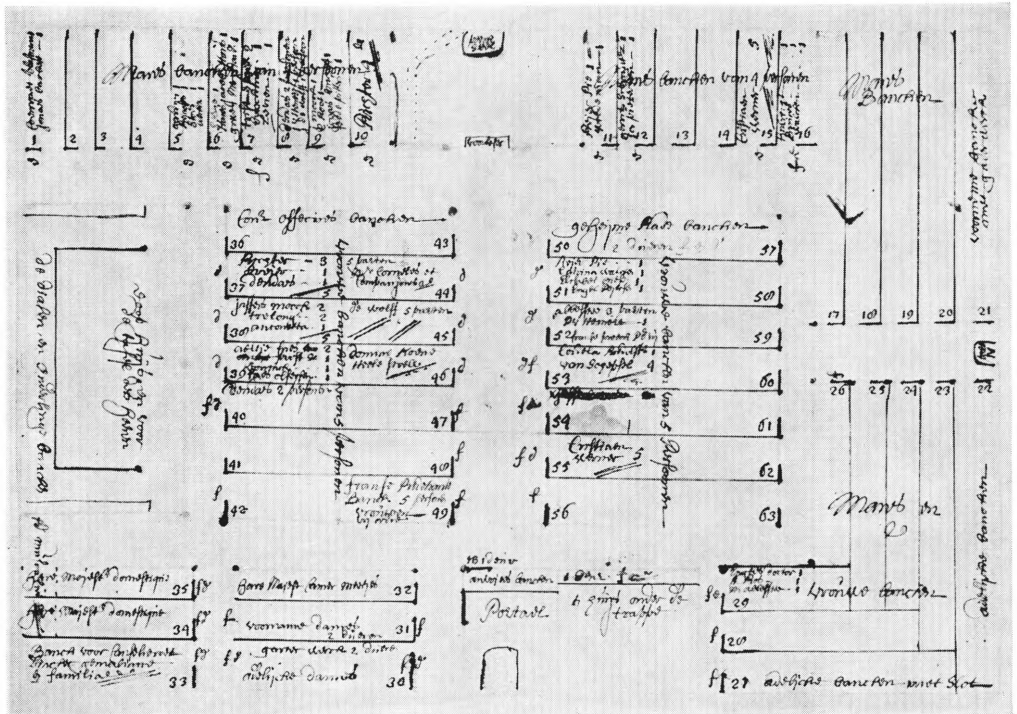

Fig. 19. Reformert kirke. Plan 1690 i Pieter van Hemerts stolestade-register. Det tyske arkiv.

kendte emaillemaler Josias Barbette. Kirkens bygmester Henrich Brockam er noteret i nr. 7, og i de øvrige stole støder man på flere af de kendte navne fra menighedens ældste tid som Levin, Hemert, Richter, Reyer Pie, Widemann, Werner, Bruns og Walcken. Disse mandsstole er delt i to halvdele ved et åbent rum foran prædikestolen. Planen fra 1690 antyder med stiplede linier opgangen til prædikestolen, og det må være indlysende, at forelæserens pult, der er gengivet midt for prædikestolen, har været placeret i en skranke.

Om pulpitureernes udseende er vi uden efterretning. Heroppe var både orgelet og dronningestolen anbragt, den sidste utvivlsomt dér, hvor også den efterfølger findes, lige over hovedportalen.

Af alt dette træværk vides dronningestolen, orgelet og ministerbænkene at have været malet og forgyldt. Om stolestadernes og prædikestolens staffing er der ingen oplysninger.

PRÆSTERESIDENSERNE

Det var fra gammel tid en selvfølge, at man skulle søge præstens bolig i nærheden af kirken. Således havde det været ved alle hovedstadens middelalderlige kirker. Ved S. Petri tyske kirke havde forbindelsen mellem kirkebygningen og de dertil knyttede residenser endda været meget intim (I, s. 287 f.). Men det var et særsyn mellem de københavnske kirker, når de reformerte menigheder kunne placere præsternes huse som et samlet appendix til kirken, opført på samme grund som denne og på samme tid, og efter al sandsynlighed blev de også bygget efter tegning af den samme arkitekt, der gav kirken dens endelige skikkelse.

Af den store byggegrund, som kongen havde skænket til de reformerte menigheder, havde man udskilt den sydøstlige part til præsteboligerne, omfattende 69 alen gadelinie og 74 $\frac{1}{2}$ alen mod de nærmeste naboer¹.

Oprindeligt var det tanken, at der skulle bygges for de midler, der blev tilovers, når kirken var rejst. Man begyndte imidlertid at bygge et par af residenserne allerede i 1688, og da kirkebyggeriet blev dyrt, var der ingen penge ledige. Hver præst måtte foreløbig selv skaffe penge til veje, bl. a. ved at rejse lån i ejendommene².

Ved en konsistorialbeslutning af 18. april 1688 blev det foreløbig bestemt, at de tre residenser — to franske og een tysk — skulle ligge på lige linie med façader ud mod Åbenrå og gårde med haver ud mod Gothersgaden. Det blev ved en senere lejlighed fremhævet, at byggegrunden her var fast, fordi den var identisk med den gamle vold, medens terrænet ud mod Gothersgaden var optaget af den tidligere voldgrav og derfor mindre egnet til formålet³. Efter denne ordning skulle den ældste franske præst, Jean de la Placette, have byggegrunden nærmest kirken; den tyske præst Werner Koene skulle bygge i midten, medens den yngste franske præst, Philippe Mesnard, overtog den fjernest liggende byggegrund.

Om denne fordeling opstod der straks mellem begge menighederne en dyb uoverensstemmelse, der efter franskmændenes udtalelser kunne få sørgelige og forargelige følger (*»qui ne pouvant avoir que des suites funestes et scandaleuses«*)⁴. Det var navnlig tyskerne, der var utilfredse: med en sådan bebyggelse havde man på forhånd afskåret sig fra at udvide kirkegården, og dertil fandt man, at beliggenheden af la Placettes residens kunne frembyde brandfare for kirken, hvis svære kransgesims var af træ⁵. Måske var der også mange andre anstødsstene og mere personlige chikanerier; men man enedes sluttelig om at indanke sagen for dronningen, og det kom omsider til et forlig i november 1688.

Efter dette kunne de klagende tyskere notere både gevinster og nederlag. De trængte igennem med deres protest mod en byggegrund så nær kirken. Det

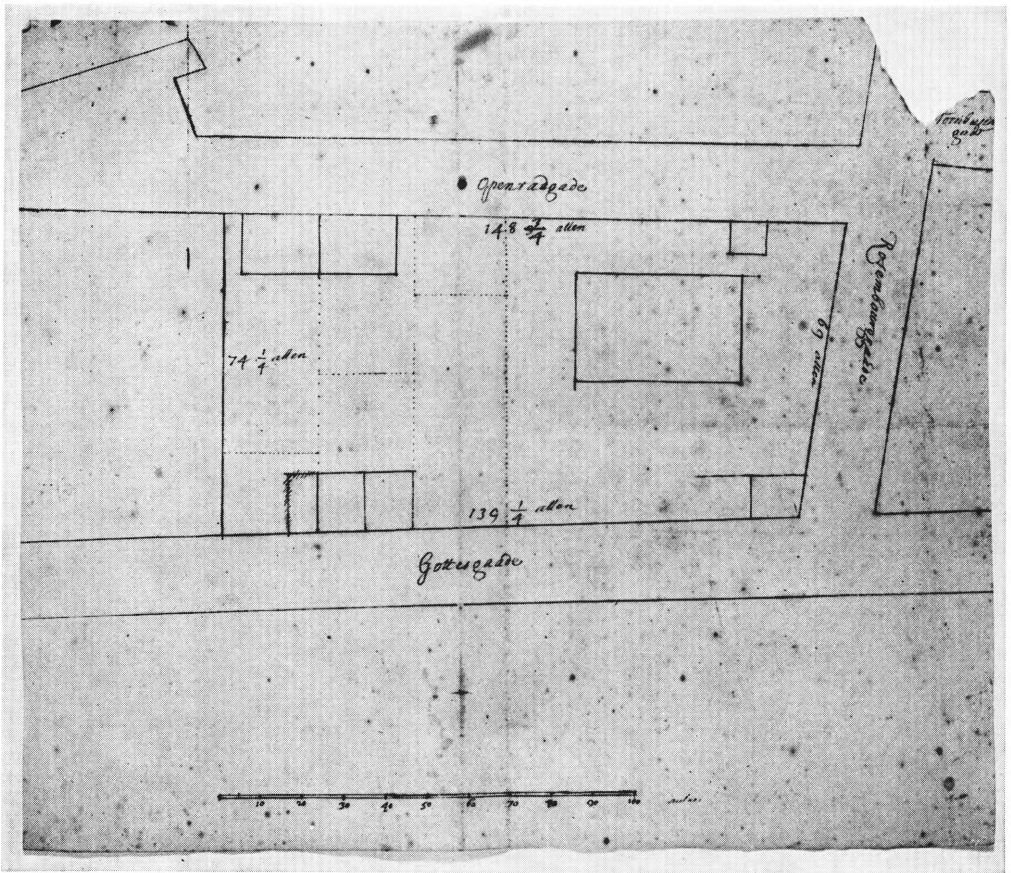

Fig. 20. Reformert kirke. Plan 1688 over kirken og præstegårdene. I det tyske arkiv rum nr. 1, ved byggekontrakten; jfr. bilag 2.

ledige areal blev her udlagt til have for pastor la Placette, der da overtog hin grund nr. 2, hvor pastor Koene allerede var i færd med at bygge sit hus, medens pastor Mesnard kunne beholde den tredje grund, der også oprindelig var bestemt for ham⁶. Det blev da et tab for tyskerne, at de nu måtte overtage den dårligste byggegrund ud mod Gothersgaden. De betænkte sig da også på at bruge denne rettighed, og det varede hele otte år, inden man her gik i gang med byggeriet. I mellemtiden boede pastor Koene til leje hos bryggeren Niels Knob i S. Gertrudsstræde.

Den nye ordning medførte tillige, at man ikke kunne dele arealet ligeligt mellem de to menigheder, i al fald ikke efter en lige linie. Forliget indeholdt detaljerede bestemmelser om, hvorledes man efter brudte linier kunne dele sol og vind lige mellem franskmændene og tyskerne. Der måtte allerede på den tid tages stilling til, at der snart blev brug for to tyske præster, og også det toges der hensyn til i forliget. En planskitse, der er bevaret i det tyske arkiv, viser

denne deling (fig. 20). Dog skete der en ændring allerede 1692, da Philippe Mesnard fik haverum bag sin residens lige ud til Gothersgaden⁷, og helt ned til 1800'erne havde franskmændene rådighed over dette ny erhvervede stykke. Et asyl blev bygget her 1837 (s. 96).

På det tidspunkt da man endnu regnede med at lægge de tre residenser på linie ud mod Åbenrå, forelagde pastor Werner Koene for det samlede konsistorium en tegning, hvorefter der kunne bygges. Man har af ordlyden gættet på, at Werner Koene selv havde udarbejdet tegningen; men det kan næppe være rigtigt. I Acta consistorii står der blot dette ene, at tegningen blev forelagt (»oblatum«, »vorgestellt«) af ham, og deri kan ikke lægges, at han tillige var arkitekt⁸. Det turde være det sandsynligste, at Henrich Brockam, som man havde anvendt i kirken, og som i 1696 var virksom ved den nye tyske præsteresidens, også blev rådspurgt i dette tilfælde, skønt ingen skriftlig kilde har nævnt ham i forbindelse med præstegårdene fra 1688.

Præsterne Koene og Mesnard var som tidligere nævnt allerede 1688 i færd med at bygge efter de ældre direktiver. Hver residens rådede herefter over en tredjedel af den samlede gadelængde på 69 alen, altså 23 alen pr. hus. Heraf optog selve residensen de 18 ½ alen, medens de resterende 4 ½ alen var optaget af en port. Disse retningslinier opretholdtes også, efter at man havde opgivet at bygge på grunden nærmest kirken.

Pastor Philippe Mesnard havde 2. juni 1688 ladet snedkeren Joakim Damin udarbejde et overslag, som er bevaret, og som giver et godt indblik i, hvordan husene var indrettet⁹. Hver residens havde da de i forvejen opgivne mål, 18 ½ alen i længden, 14 alen i dybden. Façaden havde 8 fag i to stokværk og var kronet af en gennemgående kvist over de fire fag med en ovalglug i gavltoppen ud mod gaden og med en vinde på det tilsvarende sted ind mod gården; ved gavltrekantens fodpunkter skulle der være en rund knop »oder sonst etwas vollstehendes«. I det underste stokværk var der køkken, spisestue, sovekammer og visitgemak. Det øvre stokværk blev ikke nærmere specificeret, men kunne indrettes efter bygherrens ønsker. I begge stokværk skulle der ved siden være en gang med italiensk trappeløb, i underste stokværk forsynet med flise-gulv og gadedør. Der skulle kun være een skorsten med kamin i køkkenet og med vindovne i de respektive stuer. Kælderen skulle indrettes i de tre fag, der svarede til første stokværks køkken og sovekammer, og var gennemgående fra gade til gård. Ad en vindeltrappe kom køkkenet og kælderen i forbindelse med hinanden, og fra kælderen var der yderligere en muret trappe op til gården. Kælderhøjden skulle være 3 alen minus 3 tommer, så at man ikke stødte hovedet. Der skulle være gulv af flensborgsten og jerngitre for alle kældervinduer. Huset forsynedes med blyrender, og der var skodder for alle vinduerne. — Porten på 4 ½ alens bredde lå uden for bygningens korpus, smykket med en

frontispice, der foroven var beslået med pigge, så at ingen tyv kunne komme ind den vej. — I gården skulle der bygges en stald helt af træ, 21 alen lang og 7 alen dyb, med en kvist, i hvis top var anbragt en vinde; der var desuden tag af sten, brolagt gulv og et dobbelt sekret. Huset lovedes færdigt til Michaelis

1688. Det er nok blevet lidt forsinket, da den sidste termin først var udredet 18. maj 1689.

Sådan som det beskrevs i overslaget, er Philippe Mesnards residens utvivlsomt også blevet opført. Og på lignende måde havde man formet den anden residens, der altså var påbegyndt af Werner Koene, men som blev overladt til la Placette. De to præsteboliger lå på samme sted som deres efterfølgere fra 1730. Men som det fremgår af overslaget var de ældre residenser opført efter andre retningslinier end de senere.

Når den tyske menighed betænkte sig hele otte år på at opføre en residens på det areal, der var anvist ud mod Gothersgaden, kan det skyldes pengemangel. Men en anden tungtvejende årsag til udsættelsen var utvivlsomt byggegrundens slette tilstand. I 1688 beskrives pladsen som opfyldt af alskens urenligheder¹⁰. Et direkte bevis derpå fik man, da den tyske menighed 200 år senere i 1886 skulle bygge den anselige ejendom, som endnu står på dette sted. Man fandt da den tidligere voldgrav fyldt med allehånde mærkelige ting, legetøj, skeer, gafler, knive, apothekerkrukker og flasker, og endogså mønter, alt sammen sager fra 1600'rne¹¹.

Dronning Charlotte Amalie viste endnu en gang i gerning sin kærlighed til den reformerte menighed ved et gavebrev af 22. april 1696, hvorefter hun skænkede 2200 rdl. til opførelsen af en tysk præstebolig¹². Tegningen til bygningen udførtes af Henrich Brockam (ovenfor s. 28), som også, så længe arbejdet stod på, anviste håndværkerregningerne til udbetaling. De regnskaber, der er bevaret, lader formode, at huset havde ganske samme udseende som de to tidligere byggede residenser. Der var også her en særskilt port ved siden af bygningen, og der synes at have været en gennemgående kvist, hvortil Henrich Brockam leverede »4 Cantillien (?) auff den Schultern der Giebel«, hvad der vel vel hentyder til de »knopper«, der prydede gavlene på de to franske residenser.

— I det indre har maleren Jørgen Bendtzen stafferet en større stue som valnød- og oliventræ, et mindre rum blev lysegråt anstrøget med røde lister; en forstue maledes gråt i gråt, og køkkenet blev mørkerødt med hvide lister. Udvendig blev huset samtidig anstrøget med stenkulør¹³.

I denne residens boede efter hinanden Werner Koene, Conrad Kersting og Frantz-Jockel Vogelsang indtil den store brand 1728.

Da den tysk-hollandske menighed var den talstærkeste, måtte der snart tænkes på ansættelsen af endnu en præst. 1709 blev da Johannes Meier fra Bremen ansat som pastor adjunctus hos Werner Koene¹⁴, og da Kersting i 1714 blev

Koenes efterfølger som primarius, udnævntes Johannes Meier til den tyske menigheds nye pastor secundarius¹⁵. Dronningen havde da overladt ham en bolig i Lille Strandstræde. Her havde Kersting som hofpræst haft sin residens, og huset tilhørte dronningen, som i et par gavebreve af 15. august og 4. september 1713 overdrog ejendommen til den tysk-hollandske menighed¹⁶. Her boede da Johannes Meier, også efter at han 1714 var blevet officiel andenpræst, til sin død 1721. De følgende secundarii på dette sted var Vogelsang og Rindfleisch. Da Vogelsang 1727 blev primarius, skulle han flytte til residensen i Gothersgade¹⁷. Efter katastrofen 1728 ses begge de tyske præster at have resideret i Lille Strandstræde¹⁸. Men det var kun midlertidigt. Residensen i Gothersgade blev straks genopbygget, og en ny tysk præstebolig blev opført i Åbenrå lige over for kirken omkring 1730, efter tegning af Philip de Lange. Residensen i Lille Strandstræde blev samtidig solgt.

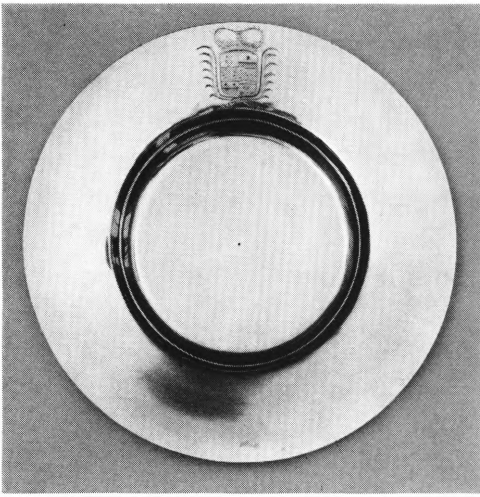
INVENTAR FØR 1728

†*Nadverbord*, kaldet »Tafel des Herren« (fig. 19; jfr. foran s. 41), var opstillet på »parkettet«, dvs. forhøjningen ved den lille portal i den sydøstre gavl¹. Udseendet kendes ikke.

†*Alterskranke*. Både foran nadverbordet og prædikestolen kan der have været skranke. Planerne fra den ældste tid synes at antyde det. Midt i den formodede skranke foran prædikestolen var lektors (»Vorleser«) pult anbragt.

Kalk (fig. 22), vistnok fra 1638, sølvforgylt, 24,1 cm høj, fodpladens diameter 14,2 cm, bægerets diameter 12 cm. Kalken har seksstunget, buklet fod på tilsvarende fodplade, sekskantet skaft, fladtrykt, midtdelt knop med opdrevne, fladrunde tunger, glat bæger. Kassels bymærke findes på fodpladen og ved mundingsranden. Mestermærke I R for Johannes Riese findes på et bladornament under bægeret. På fodpladens underside er graveret Charlotte Amalies våben med hjerteskjold og kongekrone over, samt: »1 ¶ 4 Lot«. Den tilhørende *disk* (fig. 21), nu kun forgylt på undersiden, er glat, uden andre ornamenten end det graverede dronningevåben. Diameter 25,5 cm. På undersiden findes Kassels bystempel og mestermærket for Johannes Riese²; samme sted er graveret: »1 ¶ 1 Lot«; desuden en tremulering (»oldermandsranke«). Den nævnte guldsmed, der var født 1619 og død 1673, vides at have været virksom som mester i Kassel 1650. I den trykte litteratur³ om den reformerte kirke siges det, at kalk og disk er stemplet 1638. Dette årstal ses dog ikke nu.

**Kalk* o. 1675 (fig. 23), oprindelig tilhørende dronning Charlotte Amalie, men deponeret i den reformerte kirke, 13 cm høj, med låg ialt 16,3 cm høj, forgylt ind- og udvendig. Glat, rund fod med let rillet kant, kort, rundt skaft,

L. L. 1966

Fig. 21—22. Reformert kirke. Kalk og disk 1638.
Fig. 21 (foroven) Disk 1638. Fig. 22 (til højre)
Kalk 1638 (s. 48).

L. L. 1966

højt bæger med glat og let tilsidset korpus; hvælvet låg med dup. Mesterstempler (fig. 25) på låget og fodens kant, et sammenskrevet V H for Valentin Humpff⁴, der vides at have haft borgerskab i Kassel 1651, død 1681. Den tilhørende *disk* (fig. 24) har diameter 18,5 cm og bærer mestermærket I R for Johannes Riese (se ovenfor under kalk 1638), samt Kassels bymærke. Charlotte Amalies våben er graveret på låget og disken. På underkanten af kalkens fod er graveret: 26 ½ Lot; på diskens underside læses: 15 Lot. — Efter dronningens død synes dette bestik ikke at have været anvendt ved kirken. I 1882 ytrede Rosenborgsamlingen ønske om at erhverve det, og den tyske menighed vedtog da at aflevere det. På de danske kongers kronologiske samplings vegne kvitterede J. J. A. Worsaae⁵ for modtagelsen den 15. juli 1882. Både kalk og disk findes nu på Rosenborg⁶.

Kalk 1710—19, af sølv med forgyltde rande (fig. 26). 18,8 cm høj, fodens diameter 12,6 cm, bægerets diameter 9 cm. Rund fod og rundt skaft, rund knop uden ornament, glat bæger. Kalken bærer Københavns bystempel 171 [?], mulig for 1719 (se sygekalk), gardeinstempel CLMW for Conrad Ludolf, samt mestermærke N I for Niels Johnsen (Bøje, s. 59); månedsmærke: Tvillingernes

tegn. — En lille, tilhørende *disk* (omtalt af Bøje s. 59) fra samme tid og af samme mester er ikke fundet. Tilhører den tyske menighed.

Sygekalk 1719, 13,2 cm høj, fodpladens diameter 9,3 cm, bægerets diameter 7,1 cm (fig. 30); i futteral fra 1879. Sekstunget fod, buklet, på tilsvarende fodplade, sekskantet skaft; knop med rudebosser og akantus foroven og forneden er mulig fornyet; glat bæger, indvendig forgyldt. Københavns bystempel 1719. Guardeinmærke for Conrad Ludolf. Mestermærke A L C for André le Coq (Bøje, s. 55), samt Krebsens tegn. Tilhørende *disk* med de samme stempler, diameter 9,4 cm. Tilhører den tyske menighed.

To ens *vinkander* o. 1700 (fig. 27). Højde 32,8 cm; fodpladens diameter 15,5 cm. Rund fod, profileret i flere afsæt. Glat, buget korpus med vandret, graveret bånd på midten. Lavt hvælvet og glat låg med kugleformet, forgyldt knop. Hank i to afsæt, stor C-bøjle foroven; lille omvendt C-bøjle forneden. Opretstående, fliget gæk. — Disse to kander har en påfaldende lighed med en tilsvarende kande i Vor Frelzers kirke, omstøbt 1691 (se DK. Kbh. By II, s. 478).

— Der er stempler dels øverst på halsen, dels på oversiden af lågets plade og desuden et sæt på oversiden af fodpladen (fig. 29). Det drejer sig formentlig om Hamborgs bystempel samt mestermærke for en ukendt guldsmed (Rosenberg 3. udg. bd. II, s. 135 nr. 2382). Ifølge Aschoffs manual 1769 skal disse kander være skænket til kirken af dronning Charlotte Amalie. Tilhører nu den franske menighed.

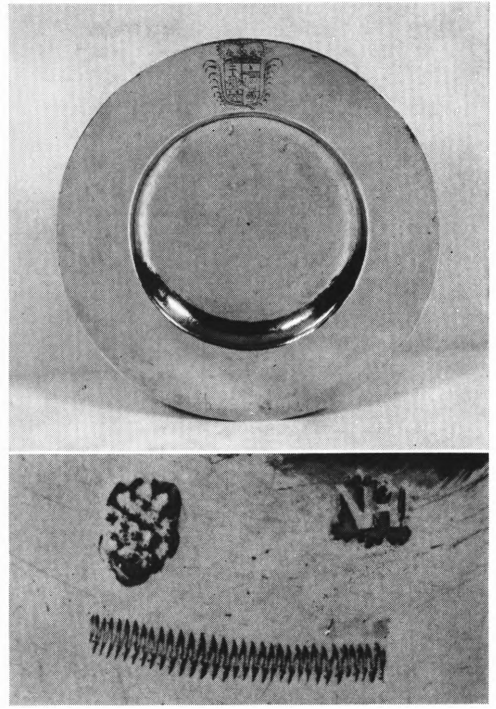
To *vinflasker* af sølv med skruelåg, skænket til kirken af dronning Charlotte Amalie, omtales i Aschoffs manual fra 1769. De synes at være solgt 1781 (Regnskabsbog II, s. 91).

Dåbsfad o. 1650 (fig. 32), helt forgyldt, af aflang oval form med tunget kant, 57,7 i længden, 47,2 cm i bredden, med udsmykninger i drevet arbejde. Langs randen er der fire muslingeskaller samt frugtklaser af næsten renæssanceagtig karakter og fire støbte englehoveder med toppet frisure og vinger, alt på prikket grund. I bundens midte findes et ovalfelt med ramme i bruskbarok og derom fire drevne felter med fremstilling af de fire elementer: Jorden fremstilles som en stående genius, der holder et overflødhedshorn med frugter i den ene hånd og en blomsterbuket i den anden; Vandet som en Neptun (?) med trefork, en væltet krukke, hvoraf vandet fosser ud, og med en konkylie i den ene hånd og en delfin ved højre fod; Ilden er symboliseret ved en stående genius med flagrende klædebon og tordenkiler i begge hænder; Luften er en vinget genius, liggende på en sky og blæsende i et horn. Under bunden findes Augsburgs bystempel. Mestermærke: et sammenslynget IS (fig. 28); desuden en »oldermandsranke«. Med graveret kursiv er tilføjet: »4 ¶ 22 L. N. 17«.

†*Prædikestol* 1689 var, efter udsagn i den tyske oversættelse af Acta consistorii, anskaffet i Amsterdam og skal tillige været opstillet i kirken af en hol-

L. L. 1967

L. L. 1967

Fig. 23. Dronning Charlotte Amalies kalk, nu på Rosenborg (s. 48 f.). Fig. 24. Dronning Charlotte Amalies disk, på Rosenborg (s. 49). Fig. 25. Stempler på Rosenborgkalken (s. 49).

lænder. Den var anbragt på langsiden lige over for hovedindgangen med opgang fra syd (fig. 19). I registret over kirkens ældste brevsager er prædikestolen nævnet allerede i maj 1689. Snedkeren Joachim Damin (ovenfor s. 46) fik i oktober 1689 betaling for at have lagt »le parquet de la chaire«, hvilket mulig hentyder til en forhøjning foran stolen. Udseendet kendes ikke, men den vides at have været stafferet⁷.

†*Stolestader* var udført af snedkeren Johan Conrad Braun⁸ ifølge kontrakt af 1688. Medens der findes gode oplysninger om stoleværkets placering og anvendelse (s. 42), er udseendet helt ukendt. Vi ved, at der har været »gaderwerck« for de mere fornemme stole langs væggene; 1689 forhandlede presbyteriet om staffing af »transenna«, hvilket latinske ord her nærmest må tydes som gitter⁹. Fra samme år findes en regnskabspost for maling og forgyldning af ministerbænkene¹⁰, dvs. stolene foran forhallen, bestemt for gesandter. Ligeledes blev dronningens jomfruers stol »decenter ornatum« (sømmeligt udsmykket), og konsistoriets stol — der måske er identisk med diakonstolene omkring nadverbordet — blev malet med samme farver som prædikestolen¹¹.

†*Dronningestolen* blev udført af snedkeren Johan Conrad Braun¹² efter kontrakt dateret 28. januar 1689. Tømrerarbejdet blev gjort af Nicolai Finck¹³,

L. L. 1967

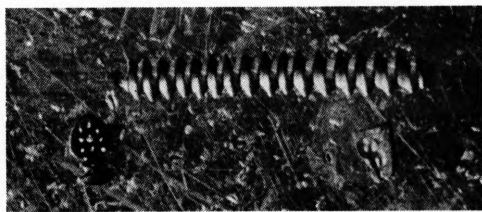
Fig. 26. Reformert kirke. Kalk o. 1710 (s. 49)

L. L. 1966

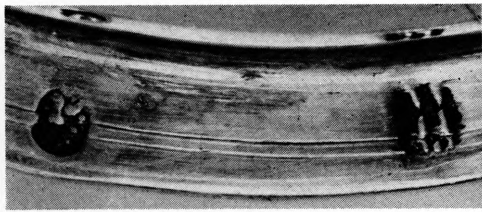
Fig. 27. Reformert kirke. Vinkande o. 1700 (s. 50)

ifølge regning af 17. august 1689. Staffering og forgyldning udførtes af Christopher Barger¹⁴ efter regning af 13. september 1689. Ligesom sin efterfølger fra o. 1730 har den ældste dronningestol sandsynligvis været anbragt på pulpituret over hovedindgangen. Pålidelige efterretninger savnes dog, og der vides intet om dens udseende. Når den nuværende kongestol bærer Charlotte Amalies navne-ciffer og har et loftsmaleri fra 1600'rne med samme dronnings initialer (nedenfor s. 85), kunne man fristes til at tro, at noget af den gamle stol er bevaret. Det er dog vanskeligt at tro, at noget træværk overhovedet skulle være reddet ud af den brændende bygning i 1728. Loftsmaleriet er, således som det vil blive påvist under inventaret efter 1730, en tro kopi af et lignende billede på Kronborg, udført 1635 af Gerard van Honthorst, og kan tænkes at

L. L. 1967

Fig. 28. Stempler på dåbsfadet fig. 32. (s. 50)

L. L. 1967

Fig. 29. Stempler på kanden fig. 27.

L. L. 1966

Fig. 30. Reformert kirke. Sygekalk 1719, tilhørende den tyske menighed (s. 50).

L. L. 1967

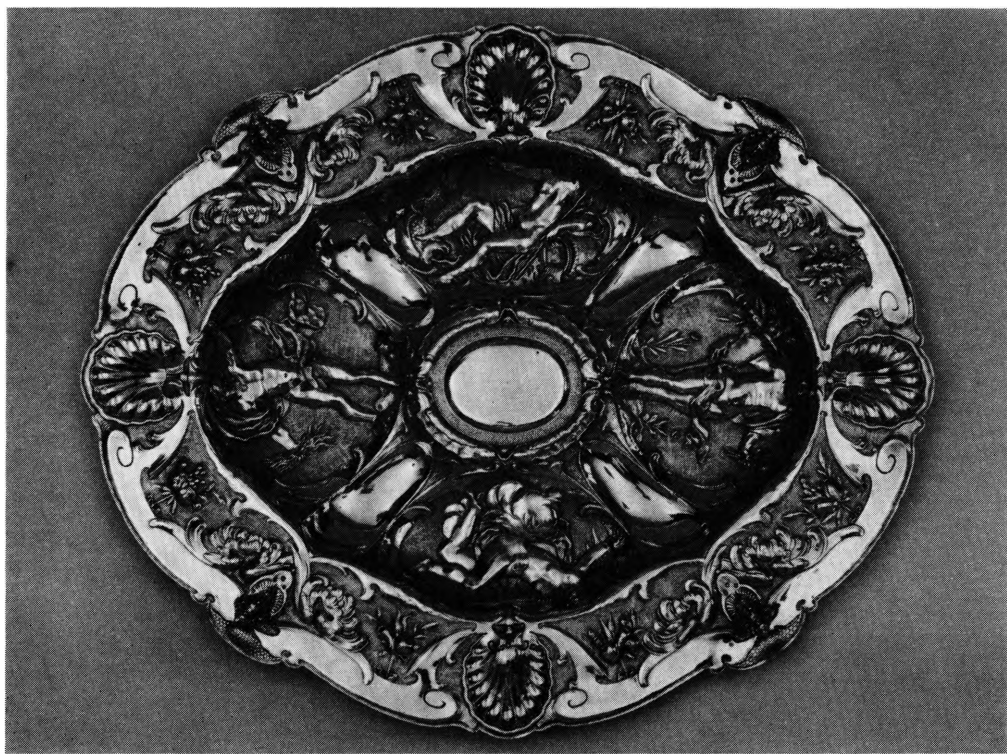
Fig. 31 Reformert

kirke. Sygekalk 1764, tilhørende den franske menighed (s. 71)

være bragt til Reformert kirke 1730 fra et af de kongelige slotte, f. ex. Københavns slot, der blev moderniseret i 1720'rne og helt omdannet til det nye Christiansborg i 1730'rne.

†*Præstestol*. Den forreste af de korte mandsstole umiddelbart syd for prædikestolen betegnes i stolestaderegistret fra 1723, der førtes på hollandsk (vistnok af den ældste Jan van der Sluys), som nr. 11 »voor de preedickanten als op preedick stoel gaen«¹⁵. Udseendet kendes ikke, men det har næppe adskilt sig fra de øvrige stolestader.

Kirkekiste 1687 (fig. 33), med svært jernbeslag, nagler og tre låse, een i låget samt to hængelåse på forsiden. De sidstnævnte hængsler har indridsede mønstre af lodrette og skrå streger. Midt på forsiden er anbragt en falsk lås med stærkt fliget skilt omkring nøglehullet. På kortsiderne er to svære hanke. Konsistoriums kiste omtales 1687 og må formodentlig være identisk med den endnu bevarede¹⁶. Den blev dengang, i september 1687, forsynet med tre låse og derefter ført til pastor Mesnards hus, hvor den skulle stå, til kirken var bygget færdig. Hvor den befandt sig i 1728, og hvordan den blev reddet fra

L. L. 1966

Fig. 32. Reformert kirke. Dåbsfad o. 1650 (s. 50)

ildsvåden, meddeles der ikke noget om. 1816 har en snedker til denne kiste forfærdiget en fyrretræs fod, formodentlig den samme som den endnu eksisterende¹⁷. Kisten blev oprindelig brugt til opbevaring af de indsamlede pengemidler og af dokumenter (gavebreve, privilegier). Nu er fællesarkivets regnskabsbilag henlagt her.

†*Orgel* 1691. Dronning Charlotte Amalie havde skænket den nybyggede kirke et lille orgel, betegnet som et positiv¹⁸. Dette instrument var ikke effektivt nok, og menigheden ønskede det udskiftet med et større. Hofpræsten Johannes Musculus opsøgte da dronningen på Frederiksborg og kunne i september 1689 meddele presbyteriet, at Hendes Majestæt var indforstået med, at der anskaffedes et stort orgel¹⁹. Præsterne Koene og Mesnard indledte derefter forhandlinger med orgelbyggeren Johan Petersen Botzen (se Vor Frelsers kirke, II s. 581 f.). Kontrakten mellem denne og kirkens præster blev indgået 20. september²⁰, hvorefter den signeredes af det samlede presbyterium den 2. oktober 1689. Orgelet blev 1690 smykket med forgyldning af D. P. von der Huld²¹, men synes først at være endelig færdigt hen på efteråret 1691, da orgelbyggeren fik sin slutbetaling²². At orgelet efter disse oplysninger er taget

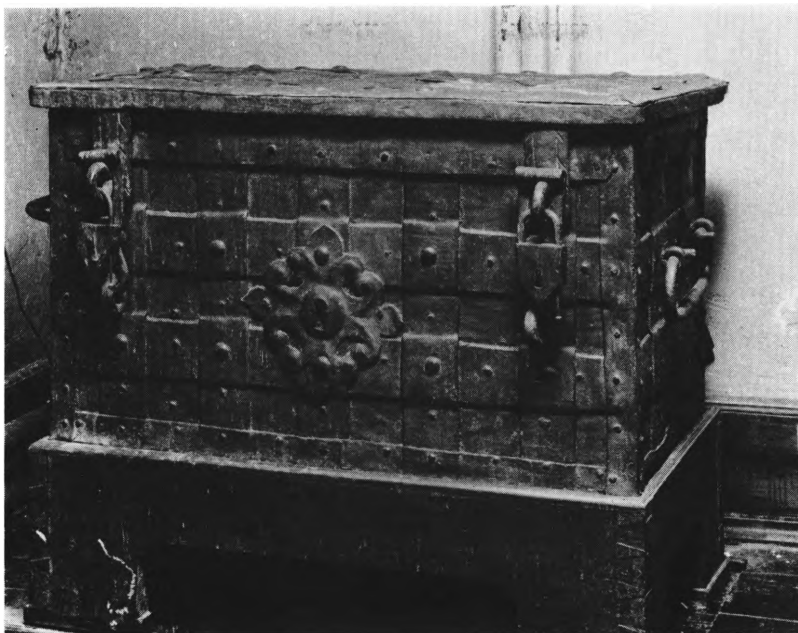

Fig. 33. Reformert kirke. Jernbeslagen kiste o. 1689. (s. 53)

L. L. 1966

i brug i oktober 1691 er troligt nok, idet den første organist Pieter Lorensen — der i øvrigt var lutheraner — i marts 1692 erklærede, at han nu et halvt år havde »slaget« det nye instrument, som han havde uendelig mere besvær med end med det forrige positiv, hvorfor han anmodede om gageforhøjelse²³. Efter to af de gamle planer fra begyndelsen af 1700'erne (fig. 14 og 15) skal orgelets plads have været lige til højre for indgangen, hvilket vel kun kan betyde: på pulpituret og ved siden af dronningestolen. Her har det da stået til katastrofen 1728.

†*Pengeblok* 1708. Herman Fabritius, en af kirkens ældste, akkorderede 20. september 1708 med tømrersvend Niels Christensen om en blok til kirken²⁴. Snedkeren Johan Christoph Schönwetter indsendte januar 1709 en regning for udført arbejde, foranlediget ved at pastor Koene havde foreslået en forandring ved blokken, der forneden skulle have to lange og derover tre mindre skuffer til opbevaring af fattigvæsenets papirer²⁵. Alene ved denne foranstaltning må blokken have været noget udover det sædvanlige. Den blev yderligere stærkt armeret, idet smeden Johan Hendrich Lüders i december 1708 indsendte en regning, hvorefter blokken skal have været forsynet med jernplader og jernbånd og beslaget med netnagler og store halvrunde nagler; i midten var der en stor lås og på siderne to store taskelåse²⁶. At der tidligere ikke havde været en blok ved kirken, fremgår af en konsistorialskrivelse af 7. maj 1710, hvorefter

denne nyindretning lovpriser, fordi kirkens ældste herefter var fritaget for i al ilfærdighed at skulle gøre regnskab for de indsamlede midler efter hver gudstjeneste²⁷. — Blokken var anbragt ved siden af »parkettet« og diakonstolene ved kirkens sydøstre kortvæg (fig. 14). Den må være ødelagt 1728.

†*Klingpunge* (*beutler*). 1689 anskaffede kirken to klingbeutler. 1691 forsynedes hver af dem med en sølvklokke²⁸. En tredje beutel blev tilvejebragt 1699, også den med en sølvbjælde. Efter udsagn af den kirkeældste Johan Gerhard Aschoff²⁹ fra 1769 var alle tre beutler i brug lige til 1761; de må altså være reddet fra branden 1728. Efter beskrivelsen skal de have haft sorte fløjls-punge, besat med sølv- og sorte silkefrynser. — Pengetavler ses ikke at være omtalt.

†*En lysekrone*³⁰ er omtalt 1698.

†*Ligbåre* 1689. Snedkeren Johan Conrad Braun fik 1689 den beskedne sum på 6 rdl. for at gøre en ligbåre samt borde og bænke til skolen³¹. Ligbåren, der var begge menigheders fælleseje, men hvis udseende i øvrigt ikke kendes, blev stafferet 1693.

†*Tårnurn* 1689. Da Christian V 1690 indskrænkede de reformertes rettigheder (ovenfor s. 9 f.), blev det foreskrevet menighederne, at kirkens klokke for fremtiden kun måtte bruges til tårnurets timeslag. Dette synes at være det eneste vidnesbyrd om, at den ældste reformerte kirke havde et sådant urværk. Det blev ødelagt ved branden 1728.

Klokker. Efter konsistorialbeslutning af 6. marts 1689 skulle kirken have to klokker, en stor og en lille³². Muligvis blev kun een klokke fuldført til indvielsen i november 1689, og måske den anden klokke aldrig blev ophængt, eftersom flere af brevene fra hin tid kun omtaler een klokke. Da der 1690 kom forbud mod ringning, har altså klokke nr. 2 været uden interesse for menighederne. Som klokkestøber nævnes Ahasverus Koster van der Hart³³. Han stammede fra Amsterdam, blev 1671 den første støber ved gjethuset på Kongens Nytorv og siges at have bekendt sig til den reformerte tro; hans navn findes dog ikke i de ældste lister over menighedens medlemmer. Som hans medhjælper ved arbejdet for Reformert kirke nævnes Jørgen Grundelaer³⁴.

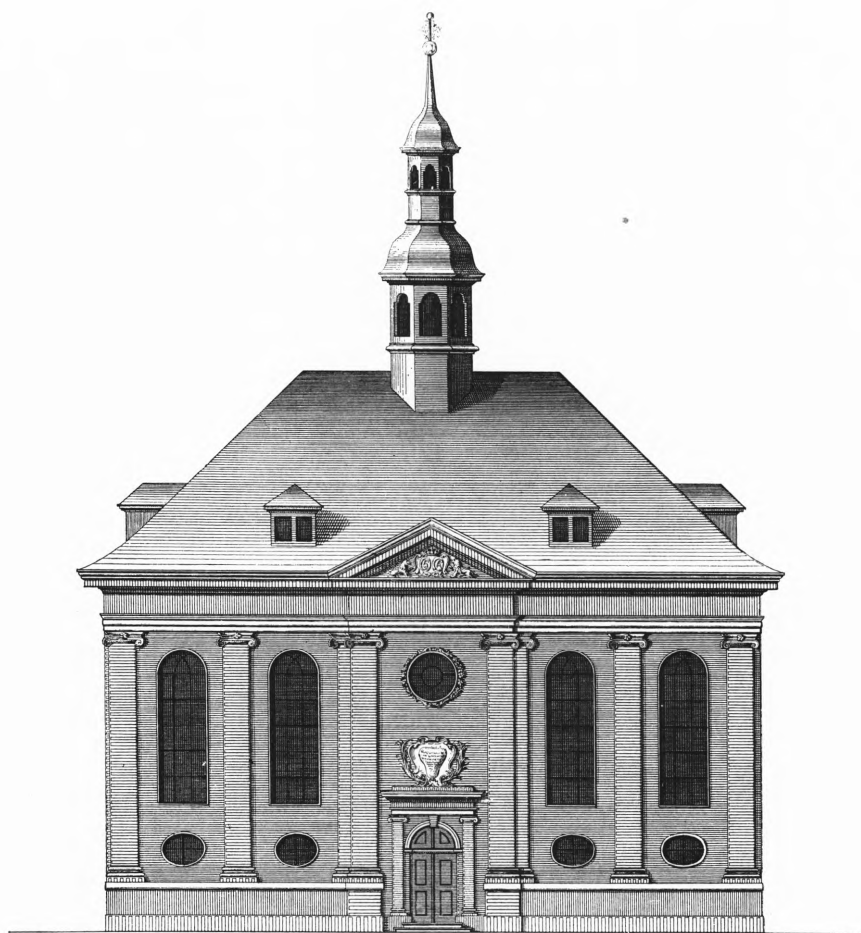

Fig. 34. Reformert kirke. Opstalt 1746 efter Danske Vitruvius.

REFORMERT KIRKE EFTER DEN STORE BRAND

Torsdag den 21. oktober 1728 hen under aften nåede den store brand til Rosenborg kvarter og ruinerede fuldstændigt den reformerte kirke med dens tre præsteresidenser. Ilden rasede langs Gothersgaden, hvor man måtte nedbryde gitterværket om Kongens Have af frygt for Rosenborg slot, og fortærede alle huse lige til Nørrevold¹. Meddelelserne om katastrofen er knappe; kirkens eget arkiv rummer næsten intet, og vi ved derfor ikke, hvorledes kirkens altersølv blev reddet, heller ikke, hvor omfattende skaderne var på selve kirken. Alt tyder dog på, at bygningen brændte ud, hvilket vil sige, at alt træværk gik op i luer, både spir, tag og inventar, og således bekræftedes den gamle æng-

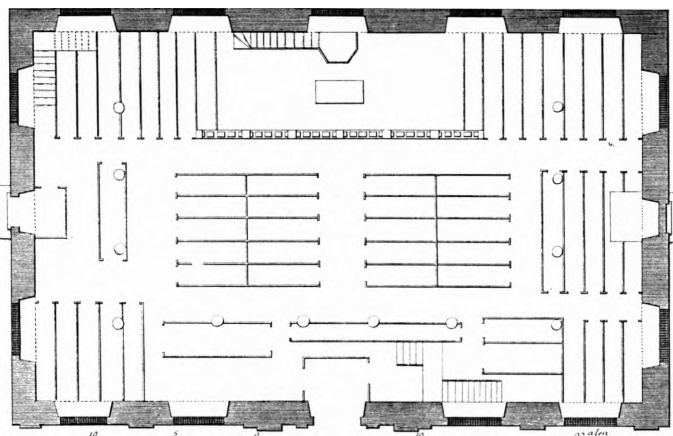

Fig. 35. Reformert kirke. Grundplan 1746 efter Danske Vitruvius.

Den hjemløse menighed fandt snart husly hos en privatmand, grev Gyldensteen alias Jean-Henri Huguetan, der selv var reformert (ovenfor s. 12), og som stillede et lokale til rådighed for gudstjenesterne i sit hus på hjørnet af Norgesgade og Dronningens Tværgade², det senere Hotel Phønix. Her havde de reformerte da tag over hovedet i henved 2 ½ år, indtil deres tempel var rejst påny.

Genopførelsen blev straks iværksat og hurtigt gennemført. Men heller ikke dette restaureringsarbejde ved vi ret meget om ud over det, man kan læse af bygningen selv. Kirkens arkiv er meget karrigt med oplysninger. Man kan kun se så meget, at pastor Paul Herault sammen med et medlem af menigheden vinhandleren Antoine Jean foretog en rejse til Hamburg-Altona, Holland, London, Frankrig, Genève, Basel, Zürich, Schaffhausen, St. Gallen samt et ukendt antal steder i Tyskland, og at de allerede december 1728 kunne hjemføre den anselige sum af 10321 rdl., der ubeskåret gik til byggefonden³. Nogle få regnskabsposter⁴ beretter om fragt af pommerske bjælker samt mursten fra Amsterdam. Her dukker også et par håndværkernavne op, således murmesteren Andreas Simonsen og tømmermesteren Jørgen Schubert, uden at der dog åbnes den mindste mulighed for at genskabe arbejds gang.

Den ydre genrejsning gjaldt først tagkonstruktionen, i sig selv et anseligt bygningsværk af eg, der for størstedelen er intakt endnu. Der blev lagt svære egebjælker på tværs fra den ene langside til den anden og over disse to længdebjælker, som spænder fra gavl til gavl. Herover rejstes det 9 m høje tag, afvalmet i gavlene, og det 17 m høje spir, hvis ottekantede tårnfod ved skråstivere er kilet ind mellem de øvrige bjælker.

Når den reformerte kirke som den første af alle hovedstadens brandhægede kirker kunne indvies⁵ midfaste søndag den 4. marts 1731, taler denne relativ

stelse, der kom frem 1688, om brandfaren ved bygningens svære kransgesims af egetræ. Men på den anden side må murene have holdt stand. Dette siges ikke direkte, men vi har ovenfor (s. 29) omtalt, at det ikke godt kan have været anderledes, og andre indirekte vidnesbyrd om, at således har det forholdt sig, vil senere blive omtalt.

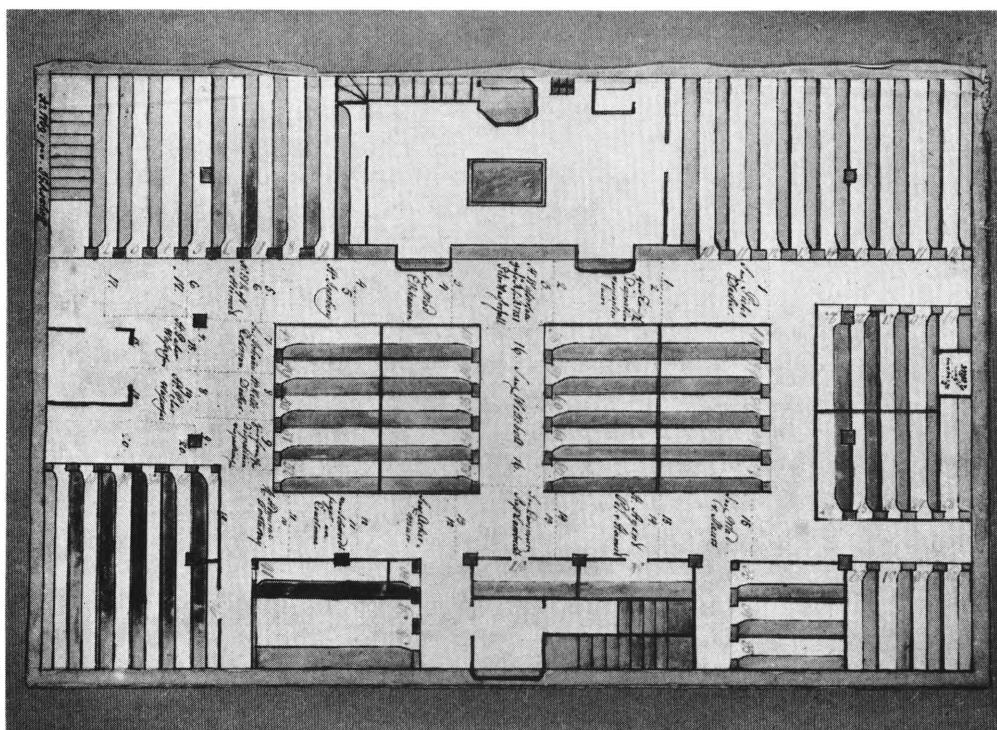

Fig. 36. Reformert kirke. Grundplan 1769 efter Aschoffs Manual i det tyske arkiv.

korte byggeperiode både om den fransk-tyske menigheds beslutsomme energi og tillige indirekte om, at der ikke kan være udført en fuldstændig genopbygning; murværket var jo intakt og skulle i det højeste blot udbedres, og de par år, der hengik inden genindvielsen, er blevet benyttet til at bringe bygningen under tag og forny inventaret.

Kirkens ydre arkitektur (fig. 34) var derfor stadig den samme, som var skabt 1688—89. Til bygningsbeskrivelsen ovenfor s. 35 f. er der derfor intet at tilføje, i det mindste ikke hvad facaden angår. Tagrytteren, som således blev det mest markante nye træk ved den genrejste kirke, blev ligesom forgængerens et lanternespir med to gennembrudte stokværk; den blev utvivlsomt en tro kopi af forgængerens.

Den eneste ændring, der over jordens overflade kan spores ved selve kirkebygningen, gælder de to sidedøre. De var der jo fra begyndelsen i 1680'erne, men der er ovenfor berettet om, at kun den nordvestre havde været i funktion før 1728. Ved restaureringen i årene derefter gik det omvendt, man åbnede nu den sydøstre dør som sideindgang til kirken, afskaffede »parkettet« med diakonstolene foran døren og flyttede nadverbordet herfra hen til rummet foran prædikestolen. Den anden sidedør blev fra nu af brugt som nedgang til krypten,

idet lemme i kirkegulvet blev afskaffet, og den nye, stejle kældertrappe blev afskilret fra kirkerummet ved et skillerum. Dette kan ikke læses ud af regnskaberne, men det fremgår af de forskellige kendte grundplaner, dels i Thuras Vitruvius dels i Aschoffs manual, (fig. 35 og 36).

Ved begge kirkens indgange opførtes vindfang, et større ved hovedportalen og et mindre ved sidedøren i sydøstgavlen; fra begge disse vindfang skulle man dreje til venstre for at komme ind i kirken. En større dobbeltdør fra hovedindgangen til gangen mod prædikestolen kom først til i 1850'rne, da vestibulen blev gjort større, sandsynligvis fordi det først ved den tid blev skik ved begravelser at føre kisten ind i kirken.

I kirkens indre var der også andre fornyelser i sammenligning med tiden før 1728 end dem, der her er nævnt vedrørende sidedørene. Trappen fra forhal til pulpitur synes at have fået et nyt forløb. En ny trappe anlagdes i det sydvestre hjørne, hvor stol nr. 1 er blevet inddraget. Denne nye trappe, der altså ikke synes at have haft nogen forgænger i den ældre kirke, førte op til det sydøstre pulpitur, der fra gammel tid kaldtes »soldaterkoret«⁶.

Kirkerummets udstyr kan i enkeltheder læses nedenfor s. 68 under afsnittet Inventar. Som helhed gælder det, at rummet blev disponeret som i tidligere tid med prædikestol midt for den ene langvæg og med omløbende pulpiturer på de tre andre sider. Men ånden i det hele, inventarets stilistiske holdning, var blevet en anden, præget af Regencetidens livlige ornamentik (fig. 37) og ganske behersket af Friederich Ehbisch's prægtige prædikestol med den langt ud svejede himmel. Pulpiturene med de svungne konturer og støttet af søjler med fint udarbejdede kapitæler, — alt var holdt i senbarokkens fornøjelige former, og den nye store orgelfaçade på det nordvestre pulpitur talte blandt hovedstadens fornemste. Som en kontrast til alle disse stærkt gennearbejdede udskæringer kan det nævnes, at træværket som helhed stod umalet⁷; kun kongestolen havde stafferinger. Inventaret, hvortil også hørte de nye stolestader med muslingeskaller på gavlene, kom således til at ligge på linie med de andre kirker, der genrejstes i tiden efter branden. Retningslinierne for denne måde at udstyre helligdommen på var givet i Frederik IV's slotskapeller, dels på Københavns slot, dels på Fredensborg, og blev med konsekvens videreført i alle de kirker, som Krieger genrejste i 1730'rne.

Rummets vægge var hvidkalkede⁸. Loftet er og har altid været hvælvet med en høj hulkehl og smykket med en brudt kvadratur af gips. I loftsfladens midte er nu, ligesom 1688—89, en ovalglug, hvor der på lærred er anbragt en o. 1730 fornyet gengivelse af den gamle indskrift fra 1689 (ovenfor fig. 18). Ligesom i de andre københavnske kirker fra den tid fik loftet en udsmykning med forgyldte blikstjerner⁹, otte i alt. De nævnes første gang 1817, men der kan ikke være tvivl om, at de stammer fra 1730'rne.

L. L. 1966

Fig. 37. Reformert kirke. Interiør set mod orgelet.

Til ændringerne efter 1728 hørte også en udvidelse af krypten under kirkens nordvestlige hjørne. Den gamle plan om at lægge en større gravkælder under

den sydøstre del af kirken var forlængst opgivet. I stedet derfor inddrog man nu hele den nordvestre gavl og lagde her en ny og større gravkælder ved siden af den gamle (fig. 11), på $10,2 \times 5,6$ m. Den fik, som allerede tidligere nævnt, sin stejle nedgang gennem den lille kirkedør. Begge krypter var i begyndelsen dækket med bjælkeloft, indtil man 1850 indbyggede krydshvælv, båret af fire murrede piller. Fra 1730, da de første bisættelser her er noteret, brugte man betegnelsen »das neue gewölbe«¹⁰ om denne udvidelse, hvilket altså er en bekræftelse på, at krypten virkelig er indrettet ved denne tid. Kort efter anvender man udtrykket »das adliche gewölbe«, hvilket viser, at gravkældrene var forbeholdt de fornemme menighedsmedlemmer, der ønskede at bisættes i sarkofager, som ikke skulle sænkes i jorden. Krypterne blev da også en overgang anvendt efter bestemmelsen. Navne som von Gram, Schmettau og Calmette viser det. Omkring 1800 hørte dog disse bisættelser op (nedenfor s. 106 ff.).

Selve kirkebygningen undergik i de følgende århundreder ingen væsentlige ændringer. Den har i dag et ydre, der i næsten alt svarer til forholdene omkring 1730, og for så vidt også til 1689. Dog er der en del at berette om bygningens skæbne, om ulykker og reparationer i tiden, der er gået siden den store katastrofe 1728.

Den 4. august 1748 slog lynet ned i kirken og antændte en af loftsbjælkerne. Værgerne tilstod senere, at de havde savnet mod til at gå op på loftet; ilden blev dog snart efter slukket ved et heftigt regnskyl, men pastor J. F. Mourier undlod ikke i den franske kirkebog at tilføje, at man udelukkende kunne takke Forsynet for, at kirkebygningen undgik total ruin¹¹. Nu var skaderne lette at udbedre. Foruden en tømrer ser man også gipseren Giulio Guione i funktion, da en del af loftets gipsværk, formentlig kvadraturen, måtte fornyes¹².

Ved 100-års jubilæet 1789 blev bygningen repareret ud- og indvendig under ledelse af den kirkeældste, kunstkammerforvalter Lorenz Spengler. Efter udsagn af en af præsterne, sandsynligvis Karl Christian von Gehren blev kirken »so schön ausgebessert und aufgeputzt, dass dieselbe dadurch das Ansehen einer neuen Kirchen erhalten hatte«. Man får hverken af dette eller af de indleverede håndværkerregninger noget indtryk af, hvad der egentlig er sket udover almindelig vedligeholdelse¹³. Kun på eet punkt er der sandsynligvis sket en virkelig fornyelse: cirkelvinduet over hoveddøren havde tidligere blot en sandstenskrans med udhugne blomster, som i slutningen af 1700'erne har fået en videre udsmykning i form af nedhængende festoner i udpræget Louis-seize-stil (fig. 8). Man må gå ud fra, at disse festoner er tilsat 1789, skønt stenhuggeren M. Fischer (se I, 417) den 19. nov. 1789 indgav en specificeret regning over arbejde på hovedfaçaden uden at tale om dette vindue.

Under englændernes bombardement af København 1807 var Reformert kirke atter i farezonen. Natten mellem 4. og 5. september faldt der flere bomber ned

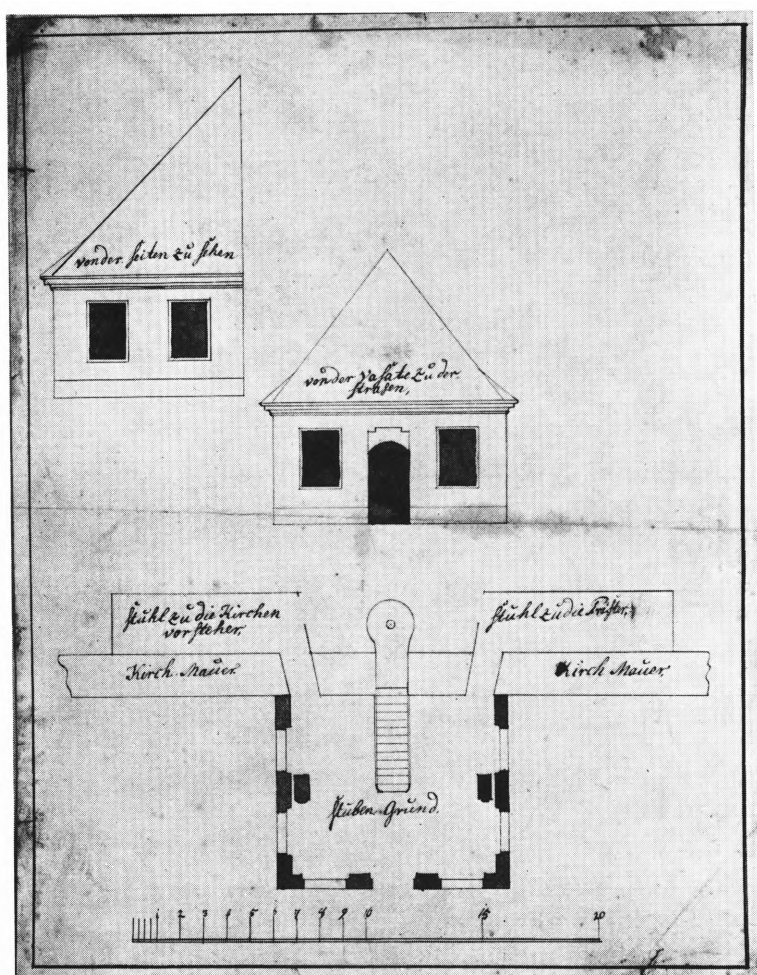

Fig. 38. Reformert kirke. Tegninger af et ikke udført sakristi o. 1770. (s. 64.) I det tyske arkiv.

over kirken og præsteresidenserne. Pastor Jean Monods karl Niels Madsen Elsborg viste ved denne lejlighed et stort og opofrende mod ved personligt at slukke ilden for hvert bombenedslag. Skaderne på kirken blev på den måde meget små; en del af spirets kobberbeklædning måtte fornyes¹⁴.

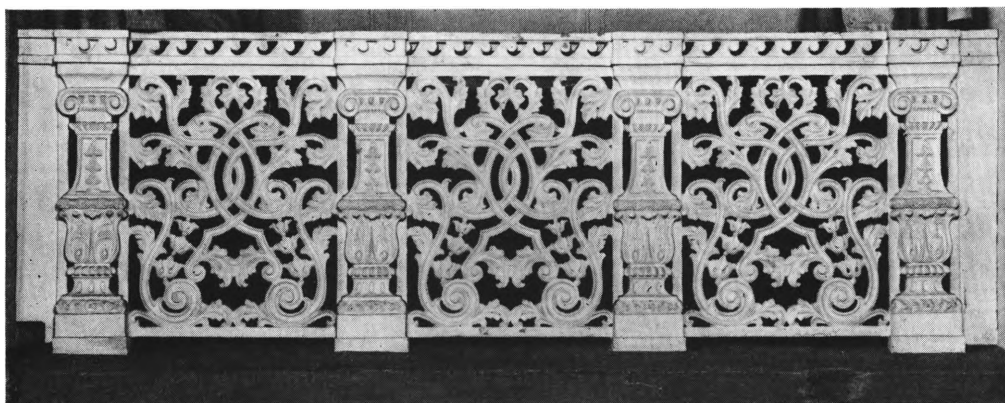
Efter en storm den 11. marts 1822 måtte den øverste del af spiret nedtages, og der blev opsat en ny fløjstang med ziratkugler, »ornamenter paa Midten« med 20 nye »Snerkelblade«, udført af smeden F. August. Kobbersmeden N. Jacobsen tækkede spirets spids, og maleren J. M. Baruël forgyldte fløjen¹⁵.

I tiden omkring 1850 er der sket flere væsentlige forandringer ved kirkens indre. Man udvidede forhallen ved hoveddøren, gav den en buet væg til venstre med en tilsvarende buet dør, der vedblivende var den almindelige indgang

for kirkegængere. Til højre for forhallen anbragtes en ny, rund trappe med buet væg ind mod kirken. På væggen lige for hovedportalen anbragtes en stor dobbeltdør, beregnet på ligprocessioner. Arbejdet blev forberedt 1850 og synes i det væsentlige færdigt samme år¹⁶. J. M. Baruël, der marmorerede væggene, fik sin betaling efter regning af 16. september 1851.

Der havde tidligere været tale om, at der skulle indrettes et sakristi ved kirken. Et udateret forslag fra slutningen af 1700'rne vistnok fra 1770'rne, gik ud på at bygge et selvstændigt sakristi ved muren bag prædikestolen; herfra skulle der være sidedøre til stolene for præster og ældste og i midten opgang til prædikestolen, således at ordningen kom til at minde om det, der kort i forvejen var udført ved den tyske kirke på Christianshavn (fig. 38). Planen blev imidlertid henlagt, og først omkring 1850 er tanken taget op på anden basis. Samtidig med, at den nye vestibule byggedes ved hovedindgangen, har man afskilret et langt smalt rum langs kirkens sydøstlige sidevæg. Her var i forvejen det lille vindfang, der nu blev inddraget i den nye væg; til venstre derfor kom en korridor hen til pulpiturtrappen, og til højre, dvs. i kirkens sydøsthjørne, lagde man det nye sakristi. Væggene er krummede i de to hjørner, ved sakristiet og ved trappen. Der er ikke fundet regnskaber om disse enkeltheder, men indretningen eksisterede i det mindste ikke i første halvdel af 1800'rne, medens den er indtegnet på en plan fra 1858 vedrørende varmeapparatet. Samtidig ændredes kirkens gulv. Hidtil havde gangene i kirken været flisebelagte, og mellem fliserne var der endnu en del gravsten, som nu lå skævt. Den franske menighed foreslog da, at man lagde plankegulv over hele kirken, hvilket arbejde synes gennemført kort derefter¹⁷. — I den samme skrivelse nævnede franskmændene, at støtterne under orgelet hvilede på kryptens loftsbjælker, der nu var gamle og møre og derfor havde givet efter for orgelets store vægt. En fornyelse af kryptens loft var derfor bydende nødvendig, og man endte med, som ovenfor nævnt, at indbygge de hvælvinger, der endnu findes på dette sted. Foranstaltningen havde således udelukkende sigte på at stabilisere bygningen og havde overhovedet ingen forbindelse med bisættelser, der forlængst var opført i krypten.

Næppe var disse omfattende arbejder tilendebragt, før et nyt problem dukkede op, tanken om et varmeapparat. Vinterkulden i vore kirker var et velkendt fænomen, hvormed man i talrige generationer havde affundet sig, fordi ondet nu engang var uundgåeligt. Men de yngre slægtled var åbenbart mindre robuste. Allerede 1804 havde Frederik de Coninck på den franske menigheds vegne foreslået, at der anskaffedes en ovn, fordi den reformerte kirke var endnu koldere om vinteren end de fleste københavnske kirker. Der henvistes i en følgende skrivelse til, at den reformerte menighed i Stockholm havde anskaffet sig en ovn, og resultatet havde manifesteret sig i øget kirkegang på de kolde

L. L. 1966

Fig. 39. Reformert kirke. Jerngitter 1859 foran varmelegemerne (s. 65).

årstider¹⁸. Der kom dog ikke nogen ovn ved denne lejlighed. De kuldeskære franskmænd havde da i 1849 fået indrettet et lille kapel i stueetagen af den franske præstebolig til brug for gudstjenester ved vintertid¹⁹. I februar 1852 skrev det franske presbyterium til det tyske, at man fremfor at holde gudstjenesterne i dette meget lille kapel foretrak selve kirken, der nu var vel istandsat og intet efterlod at ønske, hvis den bare ikke var så kold («s'il était moins froid») ²⁰. Fra da af stiledede man mod indlæggelse af et varmeapparat. De første forsøg 1852 førte ikke til noget resultat på grund af brandvæsenets modstand. Men få år efter blev tanken til virkelighed. 1858 indgik de to presbyterier med det engelske firma J. L. Bacon en kontrakt om opstilling af et apparat efter Perkins system, med indfyringsovne i den gamle gravkrypt og med en ny skorsten opmuret tæt ved kirkens nordvestre hjørne²¹. For at dække varmeledningerne inde i kirken opstillede man 1859 under vinduerne på samme et par kunstfærdigt udførte gitterværker (fig. 39), leveret af bronzestøber Lauritz Rasmussen²². Med forskellige reparationer 1873 og 1880 fungerede apparatet til 1889, da Bonnesen og Danstrups maskinfabrik opstillede et nyt perkinsk varmeapparat, hvilket skete i forbindelse med andre arbejder i anledning af kirkens 200-års jubilæum²³.

En reparation af spiret 1872 gjaldt vistnok kun det øverste parti med forandring af kuglerne og fløjstangen²⁴. Når der nu i kirkens sakristi opbevares den øverste del af en gammel fløjstang, drejer det sig muligvis om den, der blev nedtaget 1872. Samtidig var der stillads ved hovedfacaden, fordi murværket blev opmalet; det drejede sig vistnok om pilastre og sandstenspartierne²⁵.

Anskaffelsen af nyt orgel 1878 omtales nærmere s. 90. Ved den lejlighed opsattes en ny trappe med drejede balustre bag orgelet op til kirkens loft²⁶; trappen findes endnu på dette sted (fig. 37). Hvorledes den tidligere loftstrappe var indrettet, er der ingen efterretninger om.

Efter brandvæsenets henstilling blev 1883 samtlige yderdøre indrettet til at åbne udad²⁷.

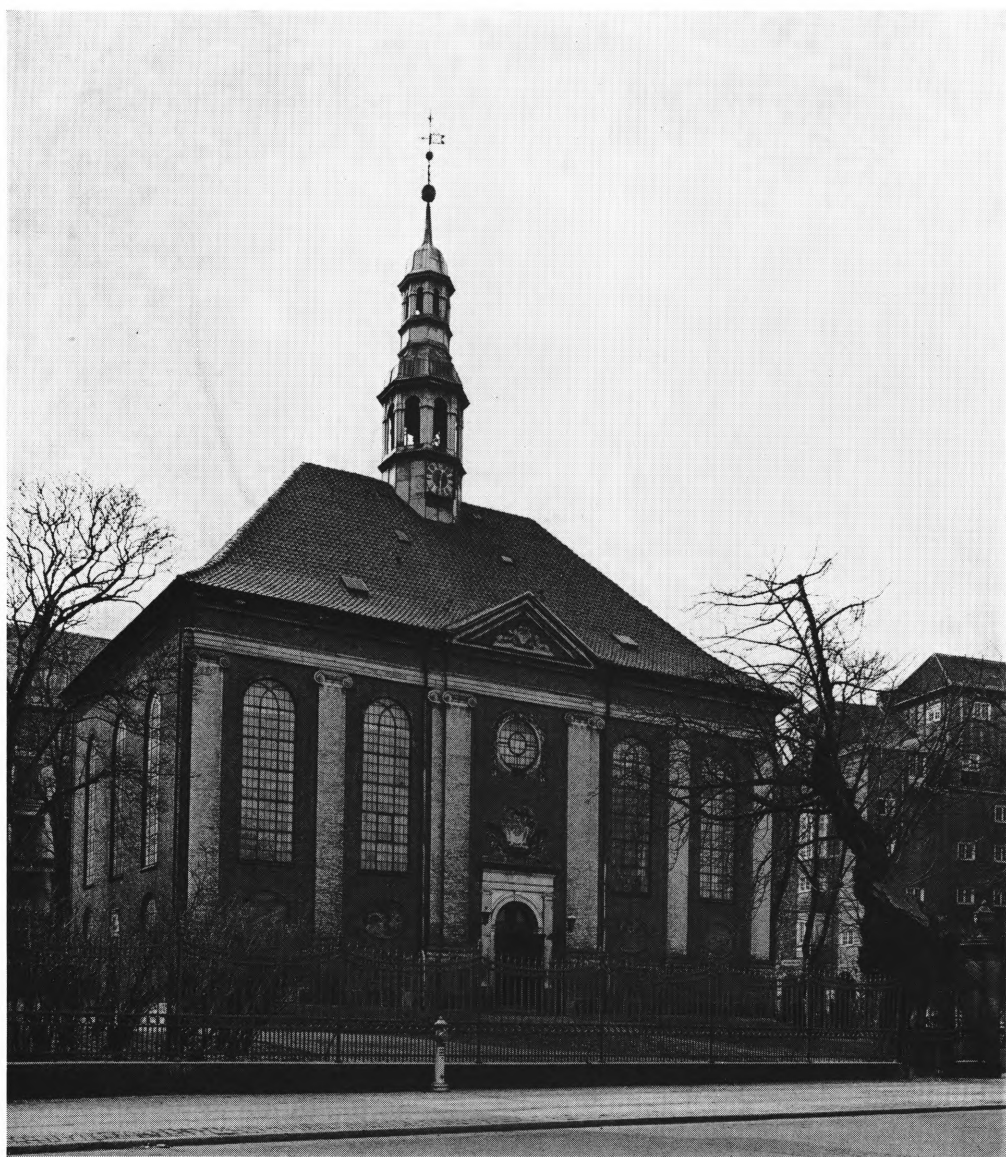
I anledning af 200-års jubilæet blev kirken underkastet en grundig istandsættelse 1889. Det nye varmeværk fra dette år er lige omtalt. I øvrigt var der tale om almindelig ydre murreparation²⁸; der blev indsat skiferafdækninger ved portaler og vinduer. Våbenskjoldet i frontispicen fornyedes og samtlige inskriptioner blev opforgylt. Façadens nedre partier blev skalmuret. Pilastrenes kapitæler blev rensset og opmalet. I det indre blev kirkens vægge og loft limfarvet²⁹. Tidligere havde væggene været hvidtet. Når rummet nu står i en gullig tone, hidrører det vistnok fra denne istandsættelse. Billedskærerarbejderne på prædike- og kongestol blev eftergået og repareret³⁰, og en lukket stol på pulpituret til venstre for orgelet blev nedtaget af hensyn til symmetrien³¹. Det hele meget omfattende arbejde lededes af arkitekt Ludvig Knudsen³², der kort i forvejen havde opført den nye tyske præstebolig i Gothersgade.

En af de vigtigste forandringer i tiden herefter var opstillingen af kirkegårdens hegnsgitter, der nærmere omtales nedenfor s. 105. En ny større reparation skal have fundet sted 1908 for ialt 14774 kr. Elektrisk lys³³ indlagdes 1912. De to store, dekorative armlygter³⁴ af smedjern ved kirkens hovedportal blev opsat 1930 (fig. 40).

Reformert kirkes 250-års jubilæum 1939 blev markeret (foruden ved udgivelsen af dr. Louis Bobés andetsteds omtalte bog) ved en ny stor istandsættelse af bygningen. Det vigtigste ved denne reparation var sikringen af tagværket, da det havde vist sig, at den nederste del af spærene i nogen grad var angrebet af råd³⁵. Kirken blev lukket efter pinse, og arbejdet varede tre måneder, således at kirken kunne stå færdig til jubilæet i november. Af hensyn til de alvorlige tider efter udbruddet af den anden verdenskrig blev dagen kun fejret rent internt uden deltagelse fra officiel dansk side.

Under den tyske besættelse af Danmark blev kirken ved et mytteri blandt ungarske soldater på Rosenborg eksercerplads foråret 1945 udsat for voldsomt skyderi, der knuste mange ruder og forvoldte stor skade på orgelet.

Nu, i 1967, står den gamle kirkebygning (fig. 40) foran en ny omfattende istandsættelse. På hovedfaçaden er sandstenen i en sørgelig forfatning, stenene smuldrer, og indskrifterne kan ikke mere læses. Da grundvandstanden er sænket, må det befrygtes, at bygningens fundamenter giver efter, hvilket mulig vil kræve en dybtgående pilotering. I det indre skal alt træværket renses for senere tilsat fernis, og væggene vil atter komme til at stå hvidtede. Ved indgangen skal vestibulen fra 1850 vige for en anordning, der er mere i overensstemmelse med de oprindelige forhold. På dette tidspunkt (januar 1967), da disse linier skrives, er det endnu uvist, hvornår det store arbejde kan begynde.

N. E. 1959

Fig. 40. Reformert kirke. Eksterior.

Fig. 41. Reformert kirke. Lukket stol på pulpituret med udsigt til prædikestolen.

L. L. 1966

INVENTAR EFTER 1728

Da alt kirkens træværk brændte ved Københavns brand oktober 1728, er stoleværk med alterskranke, prædikestol, dronningestol og orgel alt sammen blevet fornyet i årene omkring 1730. Bevaret fra den gamle kirke er derimod en del altersølv samt det jernbeslagne skrin.

Nadverbordet, o. 1730, hviler på en sandstensramme, der måler 76×161 cm. Bordets højde er 98 cm. På rammen, der har let profileret overkant, står fire firkantede dokkebalustre, der dog er helt flade og glathuggede på indersiden,

og som synes at være fornyede i ret sen tid (1889?). De bærer en bordplade, let profileret i kanten, af kalksten. Bordet har altid været dækket af et fløjlstæppe; oprindeligt var dette karmoisinrødt med sølvgaloner. Det blev 1761 erstattet med et andet af samme udseende, og dette vides atter at være udskiftet 1879 med et rødt fløjlstæppe, der havde guldgaloner langs kanterne¹. Således er det endnu. Midt på bordet ligger en lille, fløjlsbetrukket læsepult², opsat 1898.

Kirkens *altersølv* og andet sølvtøj synes i den ældste tid at være behandlet som fælleseje mellem menighederne. Ved en overenskomst 1781 mellem de to presbyterier enedes man om at foretage en adskillelse, hvorefter sølvtøj til alter og dåb skulle være særeje for hver af de to menigheder³. Det er derfor næppe en tilfældighed, når der samme år 1781 anskaffes to vinkander og et dåbsfad.

Sølvtøj tilhørende den tyske menighed. *Kalk o. 1675 med tilhørende disk, nu på Rosenborg, samt kalk 1638 og o. 1710, se ovenfor s. 48f. — Kalk 1740 (fig. 42), en kopi af 1638-kalken. Nyt bæger med tud. 25 cm høj, fodstykkets diameter 14,4 cm, bægerets diameter 11,8 cm. Københavnsstempel uden årstal. Guardeinstempel for Peter Nicolai von Haven (Bøje, s. 13). Mestermærke I L for Jørgen Nielsen Lind med årstal formentlig 1740 (Bøje, s. 72). Månedsmærke: Krebsens tegn. Alle stemplerne ses langs kanten under fodpladen, hvor der også med skriveskrift er graveret: »Hr. Michael Fabritius Undt Fr. Anna Maria Kisters Haben disen Kelch Uns verehret 1744«. Prikket indskrift: W [og?] 41 Lot 1 qt. — Mesterstemplet med årstal 1740 er gentaget på bladornamentet under bægeret. Nyt bæger med Københavnsstempel [19]05 og mestermærke: Heimbürger. Det ældre bæger, ind- og udvendigt forgyldt, ligger løst. — Særkalke⁴ indførtes 1905.

Sygekalk. 1) 1719, ovenfor s. 50. 2) 1903, med vinbeholder og oblatgemme, skænket af grosserer E. le Maire⁵. Københavnsstempel 1903. A. Dragsted.

To ens *vinkander* 1781 (fig. 44), indvendigt forgyldt. Højde 37 cm. Fodpaldens diameter 15 cm. På foden en dreven laurbærkrans, forgyldt. Kuglestav på skaftet. Det bugede korpus har forneden forgyldt tungeornament, på midten drevne blomsterkranse med bladguirlander, forgyldte. Om halsen en kuglestav. Om den øvre kant et omvundet stavornament. Hanken er riflet med omvundne stavornamenter; foroven et forgyldt akantusblad. Tuden er fortil smykket med et bladornament. Låget smykkes forneden af slyngbånd med blomster, foroven af forgyldt akantusløv under en dup, formet som en flammevase. Under bunden: Københavns bystempel [17]81. Guardeinmærke F for Christopher Fabritius. Mestermærke C W for Christian Wærum (Bøje, s. 84). Månedsmærke: Vædderens tegn⁶.

Kande af sølv, ifølge indskrift skænket af presbyteriet 1885 til kateket J. F. Born i anledning af hans 50-års lærerjubilæum; senere, 1910, af arvingerne skænket til kirken⁷.

L. L. 1966

Fig. 42. Reformert kirke. Kalk 1740 tilhørende den tyske menighed (s. 69).

L. L. 1966

Fig. 43. Reformert kirke. Kalk 1754 tilhørende den franske menighed (s. 71).

Dåbsfad o. 1650, se ovenfor s. 50.

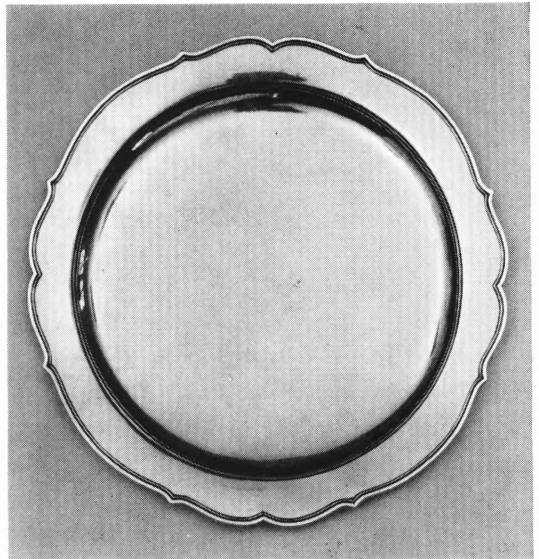
Dåbskande 1775, helt forgyldt (fig. 46). Højde 38,2 cm. Fodpladens diameter 12,8 cm. Rund fod med graverede ornamenter (liljemotiv med akantusblade). På korpus, der er skålførm og har brudt kontur med en kant foroven, hvorover den slanke hals rejser sig, er der drevne og ciselerede muslingeskaller omgivet af svungne bladornamenter. Længs den skarpe kant mellem bug og hals er der omvundne stavornamenter. Halsen er som bugen smykket med muslinger, omgivet af bånd- og akantusmotiver samt et graveret våbenskjold med tre roser og initialerne R I (for Reinhold Iselin). Tud med splittet gab og muslingeskal forneden. Hank af omvundne stave. Læg med tungeornament, dup af blade. Københavnsstempel [17]75. Gardeinmærke F (Fabritius). Mestermærke for Jens Sander Schouw (Bøje, nr. 510). Månedsmærke: Stenbukken.

To ens *sølvallerkener* 1788. Diameter 23,8 cm. Glatte, uden ornamenter. Bagpå en ring. Med graveret skriveskrift: »1788 de I H Geelmuyden nee Jordan«. Københavns bystempel [17]88. Gardeinmærke F (Fr. Fabritius). Mester-

L. L. 1966

Fig. 44. Reformert kirke. Vinkande 1781 tilhørende den tyske menighed (s. 69).

L. L. 1966

Fig. 45. Reformert kirke. Disk 1731 tilhørende den franske menighed (s. 71).

mærke, sammenskrevet I C A K for Johan Christian Andreas Kragh (Bøje, s. 98). Månedsmærke Skyttens tegn.

Sølvtoj tilhørende den franske menighed. To ens *kalke* 1754, helt forgyldte (fig. 43). Højde 26,7 cm; foddiameter 15,5 cm. Rund fodplade, høj fod med svajknækkede, båndlignende profileringer, der løber ud i tunger; foroven afsluttet af en riflet ring. Svajknækket knop. Glat bæger. Moderne indsats fra 1906. På kanten af bægeret Københavns bystempel 1754. Gardein F for Christopher Fabritius. Mestermærke P L N for Jerome Paul Lenoir (Bøje nr. 447). Månedsmærke: Skorpionens tegn. — *Disk* 1731, helt forgyldt (fig. 45). Diameter 32,8 cm. Glat, med tunget kant, hvis profil er påloddet. Stempler under bunden: København by 1731; gardein Peter Nicolai von Haven; mestermærke I M L (samt et stærkt udslidt årstal) for Jean Marc Lenoir (Bøje, s. 66); månedsmærke Fiskenes tegn. Ligeledes under bunden graveret skriveskrift: Anne Duplessi; derunder er prikket: P^{de} 69^{Lot} ½ Q^{tin}. Giverinden Anne du Plessis († 1730) var en af menighedens 12 »Confesseuses« (bekenderinder); formentlig er der her tale om en testamentarisk gave. Også guldsmeden Lenoir var blandt den franske menigheds medlemmer⁸.

Sygekalk (fig. 31), skænket 22. august 1764 af Suzanne Martin, enke efter den franske præst David de la Tour, som døde under pesten 1711 (i følge »Régistre« 1743 ff. ved det franske embede). Kalken er 16,2 cm høj, bægerkantens diameter 7,9 cm. Sekstunget fod i flere afsæt, sekskantet, næsten

klokkeformet skaft. Knoppen er tvedelt, med svajknækkede riller foroven og forneden. Karnisformet bæger, indvendig forgyldt, samt en ydre stribe forgyldning langs kanten. Under bunden er indsat en plade med en kant, hvorved den helt forgyldte *disk*, der er forsynet med en lignende kant, holdes fast.

I bægerets hulrum er der plads for en lille sølvflaske af samme form, forsynet med en prop med sølvknop. Berettelsessættet er i étui. Det eneste stempel, er under bunden af disken, et G H for Gerhard Hass 176[4?] (Bøje 437).

To *vinkander* o. 1700, se ovenfor s. 50.

Dåbsfade. 1) 1781. Diameter 46,5 cm. Profileret og tunget kant. Under bunden en række stempler: København by 1781; gardein F (for Christopher Fabricius); mestermærke et sammenslynget CH [17]81 for Christian N. Hosøe (Bøje nr. 615). 2) 1903. Galvanoplastisk gengivelse af det gamle dåbsfad (ovenfor s. 50), ifølge indskrift skænket 1903 af Pierre Clément og familie.

Dåbskander. 1) 1781. Højde 45 cm (fig. 47). Tunget fodplade i flere afsæt. Hele kanden er riflet fra nederst til øverst, over fod, korpus og låg. Karnisformet låg, øverst med en blomsterknop. Under tuden er lagt et blomsterornament. Gæk i form af et akantusblad. Under bunden findes de samme stempler som på dåbsfadet, samt yderligere månedsmærket Vædderens tegn. 2) 1893, ligesom dåbsfadet ifølge indskrift skænket af Pierre Clément og familie. Stemplet af Clément 1893.

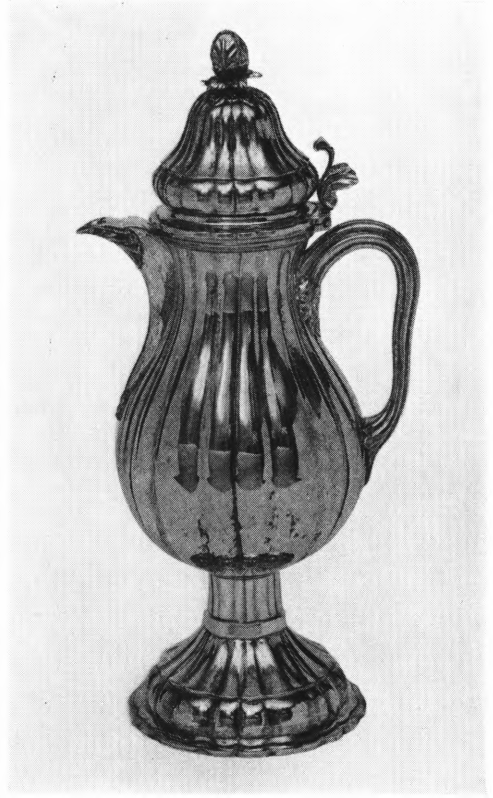
†*Dåbskande*, stærkt forgyldt, omtales i Aschoffs manual 1769. Synes at være solgt 1781 for 64 rdl. og opgives dengang at have vejte 96 lod.

Alterskranke o. 1730 (fig. 49). Rummet foran prædikestolen og nadverbordet afskilres fra den øvrige kirke ved en fremspringende skranke, buet til begge sider. Dens fodstykke har rillet profil; herpå står de firesidede dokkebalustre, der forneden om vulsten har akantusudskæringer, foroven på halsen udskårne mønstre med klokkeblomster, og øverst ioniske kapitæler. Den fortløbende balustrade er brudt af postamenter, hvortil er føjet halvdokker. Over balustrene er der en overligger, smykket med »løbende hund«. Skranken fremtræder ikke mere i sin oprindelige skikkelse. I sin ældste form gik den i ét med stoleværket på begge sider af forhøjningen ved nadverbordet. Sådan ses den endnu på planerne i Thuras Danske Vitruvius og i Aschoffs manual (fig. 35 og 36). Senere i 1700'erne — måske i forbindelse med restaureringen 1789 — er skranken ført ind over den brede gang foran nadverbordet og har fået buede flanker. Ved samme lejlighed må de andre ramme-ornamenter (rilleprofilet ved foden og den løbende hund) være tilføjet, da slige motiver er velkendt i Louis-seize-stilen. — Der er to låger, hver med en fritstående dokkebaluster og to halve ditto ved siderne. Ved skrankens rundinger er på overliggeren anbragt to udskårne vaser⁹, hvis buklede korpus forneden dækkes af akantus løv, foroven af blomsterfester, og som utvivlsomt stammer fra Friederich Ehbisch' værksted (fig. 48).

L. L. 1966

Fig. 46. Reformert kirke. Dåbskande 1775 tilhørende den tyske menighed (s. 70).

L. L. 1966

Fig. 47. Reformert kirke. Dåbskande 1781 tilhørende den franske menighed (s. 72)

På skranken er tillige anbragt et *timeglas* fra 1700'rne med spiralsnoet arm af messing og messingindfatninger om de fire glas (fig. 54).

Dåbsfad og -kande, se foran s. 72.

Prædikestolen 1731 (fig. 50), der må tilskrives Friederich Ehbisch eller hans værksted, skønt ingen skriftlig kilde taler derom, har store ligheder med de forsvundne prædikestole i Vor Frue kirke (I, s. 140 f.), S. Petri kirke (I, s. 318, 321) og Helligåndskirken (I, s. 686 f.) samt den bevarede i Trinitatis kirke (II, s. 305 f.), der alle var leveret af Friederich Ehbisch. Navnlig er lighederne med stolen i Vor Frue kirke umiskendelige. Dog har Ehbisch af hensyn til den reformerte trosbekendelse måttet afstå fra figurfremstillinger og udelukkende været henvist til at udfolde sin fantasi i ornamentikken.

Den unavngivne snedker, der udførte det rent håndværksmæssige arbejde, fik 4. juni 1731 ialt 3 rdl. i drikkepenge¹⁰; stolen var altså da leveret.

Reformert kirkes prædikestol er anbragt midt på langvæggen over for hovedindgangen. Den hviler nederst ved gulvet på en stor sandstensklods med pro-

L. L. 1966

Fig. 48. Reformert kirke. Udsåret blomster-vase på alterskranken (s. 72)

topvasen ved frithængende blomsterguirlander. — Opgangspanelet har fem pannelfelter med udsåret akantusværk; ved det nederste trin et firesidet postament, der bærer en vilter blomsterklynge (fig. 53), fastholdt af sammenknyttede akantusblade og udfoldende sig i bredden (men med meget ringe dybde). Opgangen har øverst ved stolen en låge med forkrøbbet fyldingsprofil. — I selve stolen er der en lille bänk, der ved rygskjoldet bæres af en svær, udsavet støtte, og som omtales af Lavater ved hans besøg i kirken 1793 (bilag 3). — Ved siden af stolen er anbragt et *timeglas* i en ramme af træ, næppe så gammelt som det tilsvarende på alterskranken; derimod er den messingarm, der bærer det fire-delte glas, utvivlsomt fra 1600'rne, spiralsnoet og ved væggen båret af en støbt hånd, mulig en del af en gammel lysearm (fig. 55). Midt for stolens overkant er 1879 anbragt en læsepult¹², som afløste en ældre, der er omtalt 1787. Til begge sider for pulten sidder en tredelt *lysearm* i nygotisk stil, leveret 1863 af hofgørtler H. Dalhoff¹³.

Stolestader 1730. Hvorledes stoleværket opstilledes i årene efter 1728, ses af Thuras plan fra 1740'rne (fig. 35). Der er i sammenligning med den nuværende ordning ret store forskelligheder. En af de mest iøjnefaldende gælder staderne på begge sider af prædikestolen; her er der nu et større antal bænke. Forandringen kan mulig være sket, da man 1789 ændrede forholdene ved alterskran-

fileret kant; derover en støtte af træ, formet som en palme med skællet skaft og stærkt fliget krone (fig. 51) — sådan var også stolen i Vor Frue konstrueret, og der kendes analogier fra Tyskland¹¹. I flere stærkt accentuerede afsæt arbejder stolens korpus sig op, behængt med svære blomsterguirlander, der er opbundne med sløjfer med nedhængende kvaster (fig. 52). Rygpanelet, der er fliget og udfolder sig i fladen, har markerede akantusvolutter i siderne og kronens foroven af en bukkelbort. Derover er spændt den bølgende lydhimmel med profileret og barokt knækket kant. Fortil i midten er anbragt et skjold eller kartouche, der over den øverste volut bærer en lille blomsterkurv. På himlens top står en slank, barok hanke-vase, der bærer en stærkt fliget blomsterkost. Yderst ved lydhimmels kanter står to flammevaser, der hver især knyttes til

L. L. 1966

Fig. 49. Reformert kirke. Altersranke o. 1730 (s. 72).

ken; denne blev som før nævnt (s. 72) skudt et stykke frem på gulvet, og antagelig ved samme tid har man beskåret pladsen ved nadverbordet for her at indrette nye stole for præster og ældste. En anden forandring gælder de to blokke midt på gulvet. Her har Thura i overensstemmelse med senere planer fra 1700'rne angivet fem stader i hver blok. Nu er der kun fire. Reduktionen er vist på plan fra 1858 (s. 65) og kan formodes at være sket i løbet af 1800'rne, måske omkring 1850, da man ændrede vestibulen, indbyggede et sakristi og forsynede kirkerummet med plankegulv. En tredje forandring er i tidens løb sket med stolene langs kirkens søndre, østre og nordre vægge. Her viser Thura lutter åbne stole, medens flere andre planer viser nyindrettede lukkede stole, alle anbragt her ifølge presbyterialbeslutning¹⁴ af 1760. Men heller ikke disse planer stemmer overens med de nuværende forhold. Tegninger fra 1800'rne synes at vise, at en nyordning må have fundet sted også her omkring 1850 (se nedenfor under lukkede stole). Ved flere af disse ændringer har man genanvendt ældre materiale, både stolegavle, panelfyldinger og glasvinduer.

Stadernes gavle (fig. 56) er alle fra o. 1730. De er af egetræ og har en enkel pilasterudsmykning, kronet af en udskåret muslingskal på fod, omgivet af bukkelværk og klokkeformede duske af akantusblade. De er alle ens undtagen ved de forreste stader i midtblokkene, hvor topstykkerne er mindre og smallere. Lignende smalle gavlotoppe er genanvendt ved bænken foran de lukkede stole ved indgangsvæggen. Staderne er alle lukkede med låger, der har rektangulære fyldinger, hvis fremspringende »spejl« har konkave hjørner; overalt ses der gammelt låsetøj og beslag. Ældre panelværk er vistnok også anvendt i de to nye stole, der omkring 1789 formentlig er indrettet for præster og ældste ved pladsen foran prædikestolen: ydervæggen ved muren har fået panelværk fra nedlagte stader, hvor man endnu ser aftrykket af salmebogshylderne og disses bærekonsoller.

Rækkerne af gavle er tappet ned i kraftige bjælker, der er lagt oven på gulvbrædderne, og som mellem gavlene er skåret ned til en ganske ringe dimension. Sæde og ryglæn er faldede ind i gavlenes bagside. Sæderne støttes af simpelt udførte ben¹⁵.

Løs bæk o. 1730—50 (fig. 57) med udsavet sidestykke er mulig fra soldaterstolene på pulpituret.

Kantorstol 1851, af eg med udskæringer, der efterligner kirkens senbarokke stoleværk, er anbragt ved siden af prædikestolen; udført af snedkeren F. C. Lund (fig. 50)¹⁶.

Lukkede stole, opført til forskellige tider, findes dels på pulpituret ved siden af dronningestolen (fig. 58), dels nedenunder på gulvet, alle forsynet med glasvinduer. De ældste af dem er pulpiturstolene. De er bygget på begge sider af

Fig. 50. Reformert kirke. Prædikestol 1731 (s. 73).

L. L. 1966

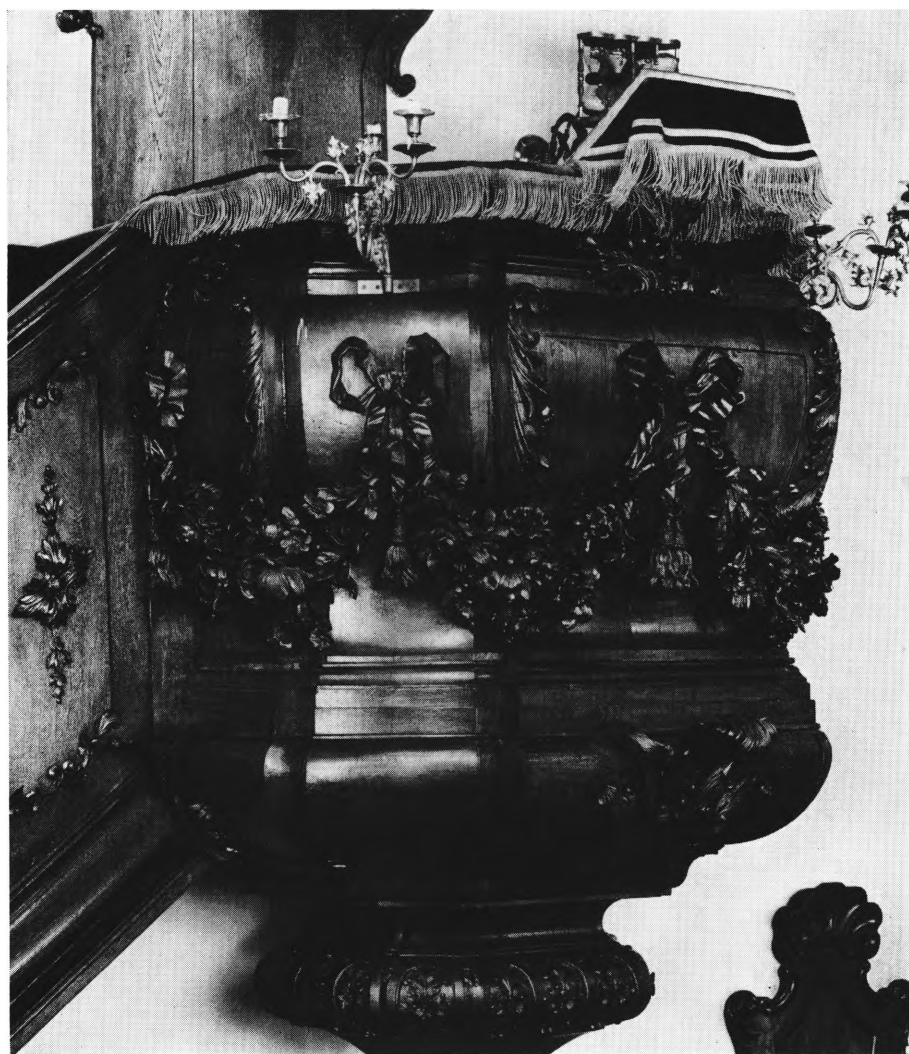
L. L. 1966

Fig. 51. Reformert kirke. Støttestol til Prædikestol
1731.

arbejdet ornament på gesimsens øverste kant; her er opsat seks ornamenterede prydknopper, agernformede med rudemønster og forneden indsluttet i en krans af akantusblade, vistnok udført 1889 af billedskærer H. Chr. Berg¹⁷. Oprindelig må der have stået andre, mere rokokoprægede vaser, hvoraf to endnu er bevaret bagest ved pulpituretagets hjørner (fig. 62).

De lukkede pulpiture stole er i tidens løb noget ombyggede. Kun de to yderste, nr. 1 mod sydøst og nr. 4 mod nordvest, har bevaret deres oprindelige størrelse med tre vinduesfag ind mod kirken. De to andre har efter planer i kirkens arkiv fra begyndelsen af 1800'erne oprindelig kun haft to vinduesfag og var ad-

dronningestolen, med hvilken deres lange rækker af vinduer hænger sammen. Alligevel må dronningestolen være noget ældre end de flankerende pulpiture stole. Den er — som det også nedenfor (s. 85) vil blive omtalt — beregnet på at blive set fra alle sider som en ottekanteret pavillon, med en tætprofileret kransgesims bukket rundt om oktagonen. De tæstillede rækker af vinduer i pulpiture stolene kronet af en lignende gesims, men den er tilsluttet dronningestolen på en måde, der afslører den som senere tilkommet, dog næppe mere end fem til 10 år. — Stolene har således formentlig engang i 1730'erne fået façade tilfælles med dronningestolen. De lange vinduesrækker afbrydes ved pilastre, dels tæt ved dronningestolen, dels yderst ved flankerne og dels dør, hvor skillerummet mellem de enkelte stole findes. Pilastrene har akantuskapitæler som en forenklet gengivelse af dronningestolens korintiske kapitæler, og deres vertikale bevægelse fortsættes op i gesimsen, der her er forkrøbet uden om et frem-spring, og klinger ud i et frit ud-

L. L. 1966

Fig. 52. Reformert kirke. Prædikestol 1731.

skilt med endnu et vinduesfag fra dronningestolen. Af disse sidstnævnte stole har nr. 2 nu 2 ½ fag vinduer, medens en passage på et halvt fags bredde adskiller den fra dronningens stol. Nr. 3 er helt forsvundet 1850, da den nye pulpiturtrappe blev indbygget her. De tre bevarede stole har alle døre med gamle gerichter, fyldinger og beslag, men det er ikke sikkert, om alle dørene sidder i oprindeligt leje; træværket omkring dem fremviser åbenbare øgninger. Væggene i stolens indre dækkes af panelfelter med glatte rammer og stærkt frem-springende fyldinger. Loftet dannes af eet stort panelfelt. Vinduerne er små-rudede og blyindfattede, de åbnes udad, har gammelt beslag og er uden mid-

L. L. 1966

Fig. 53. Reformert kirke. Udkåret blomster-vase på prædikestolsopgangen 1731 (s. 74).

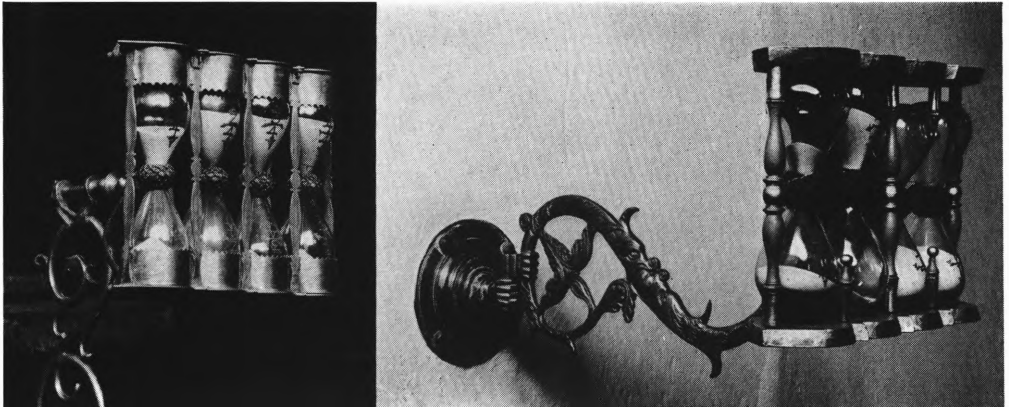
terstolpe. — Der var opgang til pulpituret ad en trappe straks til højre for hovedindgangen; den er ombygget 1850¹⁸, og dens ældre udseende er ganske ukendt. Bag de fire pulpiturestole og dronningestolen løber langs ydervæggen en smal korridor, hvorfra der gennem døre er adgang til orgelpulpituret ved kirkens nordvestlige side og soldaterkoret lige modsat.

De tre bevarede lukkede stole er de ældste af denne slags i hovedstaden. Om deres virkelige alder kan ganske vist intet siges med bestemthed. De synes, som allerede nævnt, at være noget yngre end dronningestolen, men deres hele udseende, deres panelværk, beslag og vinduesindfatninger peger hen på 1730'rne. I kirkens stoleregister 1730—33 omtales her fire stole for standsfolk, men ikke om de på det tidspunkt var lukkede¹⁹.

Ejerne af stolene dengang var: nr. 1 — gehejmeråd Friederich von Gram; nr. 2 — grev Anton von Aldenburg; nr. 3 — grev Gyldensteen (alias Jean-Henri Huguetan); og nr. 4 — oberst [Patroclus?] Rømeling. I Johan Gerhard Aschoffs »manual« fra 1769 nævnes de samme fire stoles ejerforhold: nr. 1 — grevinde Ahlefeldt; nr. 2 — etatsråd Hemmert; nr. 3 — [Johan Lorentz] Castenschiolds arvinger; nr. 4 — admiral [Hans Henrik] Rømeling. Det er ejerforholdet i nr. 4, der godtgør, at disse fire stole er identiske med dem, der nævntes 1730—33.

På gulvet nævnes i 1730'rne kun een lukket stol, nr. 38—39 lige til venstre for hovedindgangen. Det sagdes senere i 1700'rne, at »denne stol har salig fru Herman Fabritius ladet bygge, kirken til bedste«. I stoleregistret 1730—33 er det også hende, der er opført her. Stolen eksisterer endnu med gamle paneler, beslag og vinduer, men ikke helt på sin oprindelige plads. Den måtte rykkes et stykke bort fra hovedindgangen, da vestibulen 1850 blev udvidet, og den kom da til at dække over Wiedewelts epitafium for Maria Magdalena Haste (nedenfor s. 118).

De to presbyterier forhandlede 1759—60 med hinanden om oprettelse af nye lukkede stole i kirken²⁰. De skulle indrettes i kirkens fire hjørner ved inddragelse af to åbne stader til hver lukket stol. Kun den sydvestre kunne ikke bygges helt ind i hjørnet, men kom til at omfatte staderne nr. 2 og 3,

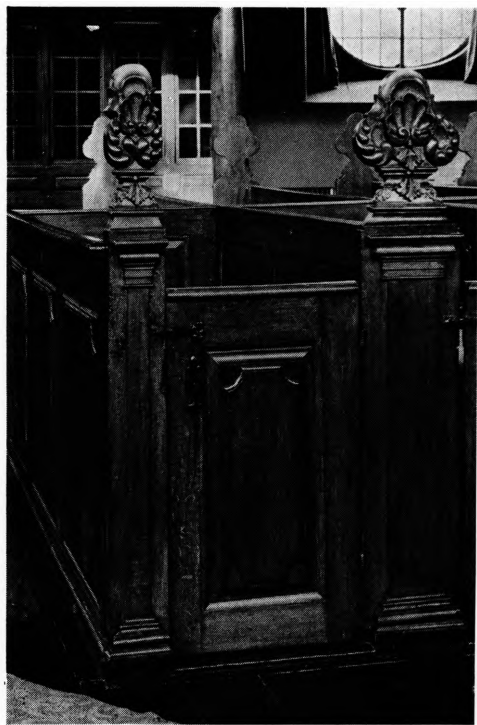

L. L. 1966

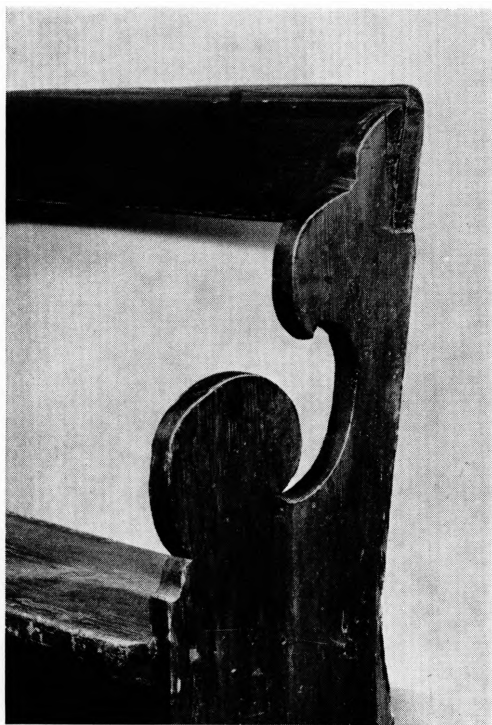
Fig. 54-55. Reformert kirkes timeglas. 54 på alterskranken (s. 73). 55 ved prædikestolen (s. 74).

fordi stedet nr. 1 var identisk med trappegangen op til soldaterkoret. Den første af disse stole skal være indrettet endnu før 1759 i sydøsthjørnet for etatsrådinde Anna Maria Wewer, født Køster (1. gang gift med Michael Fabritius og 3. gang med general de Longueville), og den blev forbillede for de andre²¹. Desuden omdannedes stolen nr. 36 og 37, til dels foran hovedindgangen, til en lukket stol for fremmede kavalierer²². Ingen af disse stole eksisterer mere på deres oprindelige plads. De er alle flyttet og omdannet — såvidt det kan ses i forbindelse med kirkens indre ombygning omkring 1850. Således blev den sidstnævnte kavalerstol vistnok ved den lejlighed flyttet hen til pladsen til højre for vestibulen, med ryggen til væggen; her står der nu en dobbelt stol med ældre panelværk og vinduer, dog stærkt flikket. Også de to stole ved kirkens nordlige hjørner blev taget ned. Den stol, der siden midten af 1800'rne har stået under orgelpulpituret foran nedgangen til krypten, er åbenbart sammenstykket af materiale fra disse stole.

†*Lukkede stole*. Af de fire hjørnestole, der er nævnt ovenfor, var nr. 2—3 overladt til justitsrådinde Haagensen²³ (g. m. bogholder Reinert Haagensen på St. Croix). Både den og den førnævnte wewerske stol må være fjernet, da partiet ved kirkens sydøstlige gavlvæg blev helt ombygget omkring 1850. De to andre hjørnestole ved kirkens nordvestlige gavlvæg kan man ikke fæste nogen ejernavne til, dog vides det at admiral Gaspard Frederic le Sage de Fontenay²⁴ og Jean-Henri Desmercieres²⁵ begge havde lukkede stole i kirken. Det kan være disse, men der er ikke bevaret særlige stoleregistre for den franske menighed. De førnævnte kavalerstole ved hovedindgangen, nr. 46 og 47, vides i begyndelsen af 1800'rne at være ejet af familierne Gandil og Tutein²⁶ (den sidste også kendt fra Weyses historie). — Alle disse stole er enten helt forsvundne eller flyttet andetsteds hen.

L. L. 1966

Fig. 56. Reformert kirke. Stolegavl o. 1730
(s. 74).

L. L. 1966

Fig. 57. Reformert kirke. Sidestykke på løs
bænk o. 1730 (s. 76).

Også på orgelpulpituret blev der omkring 1760 indrettet lukkede stole. De er afsat på stoleplanerne fra begyndelsen af 1800'rne. Stolen nr. 5 — til højre for orgelet i kirkens nordøsthjørne — ejedes af familien Schopen. Nr. 6 i nordvesthjørnet ejedes af drejer Andreas Lucas²⁷. Foran denne var der to åbne stader. Nr. 6 er tidligt, uvist hvornår, blevet fjernet. Nr. 5 blev nedrevet 1889²⁸.

Projekterede lukkede stole. Snedkeren J. Michelsen indsendte 23. marts 1776 et forslag til en lukket stol (fig. 59). Den og en pendant skulle anbringes på hver side af prædikestolen. Mod kirken skulle den have fem vinduer. Hjørnerne var skråt affasede. Forneden havde snedkeren på sin tegning antydte kvadratiske panelfelter med ornamenten. Derover en smal frise med »løbende hund«. Direkte under vinduesrækken ses smalle felter vekselvis med festons og rosetter. Stolperne mellem vinduerne skulle have nedhængende festons. Gesimsen var tegnet med arkitrav og tandsnitfrise. Den nederste del af det lavt hvælvede loft skjules af en frise, der smykkes med krydsende cirkelslag, afbrudt af postamenter, der bærer vaser. Loftet skulle krones af en laurbærsmykket vulst. Hele stilen i det ydre er præget af Jardin-tidens Louis-seize stil og synes at røbe, at

Hude 1911

Fig. 58. Reformert kirke. Nordøstre pulpitur med dronningestolen og flankerende lukkede stole (s. 76).

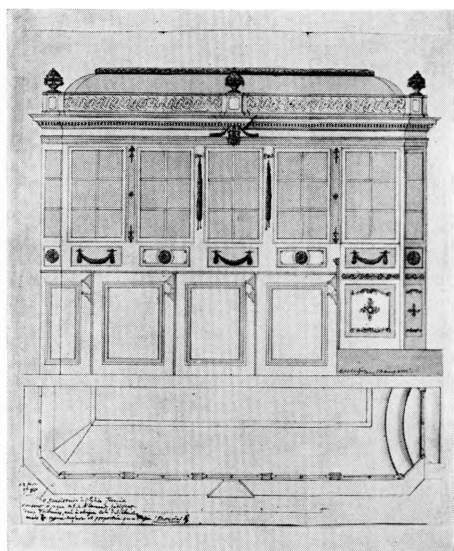

Fig. 59. Reformert kirke. Projekteret lukket stol 1776 (s. 82).

L. L. 1966

Mourier). Trods påtegningen og trods det tyske presbyteriums kort efter tagne resolution (se TY. Rum 9; 1. marts 1780) er planen aldrig ført ud i livet.

Dronningestolen (fig. 60), senere i 1700'rne også kaldet kongestolen, er anbragt på pulpituret over hovedindgangen midt for prædikestolen. Den er formet som en ottekantet pavillon og springer med tre frie sider frem som en karnap omtrent som herskabsstolen i Gråsten slotskirke (D.K. Åbenrå amt, s. 258). Stolens forside har forneden nedhængende dupper, agernformede med indridset rudemønster og indkapslede i akantusblade. Panelfelterne, der svarer til brystværnets mønstre i de tilstødende pulpiturer, har forgyldte ornamenter; i midtfeltet ses det kronede og sammenslyngede C A omgivet af laurbær- og palmegrene. I sidefelterne er der udskårne blomsterklynger, der holdes oppe af krusede bånd. Pulpiturfelternes almindelige opbygning fortsætter ind over dronningestolen med postament forneden, derover panelfelt med flankerende pilastre af toskansk orden og øverst en profileret gesims under stolens vinduesstokværk. I oktagonens sider ind mod kirken er der blyindfattede engelske skydevinduer, der kan forsvinde ned i panelet. I de to næste felter, der vender ind mod de kort efter opførte lukkede stole, er der almindelige vinduer til at lukke op og i. Vinduerne kantes af pilastre med udskårne korintiske kapitæler. Dette pilastermotiv, blot i enklere skikkelse, fortsætter som før nævnt (s. 78) ind over de flankerende lukkede stoles lange vinduesrækker, således at hele kirkens lange østlige pulpitur tegner sig som en enhed med dronningestolens karnap som det festlige midtpunkt. Men dronningens stol er dog at opfatte som

snedkeren — som mange andre samtidige håndværkere — havde fået undervisning på Kunstakademiet. Den indre opbygning er antydnet i billedets venstre del. Der skulle være rektangulære fyldinger og tværstillede, lave skillerum med skråtstillede salmebogshylder. Stolestader er ikke angivet, da logen formentlig skulle udstyres med løse stole. De to presbyterier har først 1780 taget stilling til sagen. Det var tyskerne, der havde foreslået stolene opsat. Det franske presbyterium lod da tegningen påføre en approbation: »14 fevr. 1780. Le consistoire de l'Église francaise consent à ce que M [essieurs] les Allemands batissent deux Tribunes, une à chaque coté de la chaire, mais le meme mesure et proportion que ce dessein« (sign.

en enhed. Dens arkitektur, også dens tætprofilerede kransgesims fortsætter hele vejen rundt, skønt dens videre forløb ikke kan ses fra kirken.

Dronningestolen dækkes af et karnisformet tag, hvis kanter profileres af akantusløv, medens der foroven er otte udskårne bøjler, der bærer en frit udarbejdet kongekrone.

Denne er forgyldt og er sammen med panelets smykke forneden det eneste træværk i kirken, der nogensinde har haft nogen form for staffage. — I det indre har stolen perlefarvet (»brækket« hvidt) panel med forgyldte lister.

Samme udsmykning har døren, der sidder i stolens bagvæg, og som endnu ejer gammelt beslag og låsetøj (fig. 63). Vægfelterne prydes af gammelt gyldenlæder i stortformet regencemønster (fig. 61). Det ottekantede loft udfyldes af et maleri: syv vingede genier, der siddende på skyer bærer Charlotte Amalies kronede navnetræk (fig. 64).

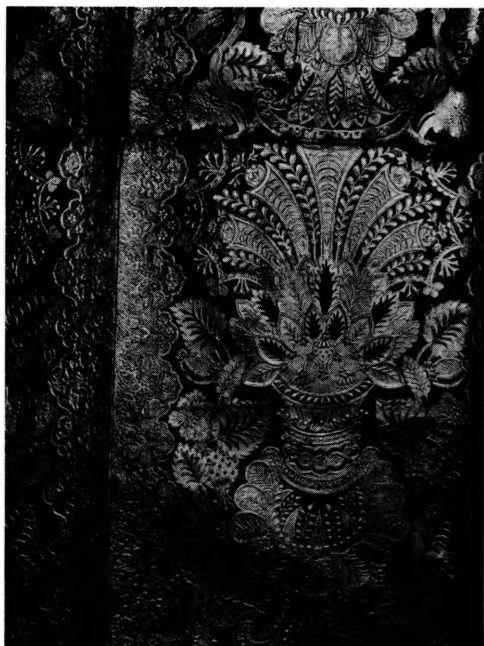
Billedet er en tro gengi-

velse af et af Gerard van Honthorst's loftsmalerier i Kronborgs nordre kongefløj²⁹, opsat 1635. Det turde derfor være en given sag, at også Reformert kirkes loftsmaleri stammer fra 1600'rne, og allerede dette må fremkalde et spørgsmål

L. L. 1966

Fig. 60. Reformert kirke. Dronningestolen (s. 84).

L. L. 1966

Fig. 61. Reformert kirke. Gyldenlæderstapet i dronningestolen.

L. L. 1967

Fig. 62. Reformert kirke. Rokokovase på galleriet (s. 78).

om dets herkomst. At det skulle stamme fra den ældste kirke, mulig fra dronningestolen fra 1689, og således være reddet ud af luerne 1728, er næppe troligt. Tilbage bliver en anden løsning: billedet kan 1730 være udleveret fra Københavns slot, hvor store byggearbejder var foregået i 1720'rne, ligesom det gamle slot helt blev jævnet med jorden for i 1730'rne at give plads for det nye Christiansborg. Der har altså været meget kongeligt inventar fra ældre tid at skænke bort, og usandsynligt er det ikke, at Reformert kirke på denne måde har erhvervet sin plafond.

Alt bohavet i dronningestolen er af ældre dato: fire enkle medaillonstole i Louis-seizestil, betrukket med rødt plyds, samt en lidt ældre læderbetrukket armstol i hjemlig rokoko (fig. 65 og 66). De førstnævnte fire stole³⁰ synes anskaffet 1787.

Kiste 1689, se ovenfor s. 53.

Dørfløje o. 1730. Hoveddøren (fig. 67) fik to fløje med to fyldinger i hver, en høj forneden, en lav foroven, med rundede profilhjørner. I midten en korintisk pilaster, hvis udskårne kapitæl blev fornyet 1886 ved billedskæreren Hans Chr. Berg³¹. Over dørfløjene ved overgangen til det halvrunde tympanonfelt er anbragt en vandret arkitrav. Det halvcirkelformede rum derover har glastruer³², der første gang omtales 1851; det vides ikke, om der også i tidligere tider har

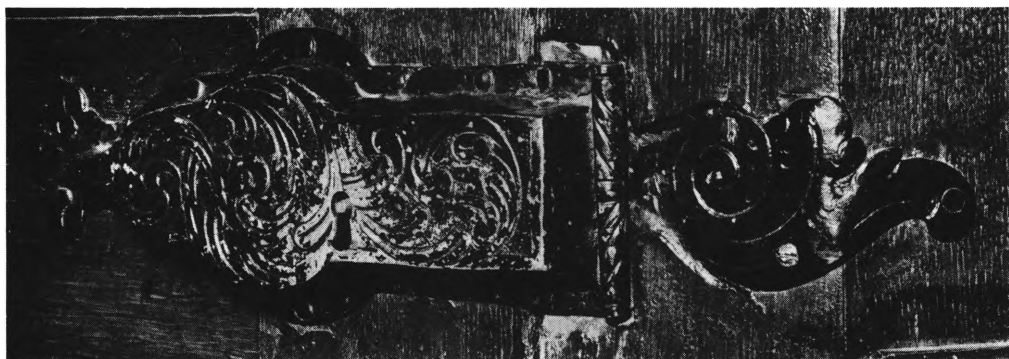

Fig. 63. Reformert kirke. Låsetøj på dør i dronningestolen.

været et sådant fast vindue i dørpartiet. Mellem disse ruder og i forlængelse af pilasteren nedenunder er der en svær konsol med en udskåret feston fastgjort i volutterne; under konsollen en udskåret blomsterklase.

Pulpitur o. 1730, er for største delen nævnt ovenfor under de lukkede stole. Det er opsat ved de tre af kirkens vægge, idet alene væggen ved prædikestolen går fri. Pulpiturerne var oprindelig fordelt med orgelgalleri ved nordvestgavlen, det lange pulpitur over hovedindgangen med dronningestolen og de flankerende lukkede stole, og endelig ved den sydøstre smalside det åbne soldaterkor³³. Pulpiturerne bæres af 12 egetræssøjler med baser og en slags kompositkapitæler, mellem hvis volutter der er udskårne blomsterfestoner. Brystværnet har overalt rektangulære panelfyldinger med indskårne hjørner i spejlet, adskilt ved toskanske pilastre. Foran orgelet har pulpituret et fremspring med rundede hjørner, medens dronningestolen som ovenfor nævnt er karnapagtigt fremspringende. Soldaterkorets brystværn er ubrudt. Lofterne under pulpiturerne er beklædt med egetræspaneler med ramstykker og fyldinger som stolenes forsider. Panelerne synes at være de oprindelige; det samme gælder galleriernes gulvbelægning af meget brede brædder.

Orgel (o. 1725?) skal efter Johan Gerhard Aschoffs meddelelse oprindelig have stået i Københavns slot, hvor Frederik IV. i midten af 1720'erne lod indrette et nyt kapel. Da det store Christiansborg blev opført i 1730'erne og i tilknytning til dette en ny slotskirke, blev orgelet fra Frederik IV.s kapel solgt til Reformert kirke³⁴. Aschoff, der ved midten af 1700'erne var knyttet til kirken først som diakon og senere som ældste, har utvivlsomt haft en pålidelig tradition at bygge på. Det er dog vanskeligt helt at forstå, hvorledes det egentlig forholder sig. Selve det tonende instrument, som stod i kirken til 1878, stammede utvivlsomt fra slotskirken; om orgelfaçaden (fig. 37) også gjorde det, er mere tvivlsomt. Den er i ren regencestil og bærer Christian VI.s navnetræk; hele *orgelfaçaden* er da vistnok et værk fra 1730'erne, men den mulighed kan

L. L. 1966

Fig. 64. Reformert kirke. Loftsmaleri i dronningestolen (s. 85).

ikke helt afvises, at den ligesom værket stammede fra Frederik IV.s kapel, og at kun det kongelige navne-ciffer er udskiftet. Man har da kun rent stilistiske kriterier at holde sig til, og herefter skulle ornamentikken i Reformert kirkes orgelfaçade, navnlig i vingerne, være et særlig rendyrket eksempel på regence-stil fra tiden omkring 1740. De nærmeste analogier i datidens København er orglerne i Trinitatis (II, s. 312) og Holmens (II, s. 109) kirker fra henholdsvis 1731 og 1738.

Orgelfaçaden rejser sig over et højt, glat panelværk på pulpituret ved kirkens nordvestre kortside. Den har tre store tårne, to større ved siderne, et noget mindre og højereliggende i midten og midt i de mellemfaldende dobbelte pibefelter er der indskudt to bitårne, hvis gesims kun rager lidt op over flanketårnene. Ved siderne er der lette og elegante vinger i gennembrudt arbejde med bånd- og rankeslyngninger og i midten en vase på gitterværksbund. De enkelte felter indfattes foroven og forneden af lignende gennembrudte bånd- og rankemønstre, og de to flanketårne bærer foroven Christian VI.s og Sophie Magdalenes kronede spejlmonogram, også disse i gennembrudt arbejde. I midt-tårnets akantus-topstykke er indfældet en urskive, mulig fra orgelets ældste dage³⁵, men urværket synes først at være kommet i gang 1918.

L. L. 1966

Fig. 65. Reformert kirke. Rokokostol i droningestolen (s. 86).

L. L. 1966

Fig. 66. Reformert kirke. Louis-seize-stol i droningestolen (s. 86).

Da der intet rygpositiv fandtes, sad organisten oprindelig synlig for menigheden. 1889 opstillede man da på pulpiturets store udbugning midt for instrumentet en udskåret, ornamenteret og gennembrudt skærm for på den måde at skjule organisten. Opsatsen, der har årstallet 1889 anbragt gennembrudt i et cirkelslag i midten, og som er holdt i en imitation efter den øvrige façades regencestil, er formentlig skåret af H. Chr. Berg³⁶.

Værket blev repareret 1791 af C. F. Speer for 250 rdl. Da abbed Georg Joseph Vogler i slutningen af 1790'erne gav sine berømte orgelkoncerter, bl. a. også i Reformert kirke, lod han orgelet her omdisponere af J. N. Scheer³⁷ efter principper, som den moderne sagkundskab har karakteriseret som vanvittige; Weyse flyttede de fleste af aliquoterne på plads igen³⁸. Ved Københavns bombardement 1807 blev orgelet beskadiget og derefter nødtørftigt istandsat af orgelbygger Rapp. Det var dog i en temmelig forsømt tilstand i årene derefter. 1821 hed det, at flere piber var ubrugelige, og at en egentlig reparation ikke havde fundet sted siden abbed Voglers tid³⁹. Ved et overslag over en reparation dateret 19. september 1833 nævner F. H. Ramus, at værket dengang havde 25 stemmer, to klaviaturer og pedal, fire vindlader og fire bælge; men pibeværket

var beskadiget og flere af piberne ubrugelige på grund af utæthed⁴⁰. Ramus reparerede da orgelet og var færdig dermed 1834. Da man 1851 måtte bygge hvælving i gravkælderen for at afstive orgelets fundament (ovenfor s. 64), led instrumentet megen overlast. Kirkens organist V. H. Barth klagede 1853 over dets slette tilstand⁴¹. Af de 25 klingende stemmer kunne kun de ni bruges, udelukkende fløjter og gedachter, men ikke en eneste rørstemme. Fra den tid begyndte man at tale om at anskaffe et helt nyt orgel. »Orgelet hørte tidligere til de ringeste i byen, nu er det afgjort det sletteste«, sagde Barth i 1858. En reparation blev foretaget 1868 af Ramus, dog uden at klagerne forstummede⁴². Omsider blev det gamle instrument kasseret 1877. Der sluttedes kontrakt⁴³ med orgelbygger Daniel Köhne den 29. december 1877. Medens det store arbejde stod på, lejede man et orgel fra S. Jacobs kirke på Østerbro⁴⁴. Köhnes instrument var færdigt efteråret 1878 og blev derefter godkendt af I. P. E. Hartmann og N. W. Gade⁴⁵. Den fornemme gamle orgelfaçade blev naturligvis bibeholdt, alt det øvrige var nyt, og Köhnes værk fungerer stadig. Det er bygget med mekanisk traktur og sløjfelader og har 20 stemmer på to manualer og pedal, fordelt med 10 stemmer i hovedværket, fem stemmer i overværket og fem i pedalet. Ved slutningen af den anden verdenskrig (under mytteriet på Rosenborg excerserplads) blev kirken ramt af projektiler og orgelet beskadiget. Ved den påfølgende restauration foretoges der tillige et par mindre ændringer i orgelets disposition. Bortset herfra står det som en fuldgyldig repræsentant for Köhnes intonationskunst og tåler sammenligning med orgeler af langt ældre dato; det er desuden det bedste af de ret få bevarede Köhne-orgeler⁴⁶.

Af andre fornyelser skal kort nævnes: det lille ur i orgelets midterste topstykke havde længe kun haft en cifferskive, men intet værk; 1918 skænkede fabrikant F. Mouvielle i anledning af en søns konfirmation et nyt urværk, der sattes i forbindelse med tårnuret⁴⁷. 1930 installeredes der el-motor til blæsebælgene⁴⁸.

†*Pengeblok* omtales 1784, 1793 (»le trond de l'Eglise«, således kaldet i Règlements ecclesiastiques fra nævnte år) og 1821⁴⁹; men om der hermed menes andet end det tidligere (s. 53) nævnte jernbeslagne skrin, er tvivlsomt. Nu findes der ingen blok ved kirken.

Klingpunge. De ældre klingpunge var som før nævnt (s. 56) tilsyneladende endnu i brug, da Aschoff 1769 forfattede sit »Manual«; dog var selve pungene fornyet 1761 med rødt fløjls og sølvfrynser⁵⁰. Deres senere skæbne er meget usikker. 1784 omtales nye beutler⁵¹, og 1788 nævnes det, at kirkens klingbeutel fik en ny stang⁵². Brugen af pungene blev afskaffet 1801⁵³. Alligevel har kirken endnu to klingpunge med korte, drejede skafter; selve pengeposerne synes i følge regnskab⁵⁴ at være fornyet så sent som 1932.

Salmenummertavler 1884, skåret med barokke gesvejfninger af billedskærer

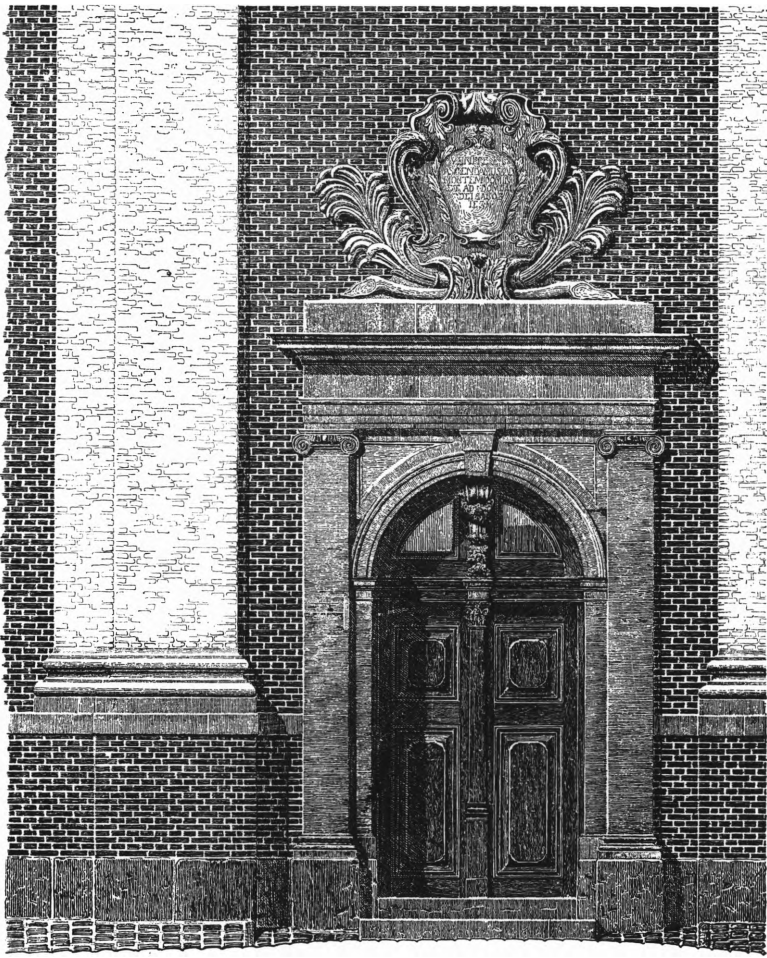

Fig. 67. Reformert kirke. Hovedportal opmålt 1914 af Alf. Jørgensen (s. 86).

Hans Chr. Berg⁵⁵, med udskiftelige messingtal. Hænger på væggen på begge sider af prædikestolen.

†*Salmenummertavler*, sortmalede til at skrive med kridt på, er første gang nævnt 1766, da et ikke nærmere angivet antal tilvejebragtes. 1808 blev en ny tavle anskaffet. I 1800'rne var der ialt fem, omtalt 1821, 1836 og 1877; de må 1884 være udskiftet med de ovenfor omtalte⁵⁶.

Præsterækketavle af norsk marmor⁵⁷ er opsat på væggen ved indgangen fra vestibulen 1935. En håndskrevet liste over kirkens ældste, en såkaldt *series seniorum*⁵⁸, blev ophængt i sakristiet 1937, til minde om 250-året for det første presbyteriemøde den 5. maj 1687.

Lysekroner. Kirken ejer to messinglysekroner, helt konstrueret til elektrisk lys, med 16 arme fordelt i to ringe med otte i hver (fig. 37). De er skænket 1914

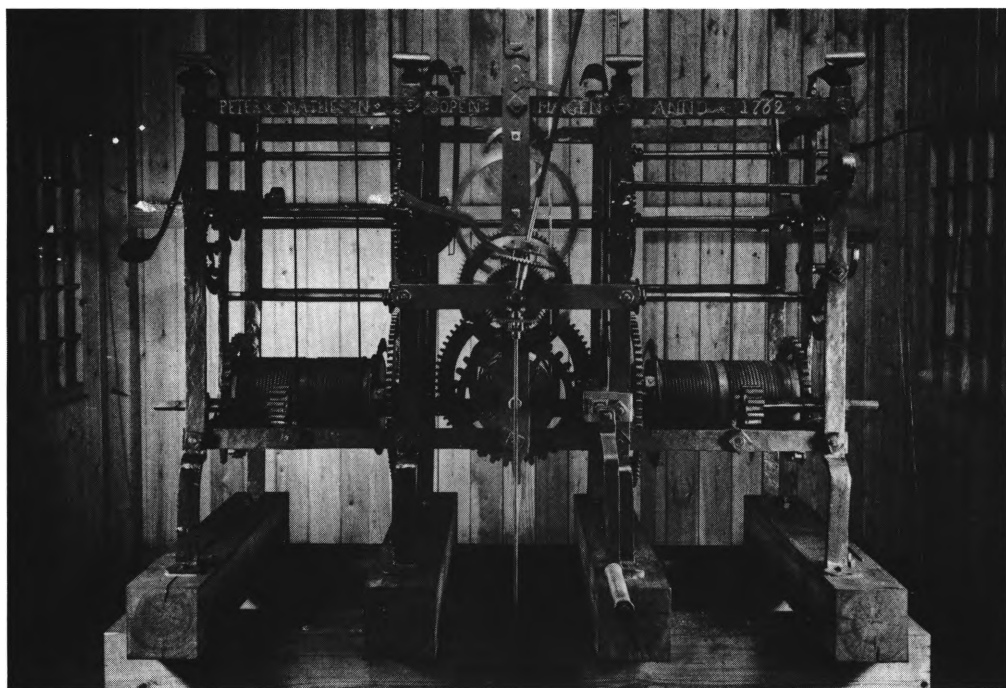
af fabrikant F. Mouvielle⁵⁹. Der var også tidligere to *†lysekroner*⁶⁰, omtalt både 1854 og 1898, men om deres udseende og alder kan intet oplyses. På alter-skranken stod siden 1914 to *kandelabre*, den ene skænket af biskop Anton Bast (der havde lånt Reformert kirke, medens Jerusalemskirken i Rigensgade blev ombygget efter en brand) og den anden af gamle elever ved den tysk-reformerte skole⁶¹. De er nu hensat i den lukkede stol under orgelet. — Kirken har tidligere været oplyst af levende lys; 1889 tales der om opforyldning af to tredobbelte armlamper (sandsynligvis dem på prædikestolen) samt om reparation af 40 og broncering af 84 lyseplader⁶². I 1914 fik kirken indlagt elektrisk lys, og det var ved den lejlighed de to store malmkroner blev skænket.

Kirkeskib, ophængt over det fordums soldaterpulpitur, blev skænket 1909 af fabrikant F. Cloëtta⁶³.

†Ligbåre. 1792 blev kirkens ligbåre malet sort⁶⁴. Dens alder og senere skæbne er ukendt.

Tårnur 1762 (fig. 68). Der er ingen efterretninger om, at kirken skulle have ejet et tårnur umiddelbart efter branden 1728. Det havde dog været påtænkt, eftersom der synes at have været anbragt to urskiver på rytterspiret, begge visende årstallet 1731. Også orgelfaçaden fik, som ovenfor nævnt, et ur, beregnet på at drives ved tårnurets værk, såfremt et sådant blev anskaffet. 1761 havde en del af den tyske menighed på initiativ af agent Gysbert Behagen indsamlet tilstrækkelige pengemidler, hvorefter uret blev udført⁶⁵. Det eksisterer delvis endnu og er signeret Peter Mathiesen 1762. Tårnuret blev 1802 underkastet en gennemgribende reparation⁶⁶. Efter bombardementet 1807 måtte en urmager sætte viserværket i stand igen⁶⁷. Af senere omdannelser skal især nævnes en fra 1852; uret havde indtil da kun haft een viser, men blev nu indrettet med to visere, så at det kunne vise både timer og minutter⁶⁸. — 1882, da uret igen blev istandsat, fjernede man de to gamle urskiver⁶⁹ og satte to nye i stedet; den ene — mod Åbenrå — bærer årstallet 1882, medens den anden — mod Gothersgade — beholdt årstallet 1731. Fra begyndelsen havde urværket været anbragt højt oppe, tæt under tagryggen. Ved en fornyet reparation 1916, foretaget af Bertram Larsen, blev hele urhuset flyttet ned på kirkeloftets gulv til lettelse for fremtidig vedligeholdelse (fig. 12 og 13). Bertram Larsen forsynede værket med nyt ganghjul, nye transporthjul og to nye driv; alle tappe afdrejes, lejerne delvis fornyede⁷⁰. Som ovenfor nævnt blev dette forbedrede urværk i 1918 i forbindelse med orgeluret. Bertram Larsen har på ny repareret urværket 1933.

Klokker 1729. I spiret hænger to klokker (fig. 12—13), en større og en mindre, i diameter henholdsvis 71 og 51 cm. Foroven, begrænset af en øvre og en nedre akantusfrise bærer begge klokkerne den samme indskrift i udhævede versaler: Gloria Deo in excelsis. Anno 1729. Som tidligere s. 10 nævnt måtte kirken ikke

L. L. 1967

Fig. 68. Reformert kirke. Sejerværk 1762 (s. 00).

bruge klokkerne til ringning, men kun til slagværk i forbindelse med tårnuret. Først 1912 kom de til at lyde ved gudstjenesterne i kirken, og samtidig installerede man elektrisk klokkeringning, bekostet af F. Cloëtta. For ikke at udsætte tagrytteren for de store svingninger, blev klokkerne ophængt i en særlig jernkonstruktion, der forhindrede vibrationer i spiret.

PRÆSTERESIDENSER EFTER 1728*

Åbenrå 32—34. Den franske menighed gik straks i gang med at genopføre sine brændte præstegårde. Arbejdet, der stod på 1730—32, udførtes af murmester Gottfried Schuster¹. Resultatet var en smuk og ret særpræget bygning, udadtil med en sammenhængende façade på tolv fag i to stokværk, en midtrisalit på fire fag kronet af en kvist med et ovalt vindue i gavltrekanten. Udefra antyder kun den noget større afstand mellem de to midterste rækker vinduer samt de to porte, at der i virkeligheden er tale om to adskilte boliger. Midt gennem hele bygningskroppen, forhuset og det vinkelret herpå opførte sidehus strakte sig en svær, ubrudt mur, der udgjorde skellet mellem de to franske præsters helt symmetrisk indrettede boliger (fig. 69).

* Dette afsnit er redigeret af Allan Tønnesen.

I 1733 blev arbejdet synet, da Schuster og pastor J. F. Mourier ikke kunne komme overens om betalingen, og det fremgår heraf, at bl. a. det dobbelte sidehus, sandstensudsmykningen af de to yderfagsvinduer i andet stokværk og kvisten til gaden er blevet udført som ekstraarbejder; endvidere opførtes en hegnsmur langs Åbenrå ved førstepræstens have², antagelig den endnu eksisterende mur, der har nicher på bagsiden; portpillerne er dog fra slutningen af 1800'rne.

Mens således murmesterens navn er kendt, ligger det som sædvanlig noget tungere med kendskabet til arkitekten; Harald Langberg har for nylig peget på Felix du Sart som en sandsynlig mulighed³.

Undersøgelser i forbindelse med husets restaurering 1963—65 har vist, at façaden med dens sandstensornamenter oprindeligt var dækket af hvidgrå kalkning, mens vindueskarmene var hvidmalede; senere har huset fremtrådt i grøn-sort, lysbrun og rødbrun oliefarve⁴. Efter restaureringen er det kalket gråt med hvide gesimser og sandstensornamenter.

Begge præsteresidenser benyttedes som sådanne til 1798, da andenpræsten Jean Monod flyttede ud og åbenbart har fundet sig en bedre bolig. Samme år udlejedes gården, og herefter bevaredes kun præsteresidensen nærmest kirken⁵.

Her lod den franske menighed 1849 indrette et lille *kapel* i det nedre stokværk⁶. Det ser ud til, at baggrunden var den manglende mulighed for opvarmning af selve kirken⁷ (jfr. s. 65). Tømmermester H. P. Møller fik 343 rdl. 4 mk.

11 sk. »pour construction complete d'une Chapelle« og 72 rdl. for to bænke hertil⁸. Arrangementet kostede menigheden ialt 1363 rdl. 7 sk.⁹

Kapellet var udstyret med såvel prædikestol¹⁰ som orgel; det sidste blev 1855 erstattet af et nyt, leveret af J. Gregersen¹¹. Efter indretningen af et varmeanlæg i kirken 1858 (jfr. s. 65) nævnes kapellet ikke mere; samme år flyttedes det lille orgel (vel et harmonium) over i kirken¹², og 1866 blev det solgt¹³.

I 1902 opsattes på façaden en *mindetavle* over Adolphe Monod, den for sine prædikener meget værdsatte, reformerte præst, der virkede forskellige steder i Europa. Han var søn af pastor Jean Monod ved den franske menighed i København og døde 1856 i Paris. Bronzepladen, hvis mål er ca. 45 × 65 cm, har følgende indskrift i reliefversaler: »Ici est né Adolphe Monod le 21 Janvier 1802«. Den er udført af bronzestøber L. Rasmussen og blev afsløret 6. april 1902 under en højtidelighed i anledning af 100-året for Monods fødsel¹⁴. Indskriften harmonerer dog ikke med oplysningen om, at hans fader allerede 1798 flyttede ud af præstegården (jfr. ovenfor).

For at rette op på sin anstrengte økonomi lod den franske menighed 1925 arkitekt Poul Hougaard opføre to garageanlæg med ialt 12 garager til udlejning på gårdspladsen til nr. 32 (senere fjernet) og i den tidligere have mod

M. Th. Chr. 1945

Fig. 69. Reformert kirkes franske præstebolig.

kirkegården¹⁵. Her blev der desuden i 1930'erne indrettet et autoværksted.

I 1948 flyttedes den franske præsts residens til menighedens nybygning i Gothersgade (se nedenfor), og den gamle præstegård i Åbenrå blev herefter helt udlejet.

Bygningen erhvervedes 1958 af Musikhistorisk Museum ved hjælp af et statslån for 225.000 kr. med henblik på indretning af udstillingslokaler til museets samlinger, og 1963 bevilgede staten midler til restaurering af den i klasse A fredede bygning. Arkitekterne Jørgen Bo og Wilhelm Wohlert ledede den omfattende istandsættelse, der stod på fra oktober 1963 til december 1965, og hvorunder bl.a. skillemuren mellem husets to halvdele fjernedes i suite til gaden og i sidehuset. Det meget smukt indrettede museum kunne indvies i efteråret 1966.

Gothersgade 107. Efter 1798 var det naturligt for menigheden at overveje salg af den tidligere bolig for andenpræsten, og et projekt herom udarbejdedes 1806, uden at man åbenbart er nået længere⁵. Man opgav imidlertid ikke planen, der må være blevet særlig aktuel, da der efter 1811 kun var én fransk præst.

I 1837 ønskede menigheden en resolution fra Danske Kancelli om, hvorvidt dronning Charlotte Amalies gavebrev af 14. maj 1701 (jfr. Bobé s. 67 og 86) var til hinder for et eventuelt salg af den ene eller endog begge præstegårdene. Kancelliets svar blev det for franskmændene lidet tilfredsstillende, at kunne man komme overens med den tyske menighed herom, kunne nærmere forestilling indgives¹⁶.

Det centrale problem var netop, at hele det skænkede areal var de to menigheds fælles ejendom, og ingen af dem kunne sælge eller prioritere noget heraf uden den andens samtykke. Det er øjensynlig ikke lykkedes franskmændene at overtale tyskerne til at indvilge i salg; i stedet blev det franske præstegårdsareal 1838 delt op i tre lodder, litra A, B og C, af hvilke den sidste udgjordes af den tidligere præsteresidens' have, der vendte ud mod Gothersgade¹⁷. Denne lod udlejedes til Det Københavnske Asylselskab¹⁸, der her for menighedens midler lod opføre et lille hus i ét stokværk på otte fag med kælder og kvist over fire fag (se fig. 70); ejendomsretten lå dog hos den franske menighed, og Asylselskabet havde i de følgende år kun huset til leje. I 1904 blev der på nabogrunden (nr. 105) opført en nybygning, og det viste sig da, at asylslets gavl til denne side var skrøbelig og måtte nedrives; i stedet fik man tilladelse til at lade det støtte sig op til det nye hus, idet man da regnede med, at asylhuset kun skulle stå kort tid endnu¹⁹. Husets funktion som asyl hørte ganske vist op få år efter, men det fik lov at eksistere endnu en årrække, fra 1914 som trykkeri²⁰.

Det er dog tydeligt, at franskmændene fra o. 1910 havde til hensigt at rive det gamle asylhus ned og i stedet opføre en mere profitabel nybygning. Hertil behøvedes imidlertid de penge, der kunne skaffes ved belåning af præstegårdsjorden, en plan, der måtte skrinlægges på grund af tyskernes vedholdende modstand²¹. Først 25. dec. 1930 indgik de to menigheder et forlig, hvorefter hver menighed fik fuld ejendomsret over det grundstykke, den havde haft brugsretten til i århundreder²².

Kort efter blev asylhuset nedrevet, og en nybygning i seks etager på fem fag med en karnap opført 1931—32 med E. Norup som arkitekt. I trekantfrontonen anbragtes et relief forestillende kirkens seglmotiv, et tremastet skib (se fig. 3), modelleret af billedhugger A. Basse²³.

I 1958 blev den oprindelige franske grund delt i to, således at den franske menighed beholdt stykket med ejendommen Gothersgade 107 (litra C), og Musikhistorisk Museum overtog grunden med den gamle præstegård og det tilstødende garageanlæg (litra A og B).

Gothersgade 109. Allerede fra februar 1729 dukker udgiftsposter op i forbindelse med genopførelsen af den tyske præsteresidens i Gothersgade²⁴. Udgifterne, der tilvejebragtes ved en kollekt, beløb sig til i alt 4855 rdl. 3 ½ sk., og

Fig. 70. Reformert kirkes tyske præstebolig, Gothersgade 109. Efter fotografi o. 1885 i kirkens arkiv. Til venstre på billedet ses Asylet (s. 96).

huset blev 1746 karakteriseret som værende af bedre kvalitet end det brændte. I de to år byggeriet stod på, logerede pastor Vogelsang hos Johann Henrich Wasserfall²⁵, der var medlem af det tyske presbyterium. Efter fuldendelsen af byggeriet rykkede Vogelsang ind i den nye præstegård, hvor han boede til sin død 1757. De følgende beboere var præsterne Stubenrauch (1757—76), Dethard Iken (1776—84), Maurenbrecher (1784—90) og von Gehren (1790—1806) og herefter de følgende tyske eneprester²⁶.

Huset var en seks fags bygning med kælder og gennemgående kvist i to fag samt en sidebygning i forlængelse af den nordvestre gavl (mod kirken). Gennem det sydøstligste fag førte en port ind til gården, hvor der desuden fandtes en staldbygning, der fornyedes 1787²⁷. Sidehuset, der antagelig var af bindingsværk, blev 1797 nedrevet, og et nyt opført af murmester Delff. Fornyelsen var total; der blev nedrammet nye pæle og lagt nyt fundament af Bornholmer

brudsten²⁸. I 1849 blev sidehuset forhøjet, så at tagryggen kom til at flugte med hovedbygningens, hvorved fløjen blev på tre etager (fig. 70); arkitekten var P. C. Hagemann²⁹.

Fra 1786 er der bevaret regnskabsbilag med spredte oplysninger om præstegårdens indre udstyr; 1788 er der således en udgift på 48 sk. til malermester Abraham Meyer for »1 Prospectiv Stykke med Ferniss overtrukken«³⁰.

Præstegården led stor overlast under englændernes bombardement af København 1807. Tagene over både for- og sidehus måtte gøres af nyt, ligesom gipslofterne³¹, og endnu det følgende år var menighedens økonomi ret anspændt på grund af reparationsarbejder på præstegården og skolehuset³².

I 1883 begyndte man at planlægge en nybygning til afløsning af den gamle præstegård³³, og 1886 blev huset revet ned; i stedet rejstes en beboelsesejendom i fire etager med façade i hele præstegårdsgrundens udstrækning langs Gothersgade, således at haven forsvandt. Arkitekt var bygningsinspektør L. H. Knudsen; grundstenen blev nedlagt 15. april 1886³⁴, og 19. juni samme år holdt man rejsegilde³⁵. I dette hus fik den tyske præst en lejlighed, og i underste etage indrettedes lokaler for den tyske skole (se s. 13). Over hovedindgangen til skolen i gavlen sattes indskriften »Deutsch-reformiertes Schulhaus gebaut 1886«. Over bagindgangen fra den lille plads ved siden af kirkegården anbragtes et relief forestillende det gamle symbol på kristelig kærlighed, pelikanen, der sårer sig selv for at skaffe sine unger næring (fig. 71). Det var udført 1766 af stenhugger Lohmann efter tegning af kirkeældste, kunst-kammerforvalter Lorenz Spengler³⁶, og havde indtil da været anbragt på det gamle tyske opfostrings- og skolehus, Åbenrå 29. På facaden til Gothersgade indmuredes i højde med stueetagen et nyt relief med samme motiv, men »in mehr künstlerischer Form ausgefertigt«³⁷. Efter skolens nedlæggelse 1926 blev det gamle relief flyttet ind i et af dens lokaler, hvor der blev indrettet menighedssal. Her er det forblevet, efter at menighedssalen 1932 blev forlagt til 4. etage i tilknytning til præstens lejlighed³⁸. De tidligere skolerum blev herefter udlejet og bl. a. en tid benyttet som folkekøkken.

Åbenrå 31. Efter den store brand 1728 benyttede den tyske menighed lejligheden til at erhverve sig en bekvem grund i nærheden af kirken til opførelse af en ny bolig for andenpræsten i stedet for den noget fjerntliggende residens i Lille Strandstræde, der havde undgået branden. Af overhofmester Chr. Fr. Raben købte man da en grund i Åbenrå lige over for kirken (nuv. mtr. nr. 216) for 700 rdl., og i de følgende par år opførtes her et nyt hus.

I modsætning til de andre reformerte præstegårde, der blev opført i disse år, er vi her i besiddelse af et regnskab over udgifterne³⁹. Som murmester optræder Philip de Lange, der antagelig også var husets arkitekt⁴⁰. Han blev aflønnet med 5167 rdl. 4 m. 13 sk. Johan Herman Meske⁴¹ fik for snedkerarbejdet 288

rdl., kleinsmed Casper Gerdson fik 216 rdl. og maler Holm 91 rdl. Sammen med en del mindre poster beløb udgifterne sig til i alt 7232 rdl. 5 m. 12 sk. I et brev af 20. juni 1733 klager Lange over blytækkerarbejdet på fire huse, herunder »den reformerte Præstes Bygning, hvilke jeg som Entrepreneur har opbyggt«⁴².

Huset, der ses på W. A. Müllers prospekt (fig. 1), er på seks fag og var oprindelig i to etager med kælder. En midtrisalit på fire fag kronedes af en frontispice med et rundt vindue omgivet af en udhuggen dekoration. Gennem det nordvestligste fag fører en port ind i gården.

Siden opførelsen har følgende tyske præster boet her: Rindfleisch (—1742), Konrad Iken (1743—47), Stubenrauch (1747—57), Brummer (1758), Wilhelmi (1759—70), Colsmann (1770—90) og Maurenbrecher (1790—1801)⁴³. Efter Maurenbrechers død 1801 tillod menighedens økonomi kun aflønningen af én præst, og præstegården i Åbenrå blev solgt til presbyteriemedlemmet Conrad Hauser⁴⁴. Huset eksisterer stadig, men dets mest karakteristiske træk, den store frontispice forsvandt 1849, da det forhøjedes med to etager⁴⁵.

S. A. Junglov o. 1920

Fig. 71. Relief 1766, oprindelig anbragt på det tysk-reformerte opfost-ringhus (s. 98)

KIRKEGÅRD*

Kirkegårdens udstrækning har fra den tidligste tid været begrænset af gaderne Åbenrå, Rosenborggade og Gothersgade mod henholdsvis sydvest, nordvest og nordøst, mens kirkegården mod sydøst støder op til de på den skænkede grunds anden halvdel opførte præsteboliger med haver (se bilag 1, s. 128). Til denne side er arealet blevet udsat for en mindre beskæring; da den tyske menighed 1886 opførte sin nye præsteresidens, udnyttede man grunden fuldt ud, således at nybygningens nordvestmur kom til at flugte med skellet ind til kirkegården. Der behøvedes imidlertid en særlig indgang i gavlen til skolen, og til dette formål blev der inddraget en strimmel af kirkegården på tre alen til en sti langs husmuren. Den aftale, der blev truffet med den franske menighed i den anledning, tillod denne at inddrage en tilsvarende strimmel langs den franske præstegårdshave, og dette skete 1888¹.

Børge Janssen beretter med arkitekt Ludvig Knudsen som kilde, at da man gravede grunden til den nye tyske præstegård 1889 [!], fandt man foruden en del affald en mængde grave i præstegårdens have, der stødte op til kirkegården, »hvilket viser, at kirkegården har været større end den nu er«². Forklaringen på denne oplysning må være den ovenfor nævnte intense udnyttelse af præstegårdsgrounden, der vel har medført, at man ved gravning af grunden til det nye hus er kommet et stykke ind på kirkegårdens område. Tilsvarende blev der inden for de nævnte tre alen fundet kister og skeletrester, da der i 1930'erne blev foretaget udgravning til en benzintank på den franske grund ud til Åbenrå (jfr. s. 95).

Den grund, kongen skænkede de reformerte, var nok hjemfalden til kronen, fordi fru Helle Urne ikke — trods kgl. forordning herom — havde ladet den bebygge (se bilag 1), men der stod dog to små bygninger på den; de ses bl. a. på det målebrev (fig. 5), der udfærdigedes ved overdragelsen³, og i Københavns grundtakst 1689 omtales »Hendrich Rantzous 2de gamle Huuse, it paa hvert hjørne af Rosenborggade«⁴. Til disse huse kender vi i øvrigt ikke andet end deres udstrækning, som var ganske uanselig, men de har vel været af enten træ eller bindingsværk. Den 18. april 1688 besluttede konsistorium, at det ene, der betegnes som faldefærdigt, skulle sælges for 22 dlr.⁵ Det andet, der må have været mere solidt, skulle ifølge byggekontrakten stå til murmestrenes disposition under byggeriet. Antagelig er det dette hus, talen er om, når der under 29. juli 1691 noteres 28 dlr. 4 mk. til indtægt for det lille, nedrevne hus⁶.

Inden kirkegården kunne tages i brug, benyttede menigheden andre af byens kirkegårde. I 1686 og 1687 er der således to begravelser på Helliggejst kirkegård, 1687 er der en begravelse på »la Cimetiere de la Ronde Tour« (dvs.

* Dette afsnit er redigeret af Allan Tønnesen.

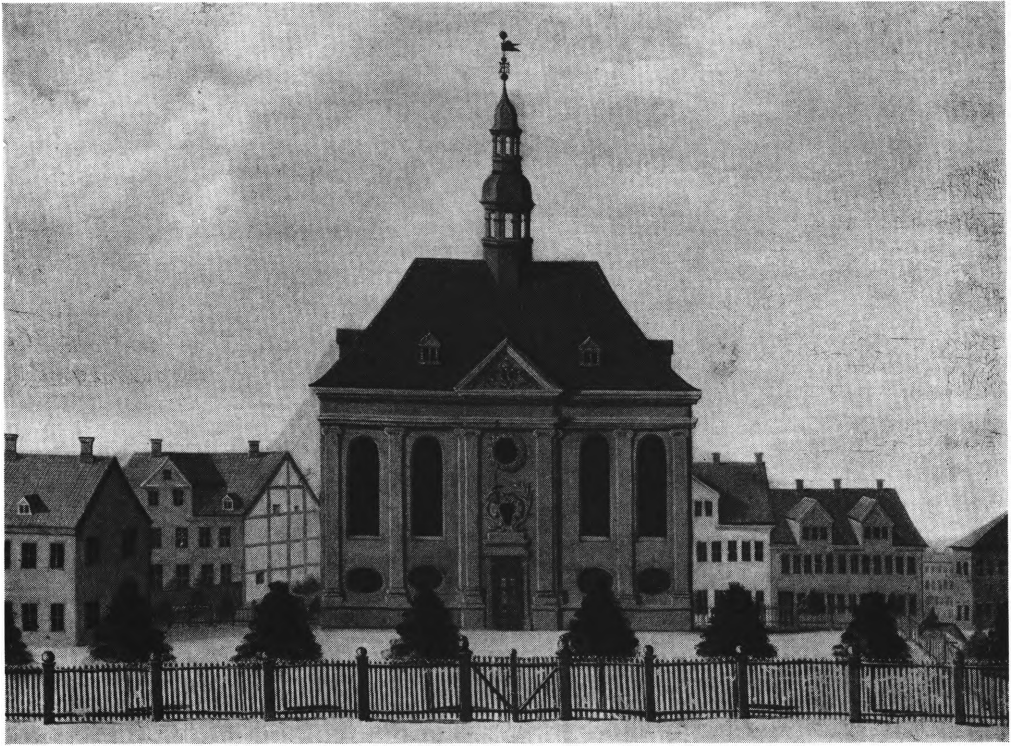

Fig. 72. Reformert kirke 1749. Efter Johs. Rach og H. H. Eegberg.

Trinitatis kirkegård) og samme år en på Nicolai kirkegård (ovenfor s. 23). Den første, der begravdes på de reformertes egen kirkegård, var »le nommé Biar, faiseur de Crepon« i oktober 1687⁷.

Den 6. febr. 1689 fandt man det nødvendigt »for at undgå stridigheder« at dele kirkegården i to lige store dele⁵, således at halvdelen mod Nørrevold tilfaldt franskmændene, og den anden mod præsteresidenserne gik til tyskerne og hollænderne. Den brolagte vej fra Gothersgade op til kirkens hovedindgang skulle udgøre skillelinjen, som tænktes fortsat bag kirken.

Som følge af den noget ulige fordeling af præstegårdsarealet, der var tilvejebragt ved forliget nov. 1688 (se s. 44), indgik menighederne 30. dec. 1692 et nyt forlig, hvorefter den tyske del af kirkegården blev udvidet med hele stykket bag ved kirken hen til dennes vestre hjørne⁸. Denne fordeling kom til at bestå, sålænge kirkegården fungerede og kan endnu delvis konstateres ud fra de bevarede gravsten.

Den tyske — men vist ikke den franske — afdeling har i hvert fald siden 1729 været opdelt i flere mere og mindre fornemme begravelsesarealer. Finest var urtegården (se nedenfor), og derefter kom »erste«, »mittel« og »schlechte Erde« til forskellig pris⁹. Hvorledes de tre sidste klasser har været placeret ind-

byrdes på den tyske kirkegård, findes der ingen oplysning om, og der er ikke bevaret nogen gravsten her. Anderledes ligger det med den franske afdeling, hvor ikke alene en hel del gravsten er bevaret, men hvor en plan fra 1835 (fig. 76) endogså viser, at disse med enkelte undtagelser alle ligger på deres oprindelige plads, noget helt enestående i København.

Allerede 1689 bestemtes det, at der skulle graves en brønd på kirkegården i hjørnet ved pastor La Placettes have og Åbenrå⁵. Denne brønd afløstes 1886 af en vandledningspost¹⁰, der dog nu er fjernet.

De store lindetræer, der i dag skygger over kirkegården, må have en ret ærværdig alder. På såvel Rach og Eegbergs prospekt fra 1749 (fig. 72) som W. A. Müllers fra 1762 (fig. 1) samt Geddes kort fra 1757 (fig. 16) ses langs stakittet sirlige rækker af træer (lindetræer ifølge regning for beskæring 1787¹⁰), der endnu dengang var så små, at kirkegården har gjort et lyst og venligt indtryk. Gitterporten ud til Gothersgade flankeres af to kastanier, den ene ganske ung, den anden øjensynlig meget gammel; om den sidste fortæller en tradition ved kirken, at den blev plantet samtidig med kirkens indvielse i 1689. Holder traditionen stik, er det byens ældste træ og landets ældste kastanie. Det ses at man fra kirkens side har bestræbt sig på at bevare det bedagede træ. Jerngitteret fra 1902 (se s. 105) er blevet forsynet med en krumning, og dets granitfundament er afbrudt ud for træet umiddelbart sydøst for porten, der af samme grund er blevet rykket ca. en meter mod nordvest i forhold til den tidligere port, hvis placering markeres af den gamle brolagte sti op til kirken. I 1933 blev kastanien plomberet efter at have fået kronen skåret af¹¹, senere er en ny vokset ud. På billederne af kirken i 1800'erne er kirkegården temmelig tilgroet, men den noget triste stemning, som råder her i dag, skyldes vel foruden de gamle træer også de nu omgivende høje huse.

Der udfoldedes i slutningen af 1700'erne bestræbelser for at få nedlagt de gamle sognekirkegårde inden for voldene, og de reformerte menigheder modtog da også 1787 en opfordring fra magistraten til at forlægge begravelsespladsen til et sted uden for byen¹². Svaret blev denne gang negativt, men i begyndelsen af 1800'erne har man åbenbart fundet pladsen på kirkegården for kneben, og i sommeren 1805 forhandlede der om et stykke jord på Assistens kirkegård uden for Nørreport. Det fremgår af de to presbyteriers brevveksling i denne anledning, at man i 16 år har haft lejlighed til at begrave døde på Assistens kirkegård¹³, uden at der dog kan være tale om, at de reformerte har fået overladt et regulært stykke jord. Dette skete imidlertid i året 1806, 28. juni for den tyske¹⁴ og 23. okt. for den franske afdelings vedkommende¹⁵.

Den nye kirkegård blev straks taget i brug, men den gamle benyttedes stadig af de familier, der havde gravsted her, sidste gang 10. jan. 1855 (Cecilie Elking † 3. jan., 94 år gammel)¹⁶. Enhver indenbys begravelse var ganske vist blevet

forbudt fra maj 1851¹⁷, men der er øjensynlig i flere tilfælde blevet givet dispensation.

I 1881 vedtog det tyske presbyterium en forskønnelse af kirkegården i forbindelse med sprøjtehusets nedrivning (se s. 106). Hjemfaldne gravsteder blev sløjfet, der blev anlagt græsplæner og plantet buske, hvorved kirkegården fik »et venligere udseende«¹⁸.

Den tyske skole havde til huse i præsteresidensen i Gothersgade fra 1887 til 1926, og fra 1898 blev kirkegården med den franske menigheds billigelse brugt som legeplads for skolebørnene¹⁹.

Urtegård. Kort efter forliget i 1692 besluttede den tysk-hollandske menighed, at det nyerhvervede areal bag kirken skulle anvendes som urtegård sammen med det stykke, den allerede havde der, og i begyndelsen af året 1693 afholdtes forskellige udgifter til urtegårdens indhegning med stakit²⁰. Dette stakit, der har strakt sig fra kirkens søndre og vestre hjørner ud til Åbenrå, omtales med jævne mellemrum i forbindelse med reparationer og fornyelser indtil slutningen af 1800'rne, og det ses tydeligt på W. A. Müllers stik af kirken fra 1762 (fig. 1). Det er antagelig først fjernet, da det nye jernrækværk om kirkegården blev opsat 1902—03.

Pieter van Hemert, der 2. maj 1688 fik overdraget administrationen af kirkegården²¹, har bag på sin stolestadeplan fra 1690 (fig. 19) skitseret et udsnit af kirkegården, som på den sydøstre halvdel af stykket mellem kirken og Åbenrå viser to rækker gravsteder, nummereret fra 1 til 20. Tre af dem er forsynet med initialer, heraf et (nr. 5) med PVH, utvivlsomt hans eget. Den anden halvdel af pladsen bag kirken er betegnet »franse heyde«. Denne plan synes at vise, at der allerede o. 1690 var indrettet urtegård bag kirken; og når der i begyndelsen af 1700'rne skelnes mellem den gamle og den nye urtegård, menes der med den gamle antagelig den på Pieter van Hemerts plan skitserede, og med den nye det sidste stykke bag kirken, der tilfaldt tyskerne 1692, og som fra o. 1730 sammen med den gamle afdeling udgjorde, hvad der herefter blot kaldes urtegården (»Krauthof«). Sondringen mellem den gamle og den nye urtegård er blevet understreget ved det stakit, der skilte dem, og som fornyedes så sent som 1725²². Det må dog være fjernet efter branden 1728.

I modsætning til de bevarede gravsten på den franske kirkegård synes ordningen på den tyske urtegård at være blevet forstyrret i tidens løb. Det fornemste gravsted, familien Fischers, der havde nr. 10, ligger således ved siden af familien Modests sten, der har indhugget nr. 37, en placering, der ikke kan være oprindelig. Men i øvrigt melder arkivalierne intet om numrene på urtegårdens bevarede gravsten, der alle er fra 1. halvdel af 1800'rne. Kun Fischers gravsted går tilbage til den fortegnelse, som J. G. Aschoff leverede 1769 i sin »Manual«.

Denne værdifulde kilde meddeler ingen grafisk plan over gravstederne, og vi står derfor uden nogen forklaring på den ejendommelige nummerering, der omfatter to rækker: nr. 31—40 og nr. 1—11²³. Heller ikke i de øvrige kilder forekommer andre numre. Man kan gætte på, at denne ordning på en eller anden måde viser tilbage til den tid, da der var to urtegårde. Nummereringens kontinuitet gennem en lang periode bekræftes ved det forhold, at H. P. Werner (se s.))) 1766 købte et gravsted, der 1696 erhvervedes af enken Wappen Ens; i begge tilfælde har det nr. 36²⁴.

Den tyske urtegård synes også i den franske menighed at have været anset for den fornemste begravelsesplads uden for kirken. Flere franskmænd har, som det ses af kirkebogen, i slutningen af 1700'erne fået udvirket tilladelse til at blive begravet her²⁵.

I 1936 blev det i det tyske presbyterium foreslået at flytte hjemfaldne gravsten af kunstnerisk værdi på Assistens kirkegård til det gamle urtegårdsareal bag kirken. En begyndelse hertil var allerede gjort 1927 med flytningen af pastor Hamburgers monument, men planen synes dog ikke at være nået længere end til forslagsstadiet²⁶.

Indhegning af kirkegården var noget, der straks blev tænkt på. Konsistoriet traf beslutning herom allerede 3. okt. 1688⁵, og 16. febr. det følgende år sluttedes kontrakt om et stakit med tømreren Nicolai Finck²¹. Kontrakten er dog blevet suppleret flere gange i løbet af året, således i april, da konsistoriet ønskede at få to låger i stakittet mod præstegårdshaverne. Den 5. juni 1689 fremvistes i konsistorium en model af de porte af fyrretræ, der skulle være i kirkegårdshegnet mod Gothersgade og Rosenborggade⁵. I juli 1691 opsatte Nicolai Finck endnu et stykke stakit, efter at det sidste af Henrik Rantzaus små huse var blevet nedrevet⁶.

Muligvis har dette stakit overlevet branden 1728; i hvert fald har vi fra tiden umiddelbart efter kun kendskab til en mindre reparation af porten til Gothersgade 3. jan. 1729²⁷. Derimod ser det ud til, at tømmermester Johan Boye Junge i 1742 opsatte et nyt stakit; den 8. febr. modtager han nemlig 30 rdl. for arbejde på kirkegården²⁸. Antagelig er det dette stakit, man ser på Rach og Eegbergs og W. A. Müllers prospekter. Det har til Gothersgade bestået af 10—12 fag, der oventil beskrev en konveks bue. Stolperne mellem fagene afsluttedes af kugler. Det 5. fag fra nord var en tofløjet port, der ligesom den tilsvarende mod Rosenborggade flankeres af firkantede portstolper med profilerede baser og kapitæler samt udskårne vaser. Der var desuden en låge mod Åbenrå over for den tyske præsteresidens her.

Tømrer G. Hall fornyede 1786 de to porte og forfærdigede »Liig Laager« til kirkegården, og 1792 anstrøg malermester A. Meyer gitterværket (på 52 fag) rødt, og 28 pæle maledes røde med hvide hoveder¹⁰. I løbet af 1800'erne blev

Fig. 73. Reformert kirke 1843. Efter stik af Anders Hansen.

træstakittet og dets porte fornyet lidt efter lidt. Den væsentligste ændring skete 1840, da det blev malet i »stenkulør«¹⁰.

Det nuværende smedjernsgitter til de tre gader stammer fra 1902—03. Det er udført efter arkitekt Chr. L. Thurens tegning af kleinsmedemester C. M. Petersen²⁹. De 42 knopper på søjlerne mellem hvert fag leveredes af Frederiksberg Jernstøberi, og granitfundamenterne samt antagelig også stenspillerne på hjørnerne og ved portene udførtes af stenhugger A. Sode³⁰. Det nye jerngitter fik samme indgange som forgængerne af træ: porte mod Gothersgade og Rosenborggade og en låge mod Åbenrå.

Kirkegården adskilles fra den tidligere franske præstegård ved et plankeværk og fra den tyske præsteresidens ved et lavt jerngitter.

Et *†sprøjtehus* er på Geddes kort fra 1757 (fig. 16) markeret som liggende ud mod Gothersgade, halvt på kirkegården, halvt i den tyske præstegårdshave. Til opførelsen heraf samt til brandspande, økser m.m. ydede den tyske menighed 61 rdl. 3 sk. i året 1702³¹. Det vides ikke om dette sprøjtehus, der næppe har haft nogen forgænger, har overlevet branden 1728; sandsynligheden taler ikke herfor, men regnskaberne svigter på dette tidspunkt. 1792 repareredes taget med blå tagsten og de to døre maledes gule¹⁰.

Da det i året 1800 erstattedes af et nyt, var årsagen ikke brøstfældighed, men den, at huset efter bestemmelserne i den nye brandforordning af 19. juli 1799 var blevet for lille. Det nye sprøjtehus opførtes af murmester A. Delff for 404 rdl. på samme sted som det gamle, men dets bagside kom dog til at stå noget længere inde på kirkegården; det fik 1 ½ sten tykke mure med murgesims og røde tagsten¹⁰. Som det ses af fig. 73 havde det ligesom forgængeren to porte ud til gaden.

Det blev benyttet efter sit formål indtil august 1870, da det nye kommunale brandvæsen efter loven af 15. maj 1868 trådte i kraft, og de private sprøjtehus ved byens kirker afleveredes til disse³². I de følgende år udlejedes det til private³³, antagelig som vognhus, indtil det i foråret 1881 blev revet ned, og muren foran præstegårdshaven (se fig. 70) forlænget i dets sted¹⁰.

GRAVMINDER *

Krypt. Der har fra begyndelsen været planlagt en begravelseskælder i forbindelse med kirken, og som nævnt under det bygningshistoriske afsnit (s. 31) når konsistoriet 10. april 1689 efter nogle forhandlinger frem til beslutningen om at ville indrette en krypt for dronningens folk og for »de fornemme af vor menighed«¹.

Denne første krypt var placeret ved kirkens nordvestre gavl, men den har ikke som den nuværende været gennemgående i hele kirkens bredde. Dens udstrækning ses af de ældste grundplaner (fig. 14 og 15), hvor begravelserne nr. 3 og 4 udgør skellet mod henholdsvis sydøst og nordøst. Nedgangen har været gennem en lem i kirkegulvet. Den på planen angivne, projekterede kælder i sydøst i hele kirkens bredde blev ikke ført ud i livet, og de i det følgende omtalte bisættelser indtil 1728 må være sket i krypten i det vestre hjørne.

Den 21. febr. 1711 hører vi, at krypten er overfyldt af kister; det sker i et brev, hvori enkedronningen giver besked om, at nogle af kisterne skal graves ned. Begyndelsen skal gøres med kammersekretær Linckers tre børn, der omkom ved Sophie Amalienborgs brand 1689, og den engelske konsul Johan Paul. Linckers børn ligger i een sarkofag, hedder det, mens Johan Paul ligger i »einem einfachen und fast zusammengefallenen Sarck«². Foruden de i dette brev omtalte har vi imidlertid kun kendskab til tre bisættelser i krypten indtil dette tidspunkt, hvilket på baggrund af udtalelsen om dens overfyldte tilstand viser, at disse fem bisættelser kun kan udgøre et tilfældigt udsnit. Årsagen til denne vor manglende viden er vel, at den tyske begravelsesliste først begynder 1714, samt at den franske, der ganske vist begynder 1686, har et hul 1699—1711.

* Dette afsnit er redigeret af Allan Tønnesen.

Med de indtil 1728 skete bisættelser må vist bestemmelsen om, at krypten skal være for dronningens folk og for »de fornemme af vor menighed« siges at være sket fyldest (se nedenfor). Udtrykket »das gemeine Kirchen Gewölbe«, der er anvendt 1715 i forbindelse med amtmand Tillemands bisættelse, må her betyde »fælles« og hentyde til det forhold, at indtægterne fra disse bisættelser deltes mellem de to menigheder.

Ved kirkens genopbygning efter branden 1728 har man benyttet lejligheden til at foretage en udvidelse af krypten, der, som det ses af dronningens brev 1711, kun har haft en ringe kapacitet. Den eksisterende kælder under kirken består tydeligt nok af to afsnit af forskellig bredde, og som vist under kirkens bygningshiotorie (s. 61) har man simpelthen bevaret den gamle krypt efter branden og bygget et nyt afsnit til, således at kælderen kom til at strække sig langs hele kirkens nordvestside. Nedgangen skete nu udefra gennem døren i gavlen, der før branden førte ind til kirken.

Uanset at den gamle krypt fra begyndelsen udtrykkeligt forbeholdes adelige, må man nok regne med, at betegnelsen »den adelige kælder«, der dukker op i tiden efter branden, er gået over til at betegne det nye afsnit, der nu må være blevet betragtet som det største og fornemste. Udtrykket »den nye hvælving« eller »den adelige hvælving« møder vi fra 1730 til 1745³. I samme periode og i tiden derefter nævnes bisættelser i »hvælvingen« eller »kælderen«, og frem til 1745 må der hermed menes det lille, gamle afsnit af krypten, hvilket stemmer med, at det kun drejer sig om to bisættelser, men hvad der har været lagt i betegnelsen efter dette år, er uvist. Det ser nærmest ud til at man har opgivet den oprindelige sondring mellem de to afsnit, og vi kan ikke mere konstatere, i hvilket afsnit bisættelserne er sket, bortset fra et enkelt tilfælde i 1747, da justitsråd Backer indsattes i den »første« begravelseskælder, hvilket regnet fra nedgangen må betegne det efter branden tilføjede afsnit.

Der betaltes for bisættelsen af en voksen 50 rdl. og for et barn 25 rdl., og disse indtægter deltes mellem menighederne. Som det fremgår nedenfor, skete der undertiden foreløbige bisættelser i krypten for mindre betaling⁴, og kisten førtes så senere til et blivende begravelsessted, f. eks. i en landsbykirke.

I 1831 indledtes en korrespondance mellem de to presbyterier⁵, og 14. maj 1834 enedes man om, at der burde gøres noget ved de gamle kister, der stod i kælderen under kirken⁶. Man indhentede Kancelliets tilladelse til at fjerne dem⁷; der blev bragt bekendtgørelser i bladene på fransk og tysk tre gange fra 15. august med opfordring til de familier, der måtte finde sig berettiget til protest, til at gøre denne ret gældende inden for tre måneder⁸, og endelig 19. sept. 1835 begravedes på kirkegården de syv lig, som fandtes i krypten »en leur état de caducité et dégradation«. De blev anbragt i tre grave på linie K nr. 1, 2 og 3 (jfr. fig. 76), og begivenheden overværedes af konsistoriet og to

politiofficerer⁷. I denne anledning leverede snedker J. Soldan fire ligkister til den tyske menighed⁹.

Inden dette skete, ses dog, at kapellet, som kælderen kaldes i 17- og 1800'rne, har tjent andre formål end bisættelser. I december 1834 tjæredes nemlig her »die Feuerschirme und Pumpen Stocke mid(!) Klappe«, og i januar 1835 op-sattes to murlægter til brandspandenes ophængning⁸. Det kan desuden nævnes, at der i hvert fald gennem 1800'rne har været en sumpepost, der blev tjæret hvert år. Efter 1835 tjente kælderen som materialerum, og fra 1858, efter at hvælvinger var blevet indbygget, desuden som varmerum. I øjeblikket på-tænkes et mødelokale indrettet her.

Den følgende gennemgang af bisættelserne i krypten er hovedsagelig baseret på dronningens brev af 21. febr. 1711², tyske kirkeregnskabsbøger samt fran-ske¹⁰ og tyske¹¹ kirkebøger.

Bisættelser indtil 1728

- 1) Generalmajor Melrum 18. sept. 1693¹².
- 2) Fru von Westerwicks søn må med dronningens tilladelse hensættes fra december 1698 til pinse 1699.
- 3) Brigader [markis Henry] de Cheusses' »ohn längst verstorbene Ehefrau«, 10. febr. 1709.
- 4) Major Jost Schultz, general Schultz' søn, o. 1709—11.
- 5) »Der fräulein Elschen (I[hrer] Maj[estät] verstorbener Zwerginnen) Cör-per«, 29. juni 1711.
- 6) Justitsråd, amtmand [Johan Frederik] Tilleman »in das gemeine Kirchen gewölbe«, 1715.
- 7) Generalmajor Jacob Peter Bonar, død 57 år gammel 3. febr. 1717, bisat 17. febr. (således efter den franske kirkebog; i den tyske er indførslen atter udstreget).
- 8) »Des General Major Meiers Fräulein« [antagelig en datter af generalmajor Bendix Meyer, † 1721], 5. okt. 1718.
- 9) Madame Erlund [født Marie Elisabeth Albertin, postdirektør Chr. Christopher Erlunds første hustru], 20. maj 1722.
- 10) Jomfru Cathrine Elisabeth Ötgen, 23. jan. 1723.

Bisættelser i den nye (adelige) kælder

- 1) Anna Elisabeth Lüs, hofmesterinde hos grev Gyldensteen, 17. febr. 1730.
- 2) Frédérique Sophie de Cheusses, datter af Henry de Cheusses »Adjutant général de S. M.«; † 6 uger gammel 12. juli 1733, bisat dagen efter¹³.

- 3) Fru Gehejmerådinde von Gram [født Charlotte Sophie von Hattenbach, født 1670, Frederik von Grams hustru], 12. nov. 1734.
- 4) Generalmajor [Fr. Vilh.] von Schmettau, 21. april 1735.
- 5) [Louise Charlotte] von Krabbe [født von Schlabrendorf], hofmesterinde hos Charlotte Amalie, 6. febr. 1737.
- 6) Gehejmeråd [amtmand, overjægmester Frederik] von Gram, [født 1664, † 25. marts 1741] bisat 8. april.
- 7) Kaptajn von Rantzaus frue, 7. febr. 1742.
- 8) Fru oberstløjtnant Bertram, 22. sept. 1745.
- 9) Kammerherre, jægmester Christian Frederik von Gram, † 27. okt. 1768, 31 år gammel [søn af Carl Chr. von Gram]. Bisat i krypten ved siden af sine bedsteforældre 10. nov. 1768.
- 10) Gehejmeråd [overjægmester Carl Christian] von Gram [født 1703, † 25. jan. 1780 (ifølge Biografisk Leksikon bisat i Holmens, og begravet i Hammel

kirke)], 17. febr. 1780.

Bisættelser i krypten efter 1728

- 1) Madame Meier »dite Coladon«, født i Genève, † 21. maj 1739, 76 år gammel. Den 23. maj bisættes hun midlertidigt i krypten »en attendant qu'on puisse l'enterrer dans le temple même«.
- 2) Mauritia Marguerite, grevinde af Gyldensteen, [født Odyck,] »Comtesse de Nassau«, † 28. dec. 1745, 75 år gammel. Bisat midlertidigt 5. jan. 1746 [senere bisat i Nørre Sandager kirke (Odense amt)].
- 3) Justitsråd Backer, bisat i den første begravelseskælder (jfr. s. 107) 1. april 1747.
- 4) [Jean Henri Huguetan] greve af Gyldensteen, [født 1665, † 14. juni 1749,] bisat midlertidigt 20. juni [senere i Nørre Sandager kirke (Odense amt)].
- 5) Pieter de Windts hustru, 25. nov. 1750.
- 6) Pieter de Windts søn, 10. dec. 1750.
- 7) Pieter de Windts datter, 21. dec. 1750.
- 8) ... Castenskiold, 13. dec. 1751.
- 9) [Markise Marguerite Maurice Françoise Isidore Casado de Montelone til grevskabet Gyldensteen (datterdatter af grev Gyldensteen)], grev Eggert Christopher Knuths hustru [† 9. maj 1752]. Midlertidigt bisat i krypten, men kisten er dog mod aftale forblevet her⁴.
- 10) Johannes de Windt Johannessohn, 23. jan. 1753.
- 11) Pieter de Windt, 27. marts 1753.
- 12) [Marie Hooglant,] kaptajn Simon Hooglants hustru, 25. febr. 1754.
- 13) Jomfru Esther Paquot, 9. marts 1754¹³.

- 14) Grev von Isenburgs lille søn, »ad interim«, november 1756.
- 15) Kommandørkaptajn Kreutz' enke (sml. kirkebegravelse nr. 15 efter nyordningen), 1. juni 1757.
- 16) Staldskriver Berner, 23. jan. 1759.
- 17) Daniel Walker, bisat indtil videre 14. nov. 1759. 25. nov. 1761 ser det ud til, at kisten skal stå her permanent.
- 18) Antoinette Elisabeth Bosc de la Calmette, født Godin, født 1719, † 5. dec. 1759, bisat 13. dec. Den nederlandske gesandts hustru (se nr. 27).
- 19) Mlle Philippine Henriette Rischier de Coulombiere, † 7. okt. 1762, 20 år gammel, bisat 12. okt. Svigerdatter af den nederlandske gesandt de la Calmette (se nr. 27).
- 20) Komtesse Mørling, »ehedem bey ... dem Holländischen Envoyé«, 9. okt. 1762.
- 21) Fru kancelliråd Berensen, 25. aug. 1764.
- 22) Fru Schoppen, 26. nov. 1765.
- 23) Fru Griemelius, 14. sept. 1776 (se nr. 33).
- 24) Gehejmekonferensråd Jean Henri Desmercieres, [grev Gyldensteens søn, født 1687,] † 15. marts 1778, bisat »en dépôt« 26. marts.
- 25) Fru Amalia Brad, 30. jan. 1780.
- 26) François René de Bretonville, tidligere sekretær hos grev Gyldensteen, † 8. jan. 1781, 84 år gammel. Bisat 17. jan., senere begravet på kirkegården.
- 27) Charles François Bosc de la Calmette, nederlandsk gesandt i København, † 13. marts 1781, 71 år gammel, bisat 20. marts.
- 28) Gysbert Behagen, etatsråd, [direktør for Asiatisk Compagni, født 1725, † 17. dec. 1783,] bisat 20. dec.
- 29) Catharina Mullern, bisat 31. dec. 1790, 76 år gammel.
- 30) General P. Poumeau, † 15. maj 1791, 94 år gammel, bisat 21. maj.
- 31) Generalinde Bessel, bisat 3. dec. 1791, 76 år gammel.
- 32) Etatsrådinde Behagen, [født Elisabeth Gertrud Wasserfall, enke efter Gysbert Behagen (nr. 28), † 9. april 1797,] 66 år gammel, bisat 15. april.
- 33) George-Théodore Grimmelius »Chapelain éméritus de la légation batave en cette ville«, født i grevskabet Bentheim i Westfalen 4. april 1710, † 29. dec. 1799, bisat 3. jan. 1800.
- 34) Kammerherre og major Martin Meyer Heyliger fra S. Croix. Bisat 29. marts 1800, 67 år gammel. Den 24. dec. samme år ønsker enken kisten ført til S. Croix².

Begravelser i kirken. Som det er tilfældet i andre kirker, har der også i Reformert kirke fundet begravelser sted i kirkegulvet. Det er dog ikke sket fra kirkens tidligste tid, men først fra 4. juli 1714, da de to presbyterier traf bestemmelse

herom. Prisen for et gravsted fastsattes til 60 rdl. som i S. Petri kirke¹⁴. For den følgende tids vedkommende er det overvejende medlemmer af den tyske menighed, der optræder som ejere. Der foreligger intet om, i hvilket omfang disse begravelser har været murede eller blot jordbegravelser, men som det fremgår af det følgende, er det sidste mest sandsynligt.

Ingen af de gravsten, der må formodes at have dækket begravelserne i kirkegulvet, er bevaret synlig, men muligheden for, at der kan skjule sig sådanne under det nuværende bræddegulv (ovenfor s. 64), kan ikke udelukkes¹⁵.

Den følgende gennemgang af kirkebegravelserne bygger på tyske kirkeregnskabsbøger, franske¹⁰ og tyske¹¹ kirkebøger, optegnelser i det franske arkiv¹³ og oplysninger i Aschoffs Manual fra 1769, samt på en række begravelsesplaner; de to ældste af disse kan dateres til o. 1714, idet man i den tyske (fig. 14) genkender pastor Kerstings hånd (præst ved kirken 1714—27), og den tilsvarende franske (fig. 15) i det væsentlige stemmer hermed. Af de to yngre, der også afslører et vist indbyrdes afhængighedsforhold, kan den ene dateres til o. 1745—50 (gengivet hos Lorenzen s. 10), mens den anden er signeret: J. G. Aschoff 1769 (fig. 36). De er begge på tysk. Ved at sammenligne de to ældre med de to yngre konstateres, at ikke blot er nummereringen forskellig, men gravstedernes placering i kirkegulvet er i væsentlig grad forrykket, hvorfor man må drage den slutning, at kirkegulvet er blevet opbrudt efter branden 1728 og en ny ordning tilvejebragt. Dette forhold tyder da også på, at begravelserne fra før 1728 har været jordbegravelser.

Både før og efter 1728 var begravelserne placeret i kirkens gange, men som det ses af planen over den gamle ordning (fig. 14), var gulvet i kirkens sydøstre del helt frit af hensyn til den derunder i hele kirkens bredde projekterede krypt (se s. 106); desuden var et stykke i det vestre hjørne frit over den eksisterende lille krypt og ved lemmen, som førte derned. Det bemærkes, at der har været beregnet to gravsteder i vestibulen ved hovedindgangen, men de synes dog ikke at have været brugt.

I modsætning til den gamle ordning var gulvet i kirkens nordvestre del efter branden uden begravelser af hensyn til den nu udvidede krypt (se s. 107), mens hele den sydøstre del blev taget i brug. Det kunne se ud, som om de familier, der købte gravsteder i kirken efter branden, i et vist omfang har foretrukket sådanne, der lå delvis på samme sted eller dog i nærheden af deres gamle gravsted i kirken før branden. Dette synes at være tilfældet med familierne Ackermann (gl. nr. 10, nyt nr. 12), Rübke (gl. nr. 9, nyt nr. 14), Lambrecht (gl. nr. 8, nyt nr. 13) og van Meurs (gl. nr. 8 (?), nyt nr. 15). Familien Decker har gravsted nr. 1 efter både gamle og nye ordning, men i hver sin ende af den vestre gang.

Der er, ejendommeligt nok, sket begravelser i kirkegulvet nogen tid efter

branden i oktober 1728, inden kirken i øvrigt kunne tages i brug; confesseusen, jomfru Anna Duplessis (se s. 71) begravedes i kirken 15. maj 1730, ca. 80 år gammel³. Vi ved ikke helt nøjagtigt, hvor gravstedet var, dog oplyses det senere, at pastor Paul Hérault begravedes 21. juni 1743 i et gravsted, som den franske menighed har arvet efter Mlle du Plessis i gangen ved stolestaderne i nærheden af den lille indgang fra sydøst (»au passage près du parquet vers la porte des Anciens«)¹⁶. Muligvis er der tale om den nye ordnings nr. 9.

Den 8. maj 1790 foreslog Danske Kancelli, at man af sundhedshensyn forbød begravelser i kirkegulvet, men kirkens svar blev i første omgang et afslag; det anføres, at der næppe sker een begravelse årligt, og at kisten nedsænkes 2 ½—3 alen. Hullet bliver fyldt med jord »und mit gehauenen Steinfliesen zugedeckt und die Fugen verkalckt ..., so dass weder Dunst noch Geruch hervordringen kann«². Efter den kongelige forordning af 22 febr. 1805¹⁷ ophørte begravelserne i kirkegulvet.

Begravelser i kirken før 1728. Nr. 1. Købt af Peter Decker 1714. Det er antagelig her Christine Magdalene Decker, Claes Bex' hustru begravedes 20. sept. 1714. Peter Decker selv begravedes 13. juni 1727.

Nr. 2 betegnes på Kerstings plan som »Gemein Grab«, mens den franske har: »Feme de postmestre Colonel Ingenhagen«, muligvis den Anna Cathrina Druby »Hamburger Posts Frauwe«, der begravdes i kirken 27. marts 1717.

Nr. 3 betegnes på Kerstings plan som »Gemein Grab«, mens den franske har: »Major Comd: van onsen« (kommandørkaptajn Johan Henrik Untze, begravet 27. sept. 1719) og »meyer Pasteur« (Johannes Meier, hjælpepræst og senere andenpræst, begravet 18. april 1721, 38 år gammel).

Nr. 4. Kerstings plan meddeler her: »Ist von der Frantzösischen Kirche verkauft«; den franske plan har navnet »Duplaissy«, hvormed antagelig menes Mlle Marie Duplessis, død 18. april 1722, 55 år gammel og begravet 22. april.

Nr. 5 er blank på Kerstings plan, mens den franske har »md. la Fosse«, om hvem begravelseslisten ikke giver nogen oplysning.

Nr. 6 er blank på begge de ældre planer.

Nr. 7 er på Kerstings plan betegnet »M: Johann v. Meurs Grab«; blank på den franske plan.

Nr. 8 er på Kerstings plan betegnet »Commerce Rath Lambrechts Grab«, mens den franske plan har »mad. van Meurs« (se nye ordnings nr. 15, s. 114). Det er vel her kongelig manufaktør og kommerceråd Lambrechts hustru begravet 2. jan. 1720.

Nr. 9 er både på Kerstings og den franske plan betegnet med navnet Rübke. Her begravet 14. sept. 1719 Sophie Rübke, datter af den tidligere hofprædikant

Jacob [Jansen] Rübke, der selv begravnes her 6. aug. 1723 (se nye ordnings nr. 14 s. 114).

Nr. 10. Efter Kerstings plan tilhørende Gerhard Ackermann, der begravnes 14. febr. 1716 [† 9. febr.]. Antagelig begravnes også Johann Ackermann her 1. marts 1724.

Nr. 11. Planerne har navnet Varenholtz, refererende til Friderich Varenholtz, der begravnes 5. marts 1716.

Nr. 12 og 13 (i vestibulen) er blanke på planerne.

(Kirkebøgerne melder om endnu nogle begravelser i kirken, men de har ikke kunnet stedfæstes).

Begravelser i kirken efter 1728 (ejer, samt første og sidste begravelse anføres). Nr. 1. Må være tildelt familien Decker i stedet for den gamle ordnings nr. 1. Gravstedet fornyes 1762 af Wilhelm Decker. Som den første begravnes Joost van Hemerts hustru [Cornelia Decker, født 31. marts 1709, † 15. nov. 1731] 17. nov. 1731, og som den sidste Caroline Wasserfall, 2 år gammel, 22. juni 1797.

Nr. 2. Efter forlig af 2. april 1767 stillet til disposition for den tyske menighed »gegen 25 rth. unbeerbte Persohnen darin zu begraben, und die Prediger gratis«. Her begravnes præsterne Johann Philipp Wilhelmi 6. april 1770 [født 1732], Frederic-Moise Mourier 27. april 1786 [født 1727], Johann Henrich Colsmann 26. febr. 1790 [født 1738] og Jean Broca 24. maj 1793 [født 5. dec. 1750] (sml. nr. 9).

Nr. 3. Købt af Johan Henrich Wasserfall 1736, overtaget 1751 af Peter Wasserfall. Som den første begravnes »hr. Wasserfalls barn« 27. okt. 1738, og som den sidste fru Catharina Wasserfall, 53 år, 26. juli 1787.

Nr. 4. Købt af mad. Elckhausen, overgår senere til familien Decker. Som den første begravnes Cornelius Elckhausen 12. sept. 1738, og som den sidste mad. Hendrina Margaretha Cramer, født Decker, 11. april 1796.

Nr. 5. Købt af J. P. Isenberg 1743. Som den første begravnes Johan Peter Isenberg »Pêre« 3. nov. 1749, og som den sidste mad. Cornelia Clüwer, født Decker, 15. okt. 1783.

Nr. 6. Købt 1744 af etatsråd Joost van Hemert, der fornyer gravstedet 1766. Som den første begravnes Joost van Hemerts ½ år gamle søn [Friedrich Louis, født 11. dec. 1743, † 25. maj 1744] 29. maj 1744, og som den sidste hans enke Petronella, født Mesteker [født 13. sept. 1703, f 19. febr. 1778] 25. marts 1778.

Nr. 7. Købt 1734 af Johannes Colsmann, der begravnes her 12. jan. 1745. Som den sidste begravnes Johan Wilhelm Colsmann, 69 år gammel, 24. april 1792.

Nr. 8. Købt af Wilhelm Decker 1745. Som den første begravnes mad. Siegel 24. sept. 1745, og som den sidste Johanna Decker 24. jan. 1777.

Nr. 9. Efter overenskomst af 2. april 1767 stillet til disposition for den franske

menigheds »unbeerbte Persohnen« og præster (sml. nr. 2). Dagen efter begravnes Susanne Martin, enke efter pastor David de la Tour d'Aliès, 86 år gammel (jfr. sygekalk 1764. s. 71 f.). Mærkeligt nok begravnes de senere franske præster i nr. 2, den tyske præstebegravelse. I nr. 9 er muligvis præsterne Paul Eyraud (Hérault) og Jean-Ferdinand Mourier begravet, henholdsvis 21. juni 1743 og 2. sept. 1754 (se s. 112). De to præsters enker [A. Marie Eyraud, født Persode] († 4. marts 1754, begr. 9. maj[!]) og Anne Henriette Mourier, født Mazar († 27. maj 1757, begr. 2. juni, 53 år gammel) er da vel også begravet her.

Nr. 10. Købt af kommandør [senere admiral Gaspard le Sage de] Fontenay 15. juni 1739. Et par dage før, den 13. juni er mad. [Maria Magdalene] de Fontenay, født Formont [født 6. maj 1701, † 10. juni 1739] som den første blevet begravet. Den sidste er formentlig Ulrique Marguerite de Fontenay 16. maj 1801 [enke efter admiral Carl Frederik le Sage de Fontenay].

Nr. 11. Købt af J. H. Schwerdtfeger, transporteret til kommerceråd [Elie] Courtonne [ingen dato]. De her begravede er mad. Courtonne [født Anne Beguin] 8. nov. 1745, Elie Courtonne selv 12. dec. 1750 [† 8. dec.], fru Maria Magdalena Haste, født le Febre, 3. marts 1785 (se epitaf nr. 1) og fru Elisabeth von Holstein, født von der Spuyt, 21. juli 1785 (se epitaf nr. 2).

Nr. 12. Købt af »salig Ackermann« (se gl. ordnings nr. 10). 8. jan. 1745 fornyes begravelsen af Giesbert van Hemert [gift med Johann Ackermanns enke Anna Bex] og 1783 af etatsrådinde Olrog. Den første begravede er formentlig [Susanne Veronica Fischer, født 23. febr. 1745] datter af kommandør [Olfert Faas] Fischer [gift med Anna Ackermann] 6. sept 1745. Den sidste er Friederica Juliana Fischer, 40 år gammel, 16. febr. 1792.

Nr. 13. Som den første begravnes kommerceråd Nicolas Lambrechts søn 20. marts 1737, og som den sidste kommercerådinde Hendrine Lambrecht, født Decker, 8. aug. 1785.

Nr. 14. Ejers af mad. Rübke [født Elisabeth Woldenberg], enke efter hofprædikanten (se gl. ordnings nr. 9). 23. dec. 1738, da Maria Woldenberg, tidligere kammerfrue hos dronning Charlotte Amalie, begravnes her († 16. dec., o. 80 år gl.). Mad. Rübke begravnes her selv 5. nov. 1744. 1766 købes gravstedet af agent Peter van Hemert til hans hustrus begravelse 21. okt. [født Charlotte Fabritius, født 2. dec. 1745, † 17. okt. 1766]. Skødet, af samme dato, er bevaret i afskrift, og graven beskrives her som 4 alen lang og værende i kirkens østre side i den lange gang for midten af de to kavalérstole.

Nr. 15. Som den første begravnes kommandørkaptajn Kreutz (se kryptbegravelse 1757) 5. dec. 1736, men gravstedet synes da, som senere, i familien van Meurs eje (se gl. ordning nr. 7 og 8. 1770 købes det af mad. Isab. Wasserfall til hendes mand, H. W. Lomberg Wasserfalls begravelse 6. juli. Som den sidste begravnes fru Petronella Ross, født Wasserfall, 27. febr. 1789.

Nr. 16. Købt af Cornelius Wittebol 5. sept. 1732 (efter en anden kilde nr. 9 og 5. okt. 1731, muligvis en sammenblanding med gl. ordnings nr. 9, der støder umiddelbart op hertil). Som den første begravnes mad. Wittebol 9. nov. 1739. Efter Wittebols død 1750 overgår gravstedet øjensynligt til præstebegravelse, idet pastor Diedrich Brummer, der kun fungerede nogle få måneder, begravnes her 1759 og pastor Johan Lebrecht Stubenrauch [født 1707] 10. juli 1776.

Nr. 17. Ikke benyttet.

Nr. 18. Købt af Peter Wasserfall 31. maj 1759 til (broderen?) Johan Hinrich Wasserfalls begravelse 2. juni samme år.

Nr. 19. Købt af Peter Wasserfall 23. marts 1755 til hans første hustru Christina Catharina, født Chombards begravelse i april dette år sammen med en få uger gammel søn. Som den sidste begravnes Paul Ross, 21 timer gammel, 4. febr. 1789.

Nr. 20. Som den eneste begravnes her mad. A. Ross, datter af pastor Eyraud (Hérault) 19. okt. 1754.

Begravelser på kirkegården. Som de kendteste personer, der er begravet på kirkegården, uden at nogen sten vidner herom, kan nævnes (samme kilder som for kirkebegravelserne, jfr. s. 111):

1) Henrich Brockam, stenhugger, kirkens arkitekt, † 27. nov. 1697 og begravet i urtegården.

2) Werner Koene, den første tyske præst, begravet i urtegården 31. marts 1714 [ca. 70 år gammel].

3) Jacob d'Agar, »Gentilhomme de la Cour et premier Peintre du Roy« [døbt 28. juni 1642 i Charenton ved Paris], † 16. nov. 1715 og begravet 22. nov. på den franske kirkegård.

4) Andreas Gercken, stenhugger, begravet 30. maj 1717 i Henrich Brockams arvebegravelse i urtegården.

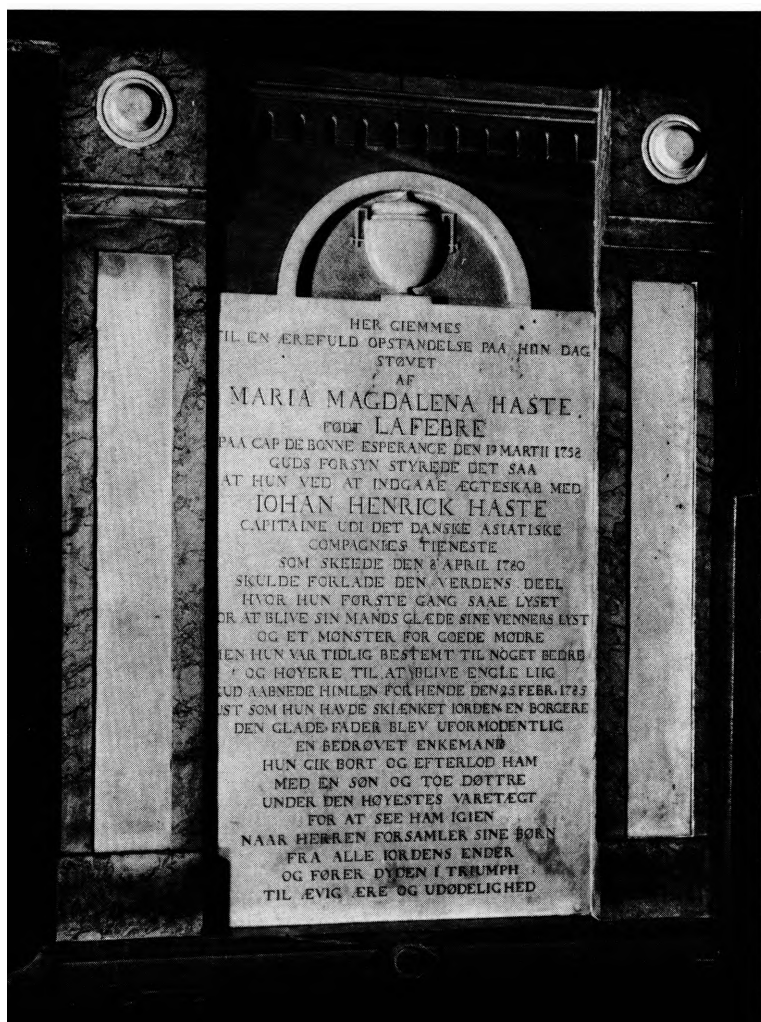
5) Conrad Johann Kersting, tysk pastor primarius fra 1714 (tidligere dronningens hofpræst) [født 1672]. Begravet 17. juni i urtegården nr. 40.

6) Dirch Hooglant [købmand, født 24. jan. 1672, † 1. febr. 1738], begravet 20. febr. i urtegården nr. 6.

7) Didrik Gercken, stenhugger [brodersøn af Andreas Gercken, født 1692], begravet 7. juni 1748 i urtegården nr. 9.

8) Frantz Jockel Vogelsang, præst ved den tyske menighed fra 1721. Født 22. aug. 1692 i grevskabet Lippe, † 27. juli 1757, begravet 1. aug. i urtegården¹⁸, antagelig i nr. 31, hvor hans hustru og to sønner tidligere var begravet.

9) Henrich Peter Werner, urtekræmmer, † 5. juni 1767 i sit 81. år, begravet 11. juni i urtegården nr. 37 »og blev bortbaaren af 18 af de fornemmeste Urtekræmmere«¹⁹.

L. L. 1967

Fig. 74. Reformert kirke. Epitafium 1785 over Maria Magdalena Haste, udført af Johs. Wiedewelt (s. 118).

10) Johann Gerhard Aschoff, kirkeældste, forfatter af »Manual oder Hand-Buch über Dem Kirchen-Wesen ...«, en vigtig kilde til kirkens historie. Død 6. juli 1770, 56 år gammel, begravet 10. juli i urtegården nr. 35.

11) Louis-Augustin Le Clerc, billedhugger [født ca. 1688, † 8. marts 1771], begravet på den franske kirkegård 14. marts.

12) [Heinrich] Egidius Gercken [hofgartner, brodersøn af Didrik Gercken], begravet 6. febr. 1774, 80 år gammel i urtegården nr. 3²⁰.

13) [Hans Henrich] Rømeling, admiral [født 21. april 1707, † 28. nov. 1775], begravet 4. dec. i urtegården.

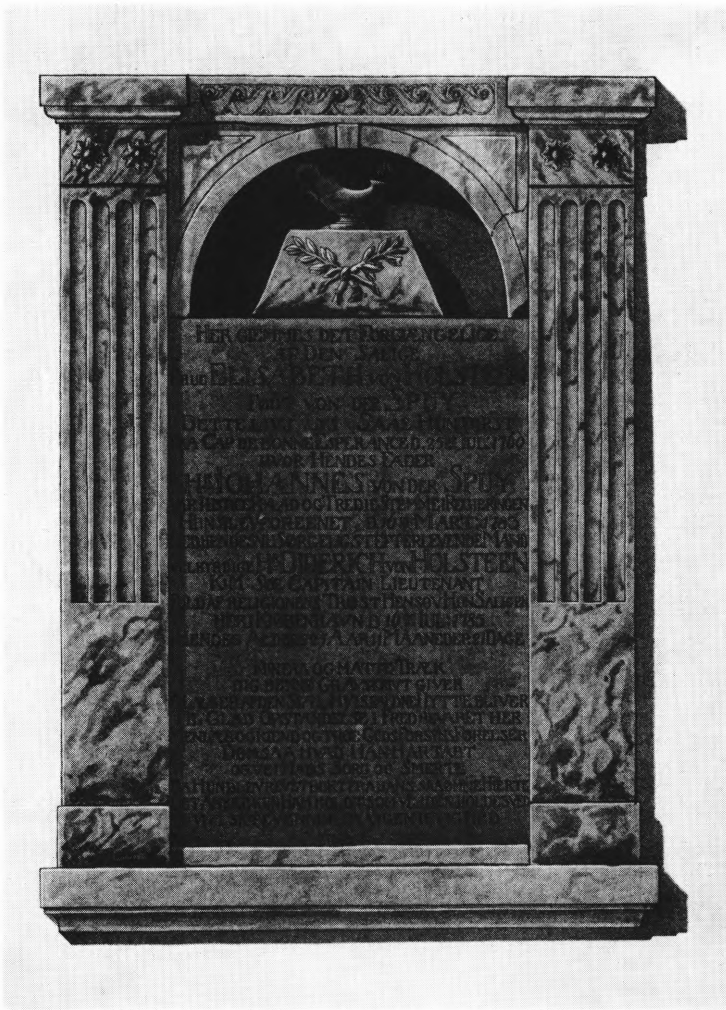

Fig. 75. Reformert kirke. Epitafium o. 1785 over Elisabeth von Holsteen (s. 118). Efter tegning af Alf. Jørgensen 1914.

14) Lorenz Spengler, kunstkammerforvalter, elfenbensdrejer og billedhugger. Ældste ved den tyske menighed og fælleskasserer 1765—1803 [født 1720, † 20. dec. 1807], begravet 24. dec. i urtegården.

EPITAFIER

Der findes i Reformert kirke to epitafier på kirkens nordøstre væg, begge opsat o. 1785 ved den tyske menighed. Det franske presbyterium protesterede nogen tid efter over det skete, og tyskerne måtte 6. sept. 1786 love ikke oftere at lade foretage nogen ændring af kirkens indretning uden den franske menig-

heds billigelse²¹. Årsagen til den franske uvilje mod epitafierne kendes ikke, men den kan næppe skyldes den calvinske læres bekendte modstand mod billedlige fremstillinger, da der i adskillige andre reformerte kirker i Europa findes betydeligt mere iøjnefaldende gravminder.

De to kvinder med de mærkeligt parallelle livsbaner, som epitafierne er opsat over, er begge begravet i kirkegrav nr. 11 (se s. 114)²². Ingen af de på epitafierne forekommende navne er i øvrigt kendt inden for menigheden.

1) (Fig. 74). 1785. Maria Magdalena Haste. Af forskelligt farvet marmor, udført af Johannes Wiedewelt²³. På den hvide indskriftplade står med fordybede, forgyldte versaler: »Her giemmes / til en ærefuld Opstandelse paa hiin Dag / Støvet / af / Maria Magdalena Haste / født Lafebre / paa Cap de Bonne Esperance den 19 Martii 1758 / Guds Forsyn styrede det saa / at hun ved at indgaae Ægteskab med / Iohan Henrick Haste / Capitaine udi det Danske Asiatiske / Compagnies Tieneste / som skeede den 8 April 1780 / skulde forlade den Verdens Deel / hvor hun første Gang saae Lyset / for at blive sin Mands Glæde sine Venners Lyst / og et Mønster for goede Mødre / men hun var tidlig bestemt til noget bedre / og højere til at blive Engle liig / Gud aabnede Himlen for hende den 25 Febr: 1785 / iust som hun havde skiænket lorden en Borgere / den glade Fader blev uformodentlig / en bedrøvet Enkemand / hun gik bort og efterlod ham / med en Søn og toe Døtre / under den Høyeses Varetægt / for at see ham igien / naar Herren forsamler sine Børn / fra alle lordens Ender / og fører Dyden i Triumph / til ævig Ære og Udødelighed«.

Det rektangulære epitaf hviler på en smal, udladende fodbjælke af blågråt marmor med hulede overhjørner; den derpå stående hvide indskrifttavle flankeres af to pilasteragtige sidestykker af brunligt marmor, hvert med et aflangt, hvidt felt og foroven, over et profilled, en hvid cirkelmedaljon. Mellem sidestykkerne, over indskrifttavlen, er et blågråt felt med en bufrise og herunder en halvrund, hvid urneniche i bas-relief. Stenen er poleret bortset fra urnens halvrunde baggrund og feltet i fodbjælken, der er pikhugget. Fulde højde 180 cm, bredde foroven 135 cm. Epitafiet, der nu er delvis skjult i en lukket stol, er indmuret i den nordøstre væg nær det østre hjørne. Det har oprindeligt været helt synligt på kirkens væg, men ved vestibulens udvidelse er den lukkede stol blevet skubbet hen foran det, således at den yderste højre del af epitafiets fodstykke rager uden for stolen, hvis væg er tilpasset dets profil (jfr. s. 81).

2) (Fig. 75). O. 1785. Elisabeth von Holsteen. Af forskelligt farvet marmor. Sort skrifttavle med fordybede, forgyldte versaler: »Her giemmes det Forgiængelige / af Den Salige / Frue Elisabeth von Holsteen / Født von der Spuy / Dette Livs Lys Saa Hun først / paa Cap de bonne Esperance d: 25de: Iul: 1760 /hvor Hendes Fader / Hr Iohannes von der Spuy / var Iustice Raad og Tredie Stemme i Regieringen /Hun blev foreenet d: 16de: Mart: 1783 /Med Hendes nu Sørgeligst

efterlevende Mand / Velbyrdige Hr Diderich von Holsteen / K: M: Søe Capitain Lieutenant / Fuld af Religionens Trøst hensov Hun Saligen / her i Kiøbenhavn d: 16de: Iul: 1785. / I Hendes Alders 24 Aar 11 Maaneder 21 Dage«. Indskriften slutter med et opbyggeligt vers.

Det rektangulære epitaf hviler på en konsolbåren fodbjælke af gråbrunt, flammert marmor. Flankerende indskrifttavlen ses to kannelerede pilastre af samme materiale; øverst under hver af pilastrenes kapitæler er to forgyldte rosetter. Over indskrifttavlen er et 13 cm dybt, rundbuet felt, der er indhugget i kirkemuren, og hvori ses en olielampe stående på en plint med to reliefhugne, korslagte grene; denne frifigur er af hvidt marmor ligesom den nichen omgivende bue, der foroven har en løbende hund-frise. Fulde højde 184 cm, bredde midtpå 129 cm. Epitafiet, der på mange måder minder om et andet i Trinitatis kirke over Mette Larsdatter Rhode, Johannes Gram og Catharina Delfeld, også fra o. 1785²⁴), må være opsat noget efter nr. 1, idet Jonge kun nævner dette i sin omtale af kirken. Det er indmuret i nordøstvæggen, umiddelbart sydøst for hovedindgangsdøren. Dette stykke af væggen har oprindeligt været synligt fra kirken, men efter vestibulens udvidelse findes det nu i denne.

KIRKEGÅRDSMONUMENTER

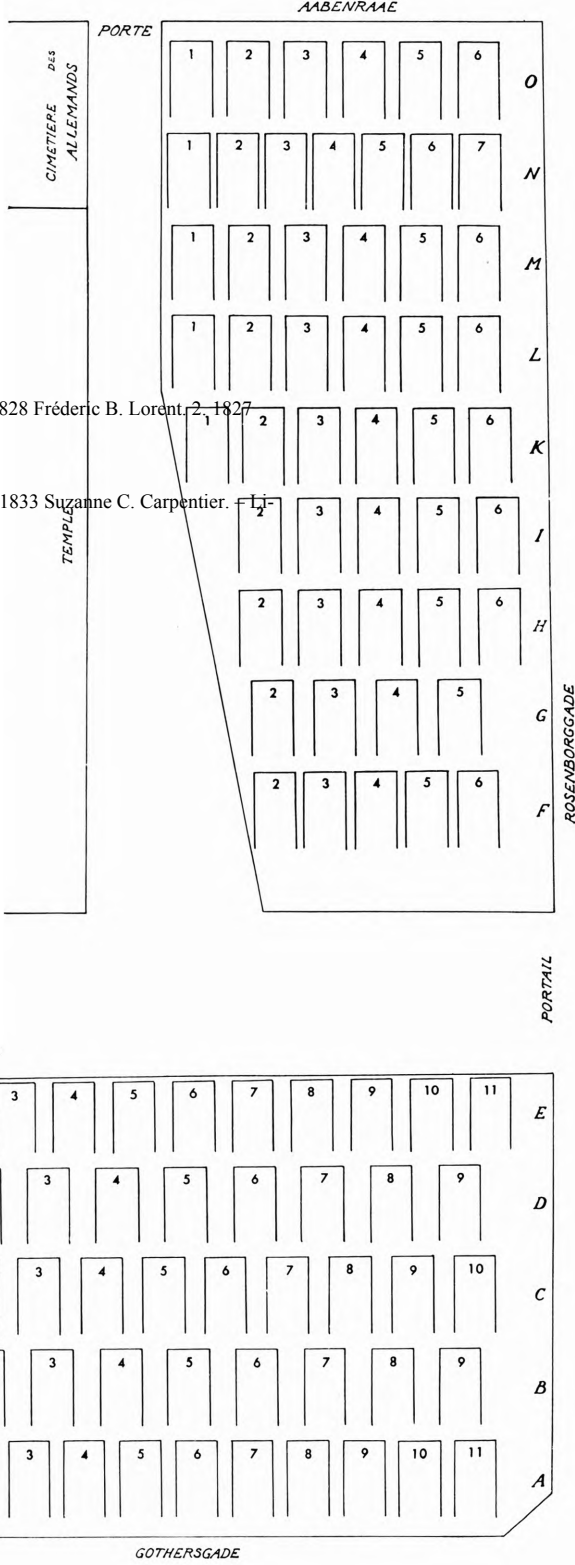
Som nævnt under afsnittet om kirkegården (s. 102), udmærker Reformert kirke sig ved at have bevaret en del af anlægget med gravsten intakt i hvert fald siden 1835 og efter alt at dømme gennem en endnu længere periode. Det drejer sig hovedsagelig om gravsten på den franske afdeling, over hvilken der, antagelig ved graver D. L. Clément, blev udført en endnu eksisterende plan, dateret 1835 (fig. 76). Den nordøstre del — ud mod Gothersgade — er senere (vistnok 1881, se s. 103) blevet sløjft, og fra dette areal er kun to monumenter bevaret, nu flyttet andetsteds hen. I gennemgangen af gravstenene nedenfor henvises for de bevarede franske stens vedkommende til denne plans linie- og nummerbetegnelser.

Uden for den franske afdeling er der bevaret en del gravsten på pladsen mellem kirken og Åbenrå, der tidligere var tysk urtegård (se s. 103). Forholdene er her noget forstyrrede, idet der er anbragt sten, som ikke oprindeligt kan have haft deres plads her. Stenene på dette areal er orienteret mod nordøst, mens de franske er orienteret mod sydvest. Når andet ikke bemærkes, drejer det sig om flade liggesten.

I 1907 offentliggjordes i Personalhistorisk Tidsskrift 5. rk. IV, s. 283—86 indskrifterne på 16 af kirkegårdens gravsten, forsåvidt de kunne læses, afskrevet af Poul Bredo Grandjean (senere brugt af Lorenzen). Disse 16 sten er alle bevaret, og der findes i dag yderligere fire på kirkegården, som Grandjean ikke

Fig. 76. Plan over den franske del af reformert kirkegård rentegnet af Thora Fisker 1966 efter en plan i kirkens arkiv, dateret 1835 og formentlig udført af graver D. L. Clément, der tiltrådte dette år. Den ajourførte originalplans navne er: Linie A. 1. 1772 Paul Munier. 2. 1830 Jacob Bottelet. 3. 1793 *Marrion Patcher*. 7. 1841 Mme Nielsen, født Herman. 8. 1838 Jonas Nielsen. 9. 1816 Pierre P. Herman. 1838 Mme Berner, født Sporon. 10. 1814 Sarah Herman. 11. 1822 Pierre G. Herman. 1831 Marie C. Herman. - Linie B. 3. 1840 Rosalie J. Fontenay. 4. 1823 Robert T. de Fontenay. 5. 1821 Caroline C. F. Appel. 1833 Charlotte D. Appel. 6. 1821 Hans P. Lund, etatsråd. 7. 1821 Marie J. Tissot. 1836 L. C. Lund, født Tissot. 8. 1805 Jean P. le Maire, ældste. 9. 1820 Anne M. le Maire. - Linie C. 1. 1828 Frédéric B. Lorent. 2. 1827 Marie M. Trévillie. 3. 1811 Jean C. Louison. 1843 Louise J. Martini, født Trévillie. 4. 1813 Joseph A. Janduri. 9. 1821 François J. Carpentier. - 10. 1830 Henriette J. Carpentier. - Linie D. 9. 1833 Suzanne C. Carpentier. - Linie E. 3. 1721 Pierre Jalfré. 1843 Daniel Louis Clément. 4. 1842 Mile Clément. 5. 1835 Guillaume L. Clément. 1835 D. L. Cléments dødfødte barn. 6. 1777 Albertine Eylers. 1835 Pierre Honoré. 9. 1810 F. A. og J. F. Martini. - Linie F. 2. 1795 Claude P. Baruël. 1808 Anne E. Baruël. 3. 1798 Simon Baruël. 4. 1814 Anne D. E. Baruël. 1840 *Jean Mathieu Baruël*. - Linie G. 3. 1843 Suzanne Annette Baquet. 4. 1828 Charles E. de Sames. 5. 1826 Sara de Sames. - Linie H. 2. 1829 Jean Abr. le Maire. 3. 1799 *Susanne M. Monod*. 5. 1805 *Pierre C. de Coutouly*. - Linie I. 2. 1803 Sophie H. Jürgensen. 1813 Rosalie Jürgensen. 1822 Adolphe O. Jürgensen. 3. 1806 George F. Jürgensen. 1817 Lydie S. Jürgensen. 1830 Urbain Jürgensen. 1852 Sophie Henriette Jürgensen, født Hauriet. - Linie K. 1-3. 1835, lig optaget af krypten. 4. 1830 Pierre S. Martin. 5. 1829 Marie M. Martin. 6. 1745 *Gabrielle Angibaud*. 1841 Elisabeth Elking.

[Tilføjet uden for de markerede gravsteder:] 7. 1837 Mary Elking. - Linie L. 1. 1793 *Marie J. Bruguier*. 2. 1843 Louise Dietrich, født Ræber. 4. 1802 *Julie H. Ross*. 5. 1805 *Marthe Séjournas*. 6. 1785 *Mme Jordan*. - Linie M. 1. 1822 Abr. Suppli. 1844 *Marguerite Antoinette Mourier*. 2. 1823 Esther J. Suppli. 3. 1783 Elisabeth C. Mourier. 4. 1783 Sophie R. Mazar de la Garde. 1783 Jean G. Mazar de la Garde. 1839 Marie L. Mazar de la Garde. 5. 1783 *Pierre P. Eyraud*, præst. 6. 1801 Jean P. J. Broca. 1808 *Marie H. P. Broca*. 1812 *Jeanne E. Broca*. - Linie N. 1. 1839 Octavie M. M. Harbou. 2. 1831 F. L. Mourier,

præst. 3. 1808 Jeanne H. R. de Verrayon. 4. 1843 David Chrétien le Maire. 5. 1823 Louise le Maire. 6. 1802 Abr. le Maire, graver. 1829 Louise D. B. M. le Maire. 7. 1819. D. F. le Maire – Linie O. 1. 1826 J. P. Stounder. 2. 1822 Louise A. A. Stounder. 3. 1824 Jean F. Herman. 4. 1806 Étienne de Fumars. 1816 Marie H. de Fumars. 5. 1805 Pauline C. Herman. 1841 Fistaine, major. 6. 1836 C. G. Fistaine. – De kursiverede navne findes bortset fra A. 3, der er flyttet til den tyske urtegård og F. 4, der er stillet ned i krypten. Over I. 3, Urban Jürgensen, blev der 1930 lagt en ny mindesten.

nævner, uagtet de to må have været der 1907. Grandjeans afskrifter, der har

vist sig korrekte i alt væsentligt, har været meget nyttige under den nu foretagne identifikation.

1) O. 1745. Meget forvitret grå sandsten med profileret kant, 162 × 95 cm.

Placeringen (K 6) viser, at stenen er lagt over Gabrielle Ducros, gift med Elie Angibaud, født i Geneve, død af vattersot 18. april 1745, 45 år gammel¹⁶. Af den næsten forsvundne versalindskrift ses øverst navnet Angibaud og noget længere nede datoen »le 23 nove...«, muligvis fødselsdatoen.

2) O. 1783. Pierre Paul Eyraud, præst ved den franske menighed gennem 40

år, † 21. sept. 1783, 65 år, 9 mdr. og 14 dage gammel, og hustru Marie Mourier [† 6. marts 1806²⁵]. Indskrift med fordybede versaler på kalksten, 208 × 142 cm. Stenen har et cirkelrundt, forsænket felt i hvert hjørne og et tilsvarende halvrundt nederst midt på; disse fordybninger har antagelig været forsynet med lignende dekorationer som stenen over Etienne Fumars (nr. 11). M 5. Personalhist. Tdskr. nr. 8.

3) (Fig. 77). O. 1793. Mlle Marie Jacobée Bruguier, født 13. jan. [i Hamburg,

bosat i København siden 1748¹⁰], død 23. april 1793 »om Eftermiddagen imellem Klokken 5 og 6«. Nogenlunde enslydende indskrifter på dansk og fransk med fordybet kursiv, navnet med versaler. Meget forvitret, lys sandsten, 188 × 107 cm, med ophævet, foroven afrundet indskriftfelt. I hvert af cirkelslagene er et trekantet, og midtpå forneden et cirkelrundt forhøjet felt. L 1. Personalhist. Tdskr. nr. 9.

4) O. 1793. Manon Richebourg, født 13. juli 1718, † 29. okt. 1793, gift med

konferensråd og toldskriver («Kæmmerier») ved Øresunds Toldkammer Johan Gotlieb Putscher [begr. 1781 i Helsingør, S. Marie kirke²⁶]. Mor til ti børn, af hvilke en datter Juliana Charlotte Putscher, gift med justitsråd og kasserer Conradt Daniel Linde, overlever hende. Tysk indskrift i fordybet kursiv, navnene med versaler, på rød, profileret sandsten, 193 × 115 cm. Oprindeligt på linie A nr. 3, nu anbragt på urtegårdsarealet som nr. 1 fra sydøst. Personalhist. Tdskr. nr. 2.

5) (Fig. 78). O. 1797. Judithe Henriette Jordan, født i Magdeburg 31. juli

1713 [»de parents Français«¹⁰], død i København 10. juni 1797. Gift første gang med Peter Baptista Vanino, borger og købmand her i staden, »og med ham avled en Søn, som forud er gaaet ind i Evigheden«. Gift anden gang med

Nicolay Schwartz Geelmuyden, kgl. generaladjutant. Den noget forvitrede, fordybede versalindskrift på dansk er anbragt på tværs over en stærkt hvælvet, grå sandsten, der forneden afsluttes af en profilering. Over indskriften er en mæanderbort og under den en guttæ-frise. 167×76 cm, buens højde over profilkanten er 15,5 cm. L 6. Personalhist. Tdskr. nr. 12.

6) O. 1797. »Fabriquer« Christian Henrich Modest, født 27. sept. 1757, † 15. okt. 1797 og hustru Margretha Modest, født Møller, født 10. febr. 1758, † 16. nov. 1842. Rødlig kalksten med kantprofiler, 144×125 cm. Den tyske indskrift med fordybede versaler dækker kun øverste halvdel af stenen, der er itubruet flere steder. Nederst er indhugget »No 37«, refererende til gravstedets nr. på urtegården; placeringen side om side med Fischers sten (nr. 16) på gravsted nr. 10 kan dog ikke være oprindelig (jfr. s. 103). Personalhist. Tdskr. nr. 4.

7) O. 1799. Susanne Madelaine Puerari, enke efter Gaspard-Joel Monod [præst i Guadaloupe; hun var moder til pastor Jean Monod i København, kom her til byen 1794¹⁰], født i Genève [22.] juni 1737, død i København 26. maj 1799. Fordybet kursivindskrift på grå sandsten med profileret kant, 195×97 cm. H 3. Personalhist. Tdskr. nr. 11 (sml. nr. 10).

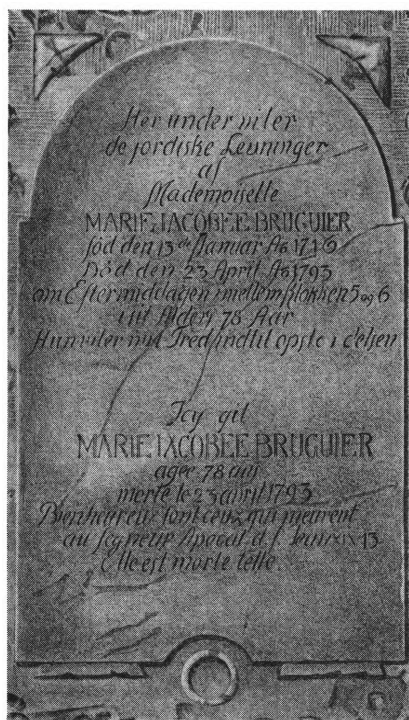
8) O. 1802. Juliane Henriette Mazar de la Garde, gift med oberst P. A. Ross, født 28. juni 175[6], † 8. sept. 1802. To børn ud af fire overlever hende. Meget forvitret, grå sandsten med profileret kant; tysk indskrift i fordybede versaler, 216×112 cm. L 4. Personalhist. Tdskr. nr. 6.

9) O. 1805. Marte Sejournas de Meynardie, født i Clairans 25. sept. 1725, † 16. marts 1805. Hun kom til København 14. okt. 1752. Fransk indskrift med fordybede versaler på grå sandsten med profilerede kanter, 193×127 cm. I hvert hjørne en cirkelrund fordybning, der antagelig har omsluttet en marmorroset. L 5. Personalhist. Tdskr. nr. 13.

10) O. 1805. »Ici repose en paix P. C. de Coutouly aupres de Susanne M. Monod Mere de son epouse« (se nr. 7). Efter et opbyggeligt vers følger en længere, delvis ulæselig indskrift i fordybet kursiv. Ifølge Clément (s. 101) døde dr. med. Pierre-Charles de Coutouly 3. maj 1805, 45 år gammel. Grå sandsten med profileret kant, 145×94 cm. H 5. Personalhist. Tdskr. nr. 14.

11) O. 1806. Etienne Fumars, professor i fransk litteratur (»Belles lettres Françaises«) ved Københavns universitet, født i Marseilles 22. okt. 1743, død i København 30. nov. 1806. Grå kalksten, $224,5 \times 157$ cm, med fordybede versaler og hvide marmorrosetter i hvert hjørne samt nederst midtpå i et forsænket felt en olielampe i hvid marmor. Marmorornamenterne blev fornyet 1924, og samtidig blev indskriften ophugget²⁷. O 4. Personalhist. Tdskr. nr. 10.

12) O. 1808. Jeanne Henriette Rodolphine de Verrayon, født Mazar de la Garde, født 23. juni 1742, † 1. maj 1808. Den franske indskrift i fordybede ver-

A. T. 1966

Fig. 78. Reformert kirke. Judithe Henriette Jordans gravsten o. 1797 (s. 121).

Fig. 77. Reformert kirke. Marie Jacobée Bruguier's gravsten. O. 1793 (s. 121), til venstre. Efter tegning af Alf Jørgensen 1914.

saler dækker kun øverste halvdel af stenen, der er af sandsten med profileret kant, 187,5 × 123,5 cm. N 3. Personalhist. Tdskr. nr. 7.

13) O. 1808. Meget forvitret, kun navnene og enkelte løsrevne ord lader sig tyde af den ret lange franske indskrift i fordybede versaler; en del er gengivet i Personalhist. Tdskr. Lagt over stud. med. Jean Pierre Jaques Broca, født 1. febr. 1783, † 5. aug. 1801 og Marie Henriette Pauline Broca, født 30. april 1784, † 25. nov. 1808. Grandjean oplyser, at de var børn af pastor Jean Broca (se gravsted nr. 2 i kirken, s. 113) og Jeanne Elizabeth Pauline Eyraud. Moderen døde 21. okt. 1812, 59 år gammel, og blev begravet i samme grav som børnene. Herom vidner antagelig den næsten helt ulæselige indskrift under det oprindelige, ophøjede indskriftfelt, hvor man svagt skelner navnene: »...Paul... Broca ... Eyraud ...«. Sandsten, 189 × 114 cm, med svagt hvælvet overflade og fordybede, cirkelrunde felter i hjørnerne, antagelig til marmor-rosetter. M 6.

14) O. 1821. »Hier [ru]h[et] I. I. Berkenhout geb. in Hamburg 1768. Er war erst Prediger in Dortmund. Nacher in Bützow und seit 1806 an der deutschen reformierten Kirche in Copenhagen wo er im Januar 1821 starb²⁸. Indskriften fortsætter med en karakteristik af den afdøde præst og oplyser til slut, at ste-

nen blev lagt af hans datter og enke I. Berkenhout, født Braamhorst. Lille, oval sten med profileret kant og indskrift i fordybede versaler; lys sandsten, 63 × 49 cm. På pladsen bag kirken (urtegården). Skønt Berkenhout blev begravet her, har stenen en tid været fjernet herfra. Grandjean har ikke set den i 1907, og det er da antagelig den, der — omtalt som en oval liggesten — hentes op fra kælderen under kirken 1927 og lægges på kirkegården, samtidig med at Hamburgers monument (nr. 22) bringes hertil fra Assistens kirkegård²⁹.

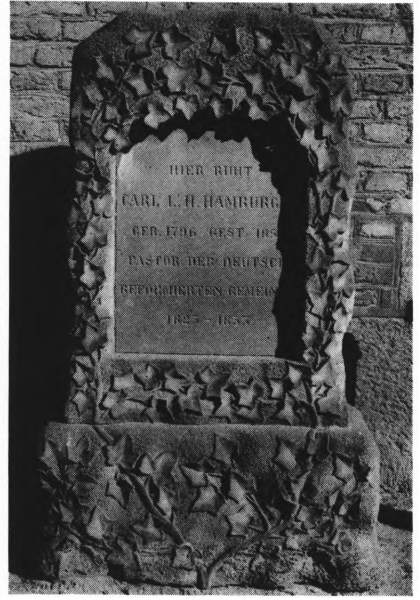
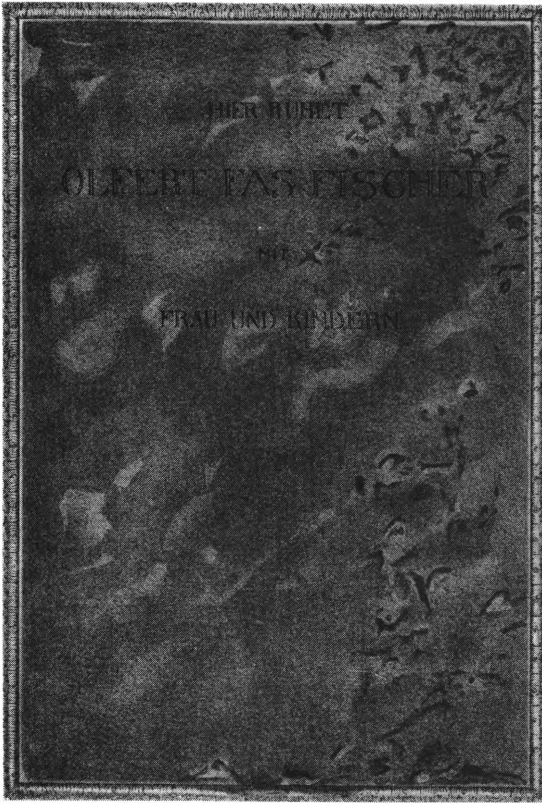
15) 1823. Johann Gabriel Maurenbrecher, født i Düsseldorf 13. dec. 1746, død i København 27. marts 1801 efter næsten 17 års præstegerning her. Lagt af menighedsmedlemmer og venner af den afdøde i november 1823. Meget forvitre indskrift på tysk med fordybede versaler på hvid kalksten med profileret kant, 180 × 121 cm. Udført af stenhugger Andreas Schneider, fra hvem der foreligger en regning af 14. aug. 1824 på 37 rdl. for stenen og 24 rdl. 3 m. 12 sk. for den 394 bogstaver lange inskription³⁰. Gravstenen ligger nu på urtegårdsarealet bag kirken som nr. 2 fra sydøst, men er antagelig senere flyttet hertil, da Maurenbrecher blev begravet »in der ersten Erde neben seiner Tochter Florentine«³¹. Personalhist. Tdskr. nr. 1.

16) (Fig. 79). 1825(?). »Hier ruhet Olfert Fas Fischer mit Frau und Kindern«. Fordybede versaler på rød kalksten med akantus på profilerne, 207 × 144,5 cm. Den lakoniske indskrift øverst på stenen har muligvis været tænkt suppleret med navne og årstal. Stenens indskrift refererer til viceadmiral og direktør i Asiatisk Compagni Olfert Fas Fischer (1700—1761) og hans familie (han efterlod sig 14 børn, hvoraf de ni uforsørgede). Efter enkens død 1782 nævnes det, at arvingerne ville lægge en sten på graven³²; dette synes dog ikke at være sket, for 1825 betalte sønnen, admiral Olfert Fischer 4 rdl. 2 m. 2 sk. for tilfaldelse til at lade lægge en ligsten på kirkegården³³, hvor han også selv hviler (se nr. 23). Stenen er anbragt centralt på urtegårdsarealet (ses. 103). Personalhist. Tdskr. nr. 3.

17) O. 1831. Ferdinand Louis Mourier, [professor,] præst ved den franske menighed 1786—1821, født i Genève 12. nov. 1754, død i København 22. marts 1831, og hustru Juliane Marie Mourier, født Spengler, født i København 15. dec. 1765, død sammesteds 4. maj 1799. Hvid marmorplade med fransk indskrift i fordybede versaler, 84 × 52 cm. N 2.

18) O. 1831. Kobbersmedemester Jacob Adrian, født 19. nov. 1755, † 20. juli 1831, og hustru Anne Marie Adrian, født Pohlmann, født 1. okt. 1771, † 19. jan. 1847. Fordybet versalindskrift på dansk på ituslået marmorplade, monteret på en træramme, 83 × 49,5 cm; det nederste højre hjørne mangler. Nu hensat i en krog i krypten. Ægteparret blev begravet på den tyske kirkegårds »Mittel Erde«³⁴.

19) O. 1840. Johan Mathias Barué [Jean-Matthieu B., malermester³⁵], født

A. T. 1966

Fig. 80. Reformert kirke. pastor Carl Hamburgers gravsten 1855 (s. 126).

Fig. 79. Reformert kirke. Olfert Fischers gravsten o. 1825 (s. 124). Efter tegning af Alf. Jørgensen 1914.

10. marts 1770, † 27. sept. 1840. Nygotisk støbejernskors, 115 × 66 cm, med dansk indskrift i reliefversaler. Oprindelig på linie F nr. 4, nu hensat i en krog i krypten.

20) O. 1844. Marguerite Antoinette Mourier, født i Genève 4. nov. 1760, død i København 2. okt. 1844, og Octavie Harboe, født i Frydenlund-Drammen 8. nov. 1822, død i København 22. juni 1839. Fordybende versaler på hvid marmorplade, 78 × 43 cm, ganske som nabostenen over pastor F. L. Mourier (nr.

17), hvis slægtninge stenen åbenbart er lagt over (han var gift anden gang med Mechtele Marie Harboe³⁶). De to kvinder er ikke lagt i samme grav; den første er begravet på linie M nr. 1, og den sidste på linie N nr. 1, hvor stenen findes (jfr. fig. 72).

21). O. 1847. [Konditor] Jacob Mini fra Poschiavo i Graubünden, født 18. nov. 1787, † 26. maj 1847. Tysk indskrift i fordybende versaler på sandsten med profilerede kanter, 165 × 75 cm. I hvert hjørne en reliefhugget roset. Han blev begravet i urtegården³⁴, hvor stenen stadig findes. Personallhist. Tdskr. nr. 5.

22) (Fig. 80) 1855. »Hier ruht Carl L. H. Hamburger geb. 1796, gest. 1853 Pastor der deutsch reformierten-Gemeinde 1825—1853«. Stående sandstensmonument

A. T. 1966

Fig. 81. Reformert kirke. Olfert Fischers monument 1920
(s. 126).

med udhugget efeuløv om en indfældet marmorplade med indskrift i fordybede versaler. 113 cm højt, 69 cm bredt. Hamburger døde 23. okt. og blev begravet på Assistens kirkegård³⁴; her rejstes der 1855 et monument over ham, udført af stenhugger Jochumsen for 58 rdl.³⁷. Det hentedes 1927 fra Assistens kirkegård til kirkegården i byen³⁰; nu anbragt på pladsen bag kirken ved skorstenen nær kirkens vesthjørne.

23) (Fig. 81). 1920. Stående monument i barokstil af Fakse-kalksten med versalindskrift i bronzebogstaver: »Olfert Fischer Københavns heltmodige forsvarer til minde«. Over denne indskrift er et relief forestillende et søslag med Nyholms mastekran i forgrunden, hvorunder med fordybede versaler: »Kongedybet 2. april 1801«. I den karnisformede afslutning, der har forkrøbbet og meget kraftig profileret gesims, er i et ovalt, indrammet felt anbragt Fischers profilportræt i bronze, signeret »Hans W.«, antagelig udført efter det 1848 litograferede mindeblad for slaget på Reden. Det meget anselige monument (256 cm højt og 167 cm bredt) er udført af arkitekt G. B. Hagen og billedhugger Hans W. Larsen 1920 og bekostet af Marineforeningen på initiativ af kontreadmiral Thomas Wilhelm Garde. Afsløringen skete 16. maj 1920³⁸. Det er anbragt ud mod Åbenrå umiddelbart bag familien Fischers gravsten (nr. 16), der er omgivet af fire halvt nedgravede skibskanoner med jernkæder udspændt imellem sig. Langs disse er plantet tuja-buske. Viceadmiral Johan Olfert Fischer,

født 4. aug. 1747, † 18. febr. 1829, blev begravet på urtegården i familiegravstedet³¹.

24) 1930. »Urban Jürgensen rénovateur de la fabrication horlogère, membre de la Société Royale des Sciences de Danemark,* à Copenhague le 5 Août 1776, † à Copenhague le 14 Mai 1830 Reformatör af Urmagerkunsten. Medlem af det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. R. af D. og D B M. (reliefversaler). Den danske Urmagerstand satte dette Minde Hundredeaarsdagen efter hans Død (fordybede versaler)«. Grå sandsten med profileret kant, 178,5 × 95 cm. Over indskriften et cirkelrunt felt med timeglas. Mindestenen blev afsløret 15. maj 1930³⁹ og lagt på det sted, hvor Urban Jürgensen efter planen fra 1835 begravedes, linie I nr. 3.

BILAG

I. *Kongeligt gavebrev* af 23. juli 1687 på kirkens grund. Original på pergament i Fransk-reformert kirkes arkiv, vedhængt det store rigssegl i rødt voks, anbragt i en drejet trækapsel med skruelåg. Opbevares i sakristiets boks.

Wii Christian den Femfte aff Guds Naade Konge til Danmark oc Norge, De Venders oc Gothers, Hertug udi Slesvig Giøre Hermed Witterligt, at Vj allernaadigst hafuer Schencket oc gifvet, oc nu med dette Vort Obne Bref, Skiøder oc Aldelis afstaar, fra Oss oc Voris *Kongelige Arff Successorer* udj Regieringen, til at bygge Een Kirche paa, for den *Reformerede Meenighed* her i Voris Kongl: *Residenz Stad Kiøbenhavn*, Den pladz ud for Rosenborg Gade, liggendes imellum Apenraa oc Gothers gade, som Oss Elschel: Frue *Helle Urne* afgangne *Morten Schinckels* tilforne hafver tilhørt, oc Os for nogen tiid siden Er tildømt, formedelst at den ej effter Voris udgangne Forordning Er blefven bygt, Streckendis sig udj Alne oc Maal som følger, Nemblig: i bredden for til Rosenborg Gade, Nij oc tresindztiuge Alne, *Item* i Bredden bagtil Halffierdesindztiuge Fiire oc Een flerendeel Alne, noch i Lengden ved Gothers Gade, It Hundredetredewe Nij oc Een fierdedeel Alne, saa oc Udj Lengden imod Aapenraa Gaden It Hundred Forgetiuge Otte oc tre fierdedeel Alne, Huilcken Forschrefne Pladz oc Grund, som den nu forefindes udj Lengden oc bredden, fornævnte den *Reformerede* meenighed skal hafue, Nyde, bruge oc Beholde til Evindeligh Eyendomb, oc sig samme pladz oc Grund, med ald dessen Rette tilhørende, maae til forskrefne brug nøttig giøre, Og ville Vj for Oss oc Voris Kongelig Arff *Successorer*, Frie hiemle oc Fuld kommelig tilstaae, meerbemelte Den *reformerede* Meenighed, Forschrefne pladz oc Grund, for huer Mands tiltalle som derpaa i nogen maade kunde hafue at tale med Rette, Forbydendis alle oc Een huer, herimod efftersom Forschrefvet staar, at Hindre eller udj nogen Maade forfang at giøre, Under Vor Hyldest oc Naade, Gifvet paa Voris Kongelig *Residentz* udj *Kiøbenhavn* Den 23 July, Aar Itt Tuzinde Sexs Hundrede Fiiresindztiuge oc Siuff.

Under Vor Kongelig Haand och Zignet,

Christian

P. Brandt

II. *Byggekontrakt* mellem presbyteriet på den ene side og brødrene Friederich og Nicolaes Müller på den anden side, dateret 4. april 1688. Opbevares i Tysk-reformert kirkes arkiv, rum nr. 1.

Kundt und zu wissen sey Jedermänniglich, dass wir untergeschriebene sämtliche Vorsteher der Reformirten Gemeinde hiesiges Orthes, den mit denen Herrn Friederich et Nicolaes Müllern vor einiger Zeit mündlich getroffenen accord wegen aufbau unserer Kirchen, auff dem von I. Königl: Maytt: unserm allergnädigsten König und Erb-Herren, allergnädigst dazu geschenckten und darnach vom Hr: Stadts Baumeister besonders abgezeichneten platze heute dato den 4. Aprilis Anno 1688 im Nahmen des Drey Einigen Gottes schriftlich nachfolgender Weise bekräftiget.

Es verbinden sich Friederich et Nicolaes Müller für der Reformirten gemeinde eine Kirche zu bauen, von lauterer guten und unsträfflichen Materialien, welche künfftigen Michaelis des 1688 Jahrs so weit soll fertig sein, dass der Gottesdienst bequem darin könne verrichtet werden, oder Wiedriges fals wollen wir beede Brüder Müller gehalten sein, die heuer vor Ihrer jetzigen Kirchen von der Zeit an zu bezahlen, Nemlich Jährlich Ein Hundert Reichsthaler.

Die Kirche soll [sein von 80 fuess] lang, 50 fuess breit, 40 fuess hoch [in Maurwerck, derer] Maur 3 fuess dick über der Erden, 4 fuess in [der Erden, und] an der seiten der Ornamenten so breit als nöthig, und dieses in allem nach den Abris.

Das Maur-werck im Grunde soll 10 fuess hoch sein, unter welchem die Kamp-steine so tieff nöthig sollen gelegt werden, und unter selbigen das Schleng-werck so tieff, starck, und fest mit Eisen wo nötig verbunden, als zu solchem schwären Gebäw erfordert wird: undt soll im übrigen das unterste der gehauenen Kampsteine eben über der Linie des obersten der Openradt-Strasse stehen, und zwarn wie selbige anietzo an der seiten unsers platzes lieget, damit der Kirchhoff was höher, als die Strasse sein möge.

Rundt umb gemeldte Kirche sol gesetzt werden eine reige gehauener Kampsteine, einer Ellen hoch, welche wir entweder selbst wollen herbey schaffen, oder nach der Hrr: Vorsteher belieben uns vor selbige so viel von der Haupt-Summa in Ersten Termin abkürzten lassen, alss sie vor selbige geben werden: Nemblich Ein Reichthaler vor die Elle.

Nach I. Maytt: des Königs Garten sollen verfertigt werden 6 gantze undt 2 halbe Pilasters von geschliffene lechse Moppen, welche auff unsern / Gebrüdern / Kosten mit feinem Kalck so sollen abgestrichen und abgezeichnet werden, dass sie der Steinhauer-Arbeit am gleichsten scheinen mögen: doch soll die Steinhauer-Arbeit unten und oben apart bezahlet [werden; Es sollen] aber diese Pilasters, wie im[gleichen alle andere ar]beit verfertigt werden, nachdem von dem Steinhauer letz gezeichneten, und von ihm erst, darnach auch von uns untergeschriebenen abrisse.

Die gantze Maur soll ausswendig von den besten lechse Moppen mit fugen gemacht, und oben soll die Kirche mit einer zierlich aussgearbeiteten Leisten, in allen stücken nach gemeldten abris, von guten starcken und reinen Zimmer rund umbzogen werden.

Das dach soll sein von den allerbesten Glasürten dachsteine welche nur zu bekommen ohne rennen: doch sollen die Herrn Vorsteher der Kirchen die Sechs dach-fenster, wie auch d: Frontispicium und oberen Leiste auff besondere Kosten mit Kupfer oder andere Materialien nach ihrem belieben ins Künfftige bedecken lassen, das Holtz- und Maur-werck aber, werden wir dazu verfertigen.

Der Thurm soll gemacht werden, ausswendig nach des Steinhauers abris, inwendig aber in seiner Verbindung, nach dem von unserm Zimmermeister zu dem Ende verfertigten Kleinen Format. Welches Muster zugleich anweist, was mit Schifersteine, und was mit Bley soll gedecket werden. Vnterdessen soll alles gemacht werden, von den reinesten und starckesten Zimmer, von Eichen Holtz, damit wen einiger Leck im Bley oder schifersteine kommen möchte, den man nicht alsobaldt mercken könnte, so [viel weniger] Verrottung veruhrsachet würde, wie auch [Vester Verbindung,] dass noch dach-nach Gibs-werck [durch dessen bewegung beschädiget] werde, auch soll ein Zierlicher Knopff [und fahne, sterck ver]güldet, nach der grösse und Modell, wie [uns von den (?) Kirchen wird] gegeben werden, auff des Thurns [Spitzen gesetzt werden].

Es sollen 24 Lange Balcken, und so viel Stick-balcken, alss nöthig, nach des Zimmermans Modell, in der Kirche gelegt werden, welche zum wenigsten 10 daum ins 4 Kant sollen bleiben, nachdeme sie gehauen sein.

Das Spar-werck soll mit liegenden gestühl, und von dobbelten unterschlägen, nach dem vom Zimmerman gemachten Format verfertigt werden, mit gehörigen Eisernen Anckern v(ndt) Boltzen, sowoll in Holtz- alss maurwerck, nach Verzeichnung des abrisses /: und dass zum wenigsten Sechs in einer Jeglichen langen seiten der Kirchen :/ voll verwahret, und soll dabey alles von dem besten Gotländischen Zimmer, wie es sich gehört, verfertigt werden.

Der boden oben den Balcken soll gelegt werden von den besten truckenen, bleching-schen 9. Ellen brettter, dicht verpflüget.

Die Kirche soll inwendig mit feinem Kalck, und auffß sauberste abgedünget, und zum gantzen Gebäw lauter Gottländisch Kalck gebrauchet werden.

Die von Eisen gemachte Stangen, sambt fenster-Rahmen sollen von solcher gehörigen dicke und breite sein, wie die bequemste und bestendigste in hiesigen Kirchen, mit guten fenstern vom Franschen Glass versehen, und im übrigen nach dem abris.

Es sollen an der Kirchen sein, eine grosse und zwo Kleine thüren, nach dem abris mit

[Schlössern] so wie sie am bequemsten in einer Zierli[chen Kirchen sein müssen] und allen Zubehör, wie auch inwendig [mit gehöriger Futterung] von panehl-werck, in[welcher von ihnen selbst zu]fallende thüren, und an der grossen pforten zwo halbe, so hoch und weit als von nöthen, undt in selbige zwo kleine, alle mit ihren behörigen beschlage.

Das Gewölbe soll sincken 7 Fuess an allen vier Seiten, und gemacht werden, von guten trockenen, und starcken Brettern von guter Länge, und d: Spindt ausgehauen, auch voll zusammen gefüget, und mit guten Nägeln in die Balcken fest geschlagen damit sie das Gibs so viel besser halten mögen, und also das Gibs durch aussweichung der Bretter, nicht berste und schaden leyde. Darnach soll auch auff unsere Kosten d: Gibs wie gehörig, nach eingefasten riedt, mit Nägeln und Kupferdraut angeworffen, und soll verfertigt werden, dass es auff Keinerley weise schaden bekommen könne, und soll das Gibs-werck bereitet werden, nach dem von uns unterschriebenen abris.

Solten auch die Herrn Vorsteher gutfinden, dass al so fort die Ancker und Löcher, zu denen ins Künfftig zu machenden, es sey eine, es sey Zwo ringen Lecktern, in den Mauern bereitet werden, so sollen sie zwarn gehalten sein, die Anckers selbst und durch ihren Baumeister anzuweisen, wo die Anckers ligen sollen, wir aber wollen sie von unsern Arbeits-leuten legen, und die Löcher præpariren, und so lange mit steinen und Kalck [aus]füllen lassen.

[Endtlich nehmen wir] auf uns, nicht allein die Kirche so weit [auffzuhöhen, imgleichen] gebürlich zu schlichten wie es des [Steinhauers abriss] erfordert, sondern auch die Gänge, nachdem [dazu gemachten] besondern abriss, von den besten Öländischen fliesen zu belegen, und zwarn solcher gestalt, dass die zween Gänge von einem Quer- und Eckgang bis zum andern in die Länge, und zween an beyden Ecken der Kirchen in die breite, und bey der grossen thüren, und unten in der Kirchen bey den Portalen von dreyen fliesen in die breite, der aber mitten in der Breiten der Kirchen gehet, von vieren sein soll.

Summa wir verbinden uns die Kirche, in allen inwendig, das Gestühlte und Cantzel alleine ausgenommen, gantz fertig zu machen, wie vorgeschrieben, Wir imgleichen d: gantzen gebau, nach vorgehender *Specification*, abrisse und *Model* so zu verfertigen, dass es nicht alleine verantwortlich soll sein, sondern auch so tüchtig, dass es ohne Tadel zu sein, von verständigen Baumeistern wird erkläret werden müssen. Ja wir verbinden uns, für uns und unsern Erben, dass in 4 Jahren, nachdem die Kirche wird fertig sein, kein Mangel noch in der Maur, noch dack-werck, noch Gibs-werck, noch sonst soll verspühret werden, oder wir sollen und wollen gehalten sein, solches auff unsere Kosten zu verbessern.

Obengestelltes alles, soll bey Ehren und wahren glauben, von uns und unsern Erben, ein für alle, und alle für ein, gehalten werden.

Hingegen versprechen wir [Vorsteher] der Reformirten Kirchen, hiefür an die [Messieurs Müllers] oder ihre ordre die Summa von [Drey Zehen Tausendt fünff] Hundert Reichsthaler sage Rdl: [13500 dänisch Courant münztze] in dreyen gewissen Terminen als wechsel-geldt zu bezahlen, und in Jeglichen Termin die Summa von Reichsthlr: 4500: — Nemblich der Erste soll bezahlet werden, wen der Grundt fertig, und die Maur 3 Ellen über der Erden, der Zweyte wann das Sparwerck stehet, und der Letzte den 11 Decembris nachdem die Kirche wird umb Michaelis fertig sein. Es soll aber mit dieser bezahlung solcher gestalt gehalten werden, dass denen auss einer Jeden Nation von denen Herren Müllers selbst erwählten Eltisten, als: Hr. Abestée, Hr. Danti und Hr. von Hemert, Neun Tausendt Reichsthaler sage Rdl. 9000: — Courant soll in händen geliefert werden, und zwarn Jedem die Summa von Drey Tausendt Reichsthaler sage Rdl. 3000: — Courant, und hiavor soll sich einjeder von ihnen vor sich und seinen Erben, an den Hr. Müllern verschreiben, selbigen als ihr proper schuldt biss auff Rdl. 3000: — Courant ausszuzahlen, sobaldt die gemeldte Arbeit laut Contracts verfertigt, und die Terminen verflossen.

Solte aber einer der gemeldten Eltesten wieder verhoffen mit der bezahlung nicht prompte sein, so verschreibet er sich hiemit nach verflossenen Termin den Mangel mit 1 pro cento sage Ein pro cento monatlich zu bezahlen.

[Wie es nun denen Herrn] Müllern soll frey stehen, durch [schriftliche anmeldung] bey unserm Consistorio zu fodern, [von welchen derer] dreyen Eltesten sie erst ihre bezahlung begehren, so sollen hingegen nach ausszahlung bemeldter Summa, in händen gemeldter dreyen Eltesten, und von ihnen gethaner Verschreibung, an die Herrn Müllers, die übrigen Mitglieder des Consistorii, wie auch gemeine und Kirche von der foderung dieser Rdl. 9000: — befreyet sein. Was aber betrifft die übrigen Rdl. 4500: — Vor selbigen soll die Kirche selbst sambt Kirchhoffe den Herrn Müllern verpfändet bleiben, solange biss sie auch den letzten Heller empfangen, und nicht alleine das, sondern es soll auch darneben ihnen von verflossenen gemeldten Termin der rückstandt, mit gebührlichen Wexel Interessen bezahlet werden; Gleichfals versprechen wir Vorsteher der Reformirten Kirchen, darnach zu trachten, dass 1200 000 Maursteine für den alten Zoll eingeliefert werden, doch wollen wir nur vor 1000 000 Versicherung thuen; Wir bedingen auch hiebey Expres, dass sofern I. K. M. uns den Zoll gantz frey solte schenken, solches der Reformirten Kirchen zum besten kommen soll, und also von der haupt summa zu decortiren, und zwarn soviel sich solches betreffen wird.

Den gantzen platz des Kirchhofes, soweit sich selbiger erstrecken wird, und das darauß stehende Haus nach des Königs Garten sollen die Auffbauer zu ihren [diensten] haben, biss die Kirche gantz verfertiget.

Es soll auch Sorge von uns [Vorsteher getragen] werden, dass die zum Bau nöthige Steinhau[er arbeit] bey Zeiten angeschaffet werde, damit dadurch kein Hindernüss vorfallen möge.

Hingegen wollen wir die freyheit haben, so oft es uns belieben wird, entweder selbst das Werck in Augenschein zu nehmen, oder durch Baumeister und andere es besichtigen lassen, und wofern einiger mangel, entweder in den Materialien oder Arbeit würde gefunden werden, sollen die Herrn Müllers schuldig sein, solches auff ihre Kosten zu verbessern.

Es soll auch der meister, der den abriß gemacht sorge tragen, und frey erinnern können, dass alles nach selbigem gemacht werde, die Herrn Müllers aber verpflichtet sein, solchen zu folgen, und nach begehren, wie es der abris mit sich bringet, verfertigen zu lassen.

Wann die Kirche gantz fertig sollen Baumeisters oder sonst Leute die es verstehen alles besichtigen. Wan sichs dan, wie wir hoffen, nach den Contract verfertiget befindet, sollen die Herrn Auffbauere für weiteren prætensionen frey sein, es sey dan, dass wieder verhoffen verspühret würde, dass der Grundt recht gelegt, oder sonst etwas von ihren handtwerckern versehen seye, solches sollen sie laut ihres letzten Contract-punctks auff ihre eigene Kosten zu verfertigen verpflichtet sein.

Vbrigens wann etwas möchte voffallen, dass eben nicht im Contract specificiret, sollen die Herrn Müllers uns solches [durch einen Memorial] zu wissen thuen, worauß wir [dan gleich unsern Resolution] Schriftlich wollen geben, welches Eben so Gültig soll gehalten werden, alss wen es im Contract mit eingeführet.

Endlich, so lange uns die Kirche nicht fertig überliefert, stehen die Herrn Müllers undt nicht wir den schaden, es sey von brandt, oder andern Zufällen, von ihren Meistern, und den Ihrigen versehen, welche Gott in gnaden abwenden wolle. Zum beweissthumb, dass dieses alles von den Contrahenten beyderseits Ehrlich und redlich soll gehalten werden, haben wir beederseits diesen Contract Eigenhändig unterschrieben, und mit unsern eigenen Pittschaften bekrefftiget.

Geschehen in Copenhagen

d: 4. Aprilis Anno 1688

La Placette

Clas Bruns

Koene
 Mesnard
 Rambouillet de la Sabliere
 Dabzac le Junies
 Pierre Danty
 Michiel Abbestee
 Pieter van Hemert
 Friederich et Nicolas Müller

III. *Johan Caspar Lavaters gæsteprediken i Reformert kirke i Kobenhavn den 30. juni 1793. Uddrag af Lavaters »Reise nach Dänemark«, udgivet som Lavaters Rejsedagbog ved Louis Bobé, København 1898, s. 55 ff.*

[Bernstorff] den 30. Junius.

Um vier Uhr erwacht, halb fünf auf, Gedanken zur Predigt. Ich musste bey einem sehr allgemeinen Plan still zu stehen mich entschliessen. Der Kapellmeister Schultze frühstückte mit mir, fuhr um sechs Uhr mit mir nach Kopenhagen. Ich sprach wenig mit Ihm, bleystiftelte Gedanken zur Predigt, bemerkte im Fahren eine Menge offner Wagen mit Menschen stark beladen, die nach dem Thiergarten fuhren, viele bettelhaft Gekleidete — und Leute, die am Sonntag Morgen am Wege arbeiteten. Ich stieg bey dem reformirten Prediger von Gehren ab¹, liess mir die Gebräuche klar machen und aufschreiben, gieng in ein niedliches Gartenhäuschen, wo ich, meiner Gewohnheit nach, Devisen aufschrieb und den Plan zur Predigt ins Reine schrieb, vorher die Kirche besuchen, die Kanzel bestieg, und dann einsam sass, ohne etwas anderes zu thun, als mein Herz ruhig zum Himmel zu erheben.

Nach IX Uhr gieng ich ohne Hut, in einem weit geärmelten, bis an die Füsse gehenden, fast durchaus zugeknöpften, weiten, wohlstehenden, seidenen Rock, mit einem glatten Kräglein — mit Gehren und Maurenbrecher, den beyden Predigern, zur Kirche, die nicht gross, vollgefüllt, doch ohn alles unordentliche, bangmachende Gedränge war. Erst sang man sechs Strophen von Gellerts Lied: Dein Heil, o Christ, nicht zu verscherzen etc., dann betrat ich die Kanzel und bethete ohne Liturgie ein Gebeth, dass sich auf die Predigt bezog — und zeigte wieder ein Gesang an; während dieses sass ich auf der mit rothem Sammt ausgeschlagenen Kanzel², dann erst las ich den Text und predigte ziemlich glücklich, wenigstens ohne Anstand. Die Aufmerksamkeit war sehr gross; nach der Predigt verrichtete ich ein Gebeth, worinn auch die gewöhnliche Fürbitte begriffen ward — und zeigte den Gesang an — stieg herab; Herr Pfarrer Maurenbrecher las eine kurze Ermahnung am Abendmaltisch und goss aus einer silbernen Kanne³ in einen silbernen Becher Wein — dann trat ich neben Ihn — und die Orgel fing an zu spielen. Das meiste Volk, das aus Lutherischen bestand, blieb noch in der Kirche, und die Männer von den Reformirten, die kommunizieren wollten, traten einer nach dem andern vor mich hin und empfingen das von mir gebrochene Brod⁴: Zu jedem musst ich sagen: Nehmet, esset, sprach Christus, das ist mein Leib etc. Dann giengen sie zum Collegen und empfingen den Kelch (Erst kommunizierten die Kirchen Vorsteher — dann reichte ein Geistlicher dem andern das Abendmahl). Nachdem die Männer kommuniziert hatten, war eine Pause — dann begann die Orgel wieder, unterdess hatten sich die Frauen, freylich im Gedränge, gesammelt, dann kam eine nach der andern und empfing das Brodt von mir — den Kelch vom Kollegen. Jeder Kommunikant legte in den hingehaltenen Hut eines Pressbyters ein Allmosen. Nach vollendeter Kommunion hielt ich noch eine Vermahnungsrede, zeigte den Gesang an und gab den Seegen nach der Kommunion; mir war alles sehr rührend.

Nach der Predigt und allem gieng ich noch zu Maurenbrecher, wo eine Menge freundlicher Menschen war — wo ich in Stammbücher zu schreiben hatte und eine Schaafe Chokolade genoss ...

KILDER OG HENVISNINGER

Forkortelser

RA = Rigsarkivet.

LA = Landsarkivet for Sjælland.

KSA = Stadsarkivet for København.

Kbh. Dipl. = Københavns Diplomatarium.

HMK = Historiske Meddelelser om København.

Bobé = Louis Bobé: Charlotte Amalie Königin zu Dänemark (Kbh. 1940). Samtidig fransk udgave.

Clément = D. L. Clément: Notice sur l'Église Réformée française de Copenhague (Kbh. 1870).

TY. = Tysk reformert kirkes arkiv. Citeres hyppigt efter det rum i præsteboligens arkivskab, hvori sagen opbevares.

FR. = Fransk reformert kirkes arkiv, der for den største del ligger i kirkens boks i sakristiet.

Regnskabsbog I = TY. Generale Kirchenrechnung 1687—1765.

Regnskabsbog II = TY. Kirchenrechnung 1766—1805.

Regnskabsbog III = TY. Kirchen Rechnungsbuch 1806—51.

Regnskabsbog IV = TY. Rechnungsbuch für die Deutsch-Reformirte Kirche 1852—1904.

Aschoffs Manual = TY. Boks. Manual oder Hand-Buch über dem Kirchenwesen bey der Teutschen Reformierten Gemeine alhier zu Copenhagen entworfen im Jahr 1769 durch Johan Gerhard Aschoff der Zeit Kirchen Ältester.

Jernskrinet = se nedenfor under Arkivalier.

Litteratur. Foruden Bobés og Cléments ovennævnte værker kan der henvises til F. L. Mourier: Dronning Charlotta Amalia, de franske Flygtninges Velgørerinde, trykt i *Minerva* 1816. Vilh. Lorenzen: Reformert Kirke i København (1914), i folio med opmålinger af Alf. Jørgensen. Se endvidere de udførlige oversigter i »Københavns Bibliografi« I (1957), s. 182 og II (1958), s. 433.

Arkivalier. Den største del af kirkens arkiv befinder sig endnu ved embederne. Det franske arkiv opbevares i en boks i sakristiet. Det meste af det tyske arkiv har siden 1868 stået i et skab i den tyske præstebolig. Fællesarkivet findes dels i boksen, dels i et gammelt jernbundet skrin i selve kirken. De forskellige kirkebøger er 1895 udleveret til Landsarkivet, hvor der tillige findes en række arkivalier betegnet Kirkeinspektionsarkivet, dels en regnskabsbog 1741—1804 og dels en række bilagspakker begyndende 1792 og sluttende 1896, indeholdende dels fællessager, dels franske sager. I LA kan enkelte oplysninger hentes i Bispearkivet VII B. Dokumenter vedr. de deputerede ved den reformerte menighed i København 1690—1736.

Historisk indledning. S. 3—21. ¹ Ernst Mengin: Reformert Kirke, i »Danmarks Frikirker« (1952), s. 105 ff. — Herfra er de fleste oplysninger om den calviniske kirke hentet. ² Louis Bobé: Charlotte Amalie Königin zu Dänemark (1940), s. 123. ³ Holger Hjelholt: Falsters Historie II (1935), s. 342; samt Danmarks Kirker, Maribo amt I, s. 251 og 255 (vedr. kapellet på Nykøbing slot). — Charlottenborg, udg. af Kunstakademiet (1953), s. 2. — *Minerva* II, 1816 (feb. 1816), s. 43. ⁴ Bobé, s. 125 ff. ⁵ Den danske kirkes indlæg i kampen mod de reformerte findes for en del i Kgl. Bibl., se Gigas: Katalog over Haandskrifter i det store kgl. Bibliotek II (1906), s. 24—26. — Den danske Kirkes Historie IV (ed. Hal Koch og Bjørn Kornerup), s. 394 f. ⁶ Bobé, s. 29 og 127 f.

⁷ Le Danemark dans ses rapports avec la France (ed. Alliance Française, Kbh. 1935), s. 31 f. ⁸ Bobé, s. 73 ff. ⁹ Bobé har s. 75 fejlagtigt datoen 14. april. ¹⁰ H M K 1962,

s. 2—68. ¹¹ Ernst Mengin: Quellenschriften zur Geschichte der Deutsch Reformierten Kirche zu Kopenhagen (Hefte 2, 1944), s. 1 ff., 7—24. — RA. D. K. IV. 2 nr. 96: Kopi-bog for åbne breve og missiver vedr. de reformerte 1690—1718, særlig under nr. 14, 28. okt. 1690. ¹² Bobé, s. 176—82. ¹³ FR. Boks. Mappe ERF: Registre des décès et sépultures 1686—1749. ¹⁴ Le Danemark dans ses rapports etc., s. 30. ¹⁵ Bobé, s. 56.

¹⁶ D. L. Clément: Notice sur l'Église Réformée française de Copenhague (Kbh. 1870), s. 36 f. ¹⁷ Clément, s. 71 f. ¹⁸ Joh. Meyer får kaldsbrev 1709, vistnok kun som *pastor adjunctus* under Werner Koene: Ty. Regnskabsbog I, s. 99, under 29. maj 1709. — Den første virkelige andenpræst, *pastor secundarius*, var Johan Conrad Kersting, der blev udset til stillingen i dronningens gavebrev af 24. marts 1714: Bobé, s. 108. ¹⁹ Det ene tyske præsteembede nedlægges: Ty. Rum 20, et læg betegnet: Die Niederlegung einer Predigerstelle betreffend, Maj—Juni 1801; under 17. maj 1801. — Det ene franske embede nedlægges, se Clément, anf. værk, s. 45. ²⁰ FR. Boks. Et læg, »adoption de la liturgie«, 25. dec. 1685. — Bobé, s. 53. ²¹ FR. Boks. Udskrift ca. 1790 af Acta consistorii. — Bobé, s. 53. ²² FR. Boks. Acta cons. 5. juni 1687. ²³ Pastor F.-L. Mouriers notater i FR. Boks: Mappe med diverse breve, Tableau des anciens 1822. — Bobé, s. 53. ²⁴ Bobé, s. 58 f. ²⁵ FR. Boks. Arkivmappe I: Brevsager, under 25. juni 1690. — Jfr. kongens reprimande til Werner Koene: RA. D.K. A IV 2 nr. 96, Kopibog etc. vedr. de reformerte 1690—1718. Jfr. Kirkehist. Saml. 3. rk. IV, s. 466 ff. ²⁶ Bobé, s. 79—83.

²⁷ TY. Regnskabsbog I, under 1689, s. 8. ²⁸ Danske Samlinger 2. rk. V, s. 319. ²⁹ Som note 28. — Bobé, s. 60 f. ³⁰ RA. Danske Kancelli. A. IV. 2 nr. 97. Koncepter og indlæg til åbne breve og missiver vedr. de reformerte 1690—1718, udateret; nr. 14. ³¹ Eds-formularen er gengivet i: TY. Boks. Der reform. Teutsch Copenhagen Gemeine, Kirchen Documente; udaterede afskrifter på latin og tysk efter originalen. ³² Nyt hist. Tdskr.

I, s. 525. ³³ TY. Rum 1: ca. 1690, udaterede udkast til præsternes svar på *modificatio regia*. — Udkast til samme i fransk box, Arkivmappe I, udateret 1690. ³⁴ Bobé, s. 110—18. Frederik IV. havde også udstedt privilegier ved sin tronbestigelse: RA. D.Kancelli A. IV 2, 96. Kopibog vedr. de reformerte, nr. 35. — Original i ty. Boks: Kirchen Documente nr. 15. ³⁵ Corps de réglemens ecclesiastiques (Kbh. 1793), s. 14 f. ³⁶ Clément, s. 14. — Den oprindelige liste findes i FR. Boks, en mappe betegnet ERF, hvori ligger »Registre des décès et sépultures 1686—1749«. Smst. referat af presbyterialmøde 16. juli 1711. ³⁷ Korrespondancen er bevaret i (RA) D.K.; A. IV 2 nr. 97, koncepter etc. 1690—1718, under nr. 57—61. ³⁸ Kongen meddeler kommissarierne ved kirken, at de må berolige de reform. menigheder m. h. t. privilegierne, som kongen ikke er til sinds at beskære: (RA) D.K.; A. IV 2 nr. 96, Kopibog etc., under nr. 60, 10. april 1714.

³⁹ TY. Rum 14; et læg: urværk og klokker, bilag 67; maj 1788, samt bilag 68, indeholdende biskop Balles afslag dateret 6. maj 1788. — Jfr. L. Koch i Kirkehist. Saml. 3. rk. V, s. 66 ff. ⁴⁰ S. A. Junglöv og P. Nicolet: Reformert Kirke (manuskript 1922 dels hos præsterne, dels i Nationalmuseets arkiv), s. 17. ⁴¹ TY. Rum 14; et læg vedr. urværk og klokker, bilag betegnet 1473; 6. august og 3. oktober 1912. ⁴² FR. Boks. Acta consistorii 28. juni 1687. — Gentaget langt senere: TY. Rum 16, Bitte des französischen Presbyteriums 31. marts 1845. — Jfr. Bobé, s. 107. ⁴³ TY. Rum 1, ca. 1693. ⁴⁴ Bobé bilag IX, s. 106—09. ⁴⁵ W. Baur: Bilder aus der Geschichte der Deutsch-reformierten Schule in Kopenhagen, i særtryk af menighedsmeddelelser 1938—41, s. 1. ⁴⁶ Placeringen fremgår af Geddes kort over Kbh. 1757. — Købt 1737: Ty. Regnskabsbog I, s. 217 og 221. Baur har i ovenfor anførte skrift, s. 7, en upræcis placering af skolehuset. Det ældste skolehus skal før 1728 have ligget i Laksegade: Ty. Hauptbuch 1690—1751, s. 146. ⁴⁷ Baur, anf. skrift, s. 4—32. ⁴⁸ TY. Rum 3. Bilag 380 a, udateret 1698. ⁴⁹ TY. Rum 29, kuvert signeret nr. 450; 24. maj 1765. — Baur, anf. skrift, s. 8. ⁵⁰ Baur, s. 32 og 39. — Ty. Presbyterialprotokol 1889—1941, s. 271. ⁵¹ Den franske skole synes nævnt 1690: (RA) D.K.; A. IV. 2 nr. 96, Kopibog etc., s. 47 f. — Jonge: Københavns Beskrivelse II, s. 64. — Når Baur i anf. skrift s. 31 meddeler, at den franske skole først

oprettedes 1725, er dette mulig rigtigt, men Baur's kilde kendes ikke, og fransk skolelærer har som nævnt været omtalt 1690. — Jfr. Mourier: *Historique de l'école*, i FR. Boks, Mappe med diverse breve. ⁵² LA. Fransk-reformert kirke. Regnskabsbilag 1792—1821, under 6. januar, 15. og 25. maj samt 26. juni 1816. ⁵³ Clément, s. 64. — Baur, anf. skrift, s. 31. ⁵⁴ TY. Rum 38: Quittungen 1722—24. — Ty. Pakke vedr. de fattige 1785, under 9. nov. 1785. ⁵⁵ Bobé, s. 85—103. Original på pergament med segl i den franske boks i sakristiet. ⁵⁶ KSA. Indkvarteringsmandtal 1727, S. Annæ østre kvarter nr. 27. — Gerhard Grove: *Kjøbenhavns Huse og Indvaanere* (1906), s. 264. — Ifølge indkvarteringsmandtallene boede pastor Rindfleisch her endnu 1731. ⁵⁷ Arkitekten 1964, s. 425. ⁵⁸ TY. Rum 20, et læg: Niederlegung einer Predigerstelle betreffend, maj—juli 1801; jfr. note 19. ⁵⁹ FR. Boks. Mappe ERF: Mouriers »Extraits des registres«, vedr. fransk konsistorialbeslutning af 13. juni 1787. — Ligeledes i samme boks: Arkivmappe II læg 8, 15. dec. 1787. ⁶⁰ Se note 36. ⁶¹ Fr. Protocole ou registre; 3. april 1757 (ved det franske embedsarkiv). ⁶² Om Beaumelle, Mallet og Reverdil, se: *Le Danemark dans ses rapports avec la France* (1935), s. 63 ff. ⁶³ *Le Danemark etc.*, s. 69 f., 80 f. ⁶⁴ Om slægterne Brown og Applebye, se Hans Berner Schilden Holstens Slægtbog I, 2. bd. (1942), s. 79 ff, særlig s. 100. — De øvrige engelske slægter hos Clément i registret. ⁶⁵ F. Münter: *Magazin für Kirchengeschichte und Kirchenrecht des Nordens* II (Altona 1794), s. 9. — TY. Rum 3, bilag 380 a, dateret Frederikslund 6. dec. 1814. ⁶⁶ Fransk Pastorat. Protocole ou registre 1743—1804, 5. dec. 1764. ⁶⁷ RA. Overhofmarskallatet I. Q. 13: Hoffoureners dagjournaler 1767. ⁶⁸ FR. Boks. Mappe ERF: Fête du jubilé (beretning af F.—L. Mourier). — Ty. Presbyterialprotokol 1759—1839, fol. 260 b—263 b med pastor Maurenbrechers referat af jubilæet. — Hoffoureners Dagjournaler I. Q. 32 (note 67) 1789—90, s. 129; 8. nov. 1789. ⁶⁹ TY. Fælleskassens regnskabsbilag 1789 nr. 20, 31—33 og 69. ⁷⁰ Henrich Steffens: *Was ich erlebte* (Breslau 1840) II, s. 178—181. ⁷¹ TY. Rum 12. Dokumenter vedr. orgelet, bilag 1429. — Niels Friis i Berlingske Tidendes Søndagstillæg 1. april 1934. — Poul-Gerhard Andersen: *Orgelbogen*, s. 230. ⁷² TY. Rum 9. Korrespondance 22. sept. 1836. — H. N. Clausen: *Mit Levned's og min Tids Historie* (1877), s. 189. H.N.C.s forelæsninger er udgivet under titlen: *Populaire Foredrag om Reformationen* (1836). ⁷³ TY. Rum 16. Et læg: Bitte des französischen Presbyteriums die Gottesdienst zu ändern, 3. sept. 1793. — Smst. udateret tysk promemoria som svar på ovenstående. ⁷⁴ TY. Rum 11, bilag 72; 1790: korrespondance om begravelser i kirken. ⁷⁵ TY. Rum 16; 4. april 1848. ⁷⁶ TY. Presbyterialprotokol 1889—1941, s. 143. — TY. Rum 16; 29. aug. 1905. ⁷⁷ Jernskrinet. Fælleskassens bilag: 1905 bilag 18; 1906 bilag 73; 1907 bilag 15. ⁷⁸ I september 1914, en måned efter verdenskrigens udbrud, findes der i arkivalierne en korrespondance mellem de to menigheder, holdt i en tone, der er meget skarpere end sædvanligt, og som fik den tyske skoleleder W. Baur (der stammede fra Basel) til at indføje en meget talende randbemærkning: »Krigspsykose!« Men dette er såvidt vides den eneste hentydning til nationale forviklinger og har i hvert fald ikke haft konsekvenser i den kommende tid; se herom Ty. Presbyterialprotokol 1889—1941, s. 199; 14. sept. 1914. ⁷⁹ TY. Presbyterialprot. etc., s. 431; 24. okt. 1939. — Tavlen var skænket af det tyske presbyteriemedlem stenhugger B. Grage. ⁸⁰ TY. Forretningsudvalgsprot. 1866—1906, s. 373; 15. maj 1889. ⁸¹ TY. Presbyt. prot. 1889—1941, s. 149; 21. sept. 1906. — Smst. s. 168; 13. aug. 1909, og s. 198; 2. sept. 1914. ⁸² En supplerende liste over litteraturen findes i Københavns Bibliografi (1957) I, s. 182 og II, s. 433. ⁸³ Se forordningens art. 5, Bobé, s. 107. ⁸⁴ Bobé, s. 82. ⁸⁵ Ved testamenterisk bestemmelse modtog kirken 1845 den meyerhoffske bagergård i Vimmelskæft: Ty. Regnskabsbog III, s. 193; 20. okt. 1845. — Gården solgtes 1916 til bagermester Rubow for 350.000 kr.: Ty. Presbyterialprotokol 1889—1941, s. 225; 5. april 1916.

Den midlertidige kirke og den første kirke, s. 22—43. ¹ Danske Saml. 2. rk. Y, s. 148.

² Bobé, s. 51. — Minerva II, feb. 1816, s. 55. ³ Koenes første tyske gudstjeneste blev

holdt 3. påskedag, 29. marts 1687: Ty. arkiv, Generale Kirchen Rechnung 1687—1765, udgifter s. 3.⁴ Som note 1. — Fransk boks: Acta consistorii 12. okt. 1687, hvor der gøres rede for den årlige husleje på 50 rdl.⁵ Minerva II, feb. 1816, s. 55 (F.—L. Mourier).

⁶ Se note 1. ⁷ Fransk boks. Acta consistorii 1687 ff., under 10. og 24. aug., samt 7. sept.

1687.⁸ TY. arkiv. Generale Kirchen Rechnung 1687—1765, s. 4 f.⁹ Fransk boks. Mappe ERF: Régistre des décès. Her nævnes bl.a., at den ovenfor nævnte forelæser Theodor Colas blev begravet på Rundetårns kirkegård i aug. 1687.¹⁰ Som note 9. Begravelse på reformert kgd. er nævnt fra 1687.¹¹ Bobé, s. 74. — Kbh. Dipl. VII, s. 93; 27. jan. 1685.¹² TY.: Collectenbuch 1687—1789.¹³ Børge Janssen: De reformerte i Danmark (1922), s. 36.¹⁴ Bobé, s. 131, bilag 11; 18. maj 1685.¹⁵ Fransk boks. Acta consistorii, under 7. dec. 1687 og 8. feb. 1688.¹⁶ Original på pergament i kirkens franske boks.¹⁷ Tysk boks. Acta consistorii, s. 8; 29. dec. 1687.¹⁸ Tysk boks. Acta consistorii, s. 7; 2. nov. 1687.¹⁹ Fransk boks: Acta cons. 4. jan. 1688.²⁰ Tysk boks: Acta cons. 8. feb. 1688, s. 10.²¹ FR. Boks: Recept du premier consistoire (fortegnelse over breve i kirkens arkiv, under 1. feb. 1688, stenhugger Brockams kontrakt).

²² Jfr. kontrakten i note 21. — J. Steenberg: Reformert kirkes bygmester, i HMK 1966, s. 12—21.²³ Af Henrich Brockams data: datteren Elisabeth døbes 2. aug. 1688 i Reform. kirke (LA. Ty.-reform. kirkebog, s. 5); har mandsstol nr. 7 i kirken (Ty. arkiv rum 7: Pieter van Hemerts stoler, 1689—90); fører kirkens fattigregnskaber som diakon 1693—97 (Ty. arkiv rum 39, »Convolut« 1690—1711); død 27. nov. 1697 (smst. i »Convolut«); begravet i reformert urtegård (kirkebogen under 1717).²⁴ TY. rum 1: gavebrev af 22. april 1696 med tilføjelser fra o. 1710.²⁵ Se note 21.²⁶ Fransk boks: Recept du premier consistoire, særlig bilag 5.²⁷ Som note 26: 9 sammenhæftede breve vedr. Nic. Finck, bl.a. dat. 16. feb., 25. april og 17. aug. 1689. Nic. Finck ved Vor Frelseres kirke (ikke direkte nævnt i teksten DK Kbh. II, s. 494); RA. Vor Frelseres kirke, rgsk. 20. aug. 1692, s. 67.²⁸ Som note 26—27, gruppe II og IV.²⁹ Recept etc. (note 26) gruppe II.

³⁰ Recept etc.: 3 sammenhæftede skr. vedr. A.S., dateret 26. feb. 1689.³¹ TY. Generale Kirchen Rechnung 1687 ff., s. 21; 21. marts 1690.³² Reisers Ildebrandshistorie (3. udg. 1827), s. 41, 49. Danske Saml. II, s. 79.³³ Fransk boks: Recept du premier consistoire, gruppe II, bilag 5.³⁴ TY. boks: Acta consistorii, s. 10.³⁵ TY. arkiv rum 1: kuvert betegnet 1498, vedr. grundstenen. — Vilh. Lorenzen har i sin bog om Reformert Kirke en anden version (s. 8), der lyder lidt mere sandsynlig. Men kilden er ikke opgivet, og red. af »Danmarks Kirker« har kun fundet den her gengivne, og fuldt samtidige, ordlyd.³⁶ TY. boks: Acta consistorii, s. 13 ff.³⁷ Acta cons., s. 19.³⁸ FR. boks: Recept du premier consistoire, gruppe II bilag 1; 2. nov. 1687.³⁹ TY. boks: Acta cons., s. 16; 7. nov. 1688.⁴⁰ Acta cons., s. 17; 23. januar 1689.⁴¹ Acta cons., s. 20; 5. juni 1689.⁴² Fransk boks: Recept du premier consistoire, gruppe II; juni 1689. Smst. gruppe IV nr. 6; 2. sept. 1689.⁴³ Som note 42, gruppe IV nr. 19.⁴⁴ Tysk boks: Acta consistorii, s. 23 f.; 4. dec. 1698 og 5. feb. 1690.⁴⁵ Fransk boks: Arkivmappe I, brevsager nr. 6; 25. juni 1690 skriver Jacob Andreae om de reformerte formentlige overgreb: »Dette og andet . . . er skeed os til præjuditz og megtig forhindring til voris menigheds opkomst, samt voris gode Lutherske motte see, at de Reformeredis kirke blev opbyggt udj hast, og det er endnu intet kommen videre med os. Det har bragt fortrydelse, at de Reformerede skulle triumphere over os, at det design med voris kirkebygning paa Ny Kongens Torf gick tilbage . . .«⁴⁶ Jfr. byggekontrakten: kransegesimsen lægges af godt tømmer ... Frontispicen og den øvre liste beklædes med kobber.

— Da præstegårdene skulle bygges, afstod man fra at lægge la Placettes residens alt for tæt ved kirkegården, fordi der kunne være brandfare; der henvises særlig til kirkens store »höltzerne rahme under dem tach«: FR. boks, presbyteriets randbemærkninger til forlig af nov. 1688.⁴⁷ Lorenzen s. 9 gengiver fejlagtigt *vivi* med *novi*.⁴⁸ TY. boks: Acta consistorii 16. okt. 1689, s. 22.⁴⁹ Hamburg: Tempelbygge för protestanter (Stockholm 1955), s. 126, 130 f., 137, særlig s. 176.

Præsteresidenserne, s. 44—48. ¹ Plan 1688 i Tysk arkiv, ved byggekontrakten (fig. 16, jfr. fig. 4). — *Acta consistorii* 18. april 1688, s. 12. ² FR. Bilag 12, gengivelse på fransk af *Acta cons.* 18. april 1688, punkt IV. ³ FR. Forlig af november 1688, med anmærkninger fra 1711. ⁴ FR. Bilag 15; bønsskrift til dronningen om at bilægge striden, 29. oktober 1688. ⁵ Som note 4 (vedr. eventuel udvidelse af kirkegården). Brandfaren: notater 1711 til forlig 1688 (se note 3), 1. post. ⁶ Bobé: Charlotte Amalie (Kbh. 1940), bilagene s. 78, præsternes skr. til kongen: »Deux ministres ont déjà fait bâtir deux maisons qui sont presque achevées, et le troisieme etoit sur le point d'en faire bâtir une ...« — La Placette overtager Koenes hus og godtgør ham hans udgifter: TY. Boks. *Acta consistorii* 7. nov. 1688, s. 16. — Jfr. Forlig af nov. 1688, i det franske arkiv. ⁷ FR. Bilag 18; 30. december 1692 (forlig om havepladserne). ⁸ TY. *Acta consistorii* 18. april 1688, s. 12 punkt III: *Ædificia externe debere fieri ejusdem formæ et figuræ juxta typum Consistorio a D. Koene oblatum*. — Den tilsvarende franske tekst lyder: »Ces maisons seront absolument semblables en dehors, selon le modèle que le Sr: Koene en a présenté. . .« ⁹ Damin kaldes i datidens brevskaber snart tømmer, snart snedker, hyppigst det sidste. Her optræder han som entreprenør: FR. Boks, bilag 14; 2. juni 1688. ¹⁰ TY. *Generale Kirchen Rechnung 1687—1765*, s. 9; april—maj 1688. ¹¹ Børge Janssen: *De Reformerte i Danmark* (1922), s. 37. ¹² Bobé, anf. værk, s. 86. — TY. Rum 1, kopi af gavebrev af 22. april 1696 med noter fra o. 1710. ¹³ TY. Rum 39: *Convolut der grösseren, zur Copenhagenschen Reform. Teutschen gemeine Kirchen- und Armen-Cassa gehörigen Rechnungen*. Under 5. dec. 1696 afregner Andreas Simonsen for murerarbejdet. Fra 27. dec. 1696 til 14. dec. 1697 leverer Henrich Brockam og derefter hans enke Engelke 5 kældervinduer af bremersten m.m. (bl. a. de i teksten nævnte »cantillien«). — Maleren Jørgen Bentzens regnskaber er dateret 14. juli og 12. september 1697. ¹⁴ RA. D.K. A IV 2, nr. 96. *Kopibog etc. 1690—1718*; under 7. oktober 1709. ¹⁵ Clément, anf. værk s. 72 (her står fejlagtigt, at Johs. Meier var hjælpepræst hos Kersting). — Bobé, anf. skr. s. 66. ¹⁶ Datidens kilder er uenige om gadens navn; snart siges Lille og snart Store Strandstræde. Lille Strandstræde er det rigtige, hvilket bl. a. fremgår af Indkvarteringsmandtallerne i KSA. — Dronningens gavebrev af 4. sept. 1713 er gengivet hos Bobé s. 85—103; her er præsteboligen »in der grossen (!) Strandstrasse« omtalt s. 87. ¹⁷ TY. *Kirchen Quitungen januar—juni 1729* meddeler under nr. 11 nogle glarmesterregnskaber fra april til september 1728 vedrørende pastor Vogelsangs hus i Gothersgaden. ¹⁸ Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728 (1906), s. 264.

Inventar før 1728, s. 48—56. ¹ Plan 1690 i Pieter van Hemerts stoleregister, fig. 19.

² Marc Rosenberg: *Der Goldschmiede Merkzeichen II* (3. udg. 1923), s. 177, nr. 2623.

³ Bobé, s. 55. ⁴ Efter meddelelse til Rosenborgsamlingen af dr. Eva M. Link, *Staatliche Kunstsammlungen, Kassel*. ⁵ TY. Rum 7: korrespondance; 8. juli 1882. Herved ligger Worsaaes takkeskrivelse dateret 15. juli 1882. — TY. Forretningsudvalgsprotokol 1866—1906, s. 248. ⁶ Museumsnumre 6 — 70 abc. ⁷ Prædikestol fra Amsterdam sendes til Reform. kirke i København: TY. *Verhandlungsprot. 1687—90* (i ty. menigheds kontor), s. 35 f; 10. april og 3. juli 1689. — FR. Boks. *Recept du premier consistoire 1687 ff.*, med fortegnelse over breve i kirkens skrin, gruppe IV nr. 7; 5. okt. 1689. — Om staf-fering af prædikestolen, se TY. *Acta cons.* (= *Verhandlungsprotocol*), s. 20 (i boks).

⁸ TY. Boks. *Acta cons.*, s. 15; 3. okt. 1688. — FR. Boks. *Recept du premier consistoire etc. Litra D*, 3. okt. 1688. ⁹ TY. Boks. *Acta cons.*, s. 21; 4. sept. 1689. ¹⁰ FR. Boks. *Recept du premier consistoire etc.*, gruppe IV nr. 16; 13. sept. 1689: Chrf. Barger får 59 rdl. for maling og forgyldning af dronningestolen og ministerbænkene. ¹¹ TY. Boks. *Acta cons.*, s. 17 og 20; hh. 23. jan. og 5. juni 1689. ¹² FR. Boks. *Recept du premier cons.*, brevfortegnelsen gruppe II: 3 sammenhæftede breve vedr. snedkeren Johan Conrad Braun, særlig brev nr. 2. ¹³ Som note 12: ni sammenhæftede breve vedr. tømmeren Nic. Finck. ¹⁴ Som note 12, gruppe IV nr. 16. ¹⁵ TY. *Protokol nr. 713*:

Stuhlgelder 1723—1813. ¹⁶ TY. Boks. Acta cons., s. 5; 24. aug. og 7. sept. 1687.

¹⁷ LA. Fransk-reformert kirkes regnskabsbilag 1792 ff., nr. 13; 25. april 1816. ¹⁸ TY. Boks. Acta cons., s. 21; 4. sept. 1689. Jfr. General Kirchenrechnung 1687 ff., s. 11, under 1690: Beym anfang des Gottesdienstes in der neu gebauten Kirche hat man (den gesang so viel ordentlicher zu führen) ein Positiv ... ¹⁹ FR. Boks. Acta cons. (sen oversættelse af den lat. tekst i ty. arkiv), under 4. sept. 1689. ²⁰ FR. Boks. Recept du premier cons. Brevfortegnelsen gruppe II; 20. sept. 1689. — TY. Boks. Acta cons., s. 21; 2. okt.

1689. ²¹ TY. Rum 39. »Convolut« 1690—1711: les Junies' rgsk. 1690, fol. 3 a; 14. okt.

1690. ²² Som note 21, fol. 2 b og 3 a; 26. okt. 1691. ²³ TY. Gen. Kirchen Rechn. 1687—1765, s. 16; marts 1692. Organistens lutherske trosbekendelse er omtalt smst., s. 11.

²⁴ TY. Rum 39. »Convolut« 1690—1711: Kirchen-Blocks Rechnung 1709, bilag 1; 5. okt. 1708. ²⁵ Som note 24, bilag 5. ²⁶ Som note 24, bilag 4. ²⁷ TY. Rum 1; 7. maj 1710.

²⁸ TY. Gen. Kirchen Rechn. 1687—1765, s. 10 og 15, hh. 12. dec. 1689 og 5. okt. 1691.

²⁹ TY. Boks. Aschoffs manual 1769, fol. 22 b. ³⁰ TY. Gen. Kirchen Rechn. 1687—1765, s. 55; 7. okt. 1698. Jfr. Minerva II, April 1816, s. 3. ³¹ TY. Gen. Kirchen Rechn. etc., s. 11. — TY. Boks. Acta cons., s. 27; 7. maj 1690. — TY. Rum 39. »Convolut« etc.: les Junies' Rgsk. 1690 ff., fol. 5 a. ³² TY. Boks. Acta cons., s. 18. ³³ FR. Boks. Recept du premier consistoire. Brevfortegnelsen gruppe V; 4. marts 1689. — C. Nyrop: Om Danmarks Kirkeklokker og deres støbere (1882), s. 122. — Om H.'s reformerte trosbekendelse, se note 32. ³⁴ FR. Boks. Recept du premier cons. etc. Brevfortegnelsen gruppe V nr. 4; 27. nov. 1689.

Reformert kirke efter den store brand, s. 57—67. ¹ Danske Samlinger II, s. 79. — Reisers Ildebrandshistorie, s. 49 og 51. ² Clément: Notice sur l'église réformée française de Copenhague (1870), s. 27. — Om Huguetans (Gyldensteens) ejendom, se Kjøbenhavns Huse og Indvaanere 1728 (1906), s. 276. ³ TY. Boks. Collecte für die Kirche 1728 (Indsamlingsbog, hvori de forskellige europæiske menigheder har opført deres bidrag). — FR. Boks. ERF. Læg vedr. kirkens genopbygning 1728 ff. ⁴ FR. Boks. ERF. Rgsk. for genopbygningen, under 1. jan., 22. juli, 9. og 17. aug., 13. sept. og 19. nov. 1729. — KSA. Bygningskommissionen af 18. marts 1729, indk. breve, 9. nov. 1729. ⁵ LA. Fransk-reformert kirkebog 1685—1821: vielses- og fødselsregister påbegyndt 22. juni 1728. ⁶ På en pulpiturplan fra slut 1700'rne (FR. Boks, brun mappe: diverse papirer) tales der om »Militair Stühle«). Se endv. TY. Rum 19: et læg om aflåsning af den lille kirke-dør; 3. marts 1802. — Smst. rum 12: orgelet, bilag 751; 15. sept. 1843. ⁷ Jonge: Københavns Beskrivelse II, s. 62. ⁸ TY. Fælleskassens bilag 1788—91, nr. 12; 10. juli 1789: kirken hvidtes indvendig på loft, gesimser og vægge for 163 rdl. ⁹ LA. Fransk reformert kirke, rgsk. bilag, 21. aug. 1817: 6 blikstjerner repareres. — Reform. kirkes jernskrin: fælleskassens bilag nr. 65; 19. sept. 1889: 8 stjerner forgyldt. ¹⁰ TY. General Kirchen Rechnung 1687—1765, s. 190 (16. feb. 1730) og s. 205 (16. juli 1733). ¹¹ LA. Fransk-reformert kirkebog 1685—1821: vielses- og fødselsregister; 4. aug. 1748. — Pontoppidans danske Atlas II, s. 130. ¹² LA. Fransk-reformert kirkes regnskabsprotokol 1741—1804, fol. 24, 27 f. ¹³ TY. Rum 1, mærket 1345; et Læg: jubelfesten 1789. — Smst. Bilagene: Fælleskassen 1788—99 nr. 21 og 22; 19. og 25. november 1789. — LA. Fransk-ref. kirke, rgsk.prot. 1741—1804, fol. 128; 30. sept 1789. ¹⁴ TY. Rum 9: Korrespondance; 9. sept. 1807. — Kirkens Jernskrin: Fælleskassens bilag 1804—08, nr. 16; 28. okt. 1807, nr. 27; 31. dec. 1807. — TY.: regnskabsbog 1806—51, s. 20; 3. okt. 1808. Smst. s. 29; 9. maj 1809. — Om redningsmanden N. M. Elsborg, død 24. aug. 1840, se TY. Bilag til fælles kassen 1840, nr. 28; 6. sept. 1840. ¹⁵ Kirkens jernskrin: Fælleskassens bilag 1820—23 nr. 5 (4. april), nr. 6 (17. april), nr. 7 (24. april) og nr. 9 (2. maj 1822). ¹⁶ Jernskrinet (fælleskassen): Extrait de dépenses; 3. sept. 1850. — TY.: Kirchen- und Schulrechnung 1851 (1 pk.) nr. 16; 16. sept. 1851. — Skønt ingen af disse rgsk. taler tydeligt om arbejdets karakter, er der dog ingen tvivl om, at vestibulen fik sin form ved denne tid. Den buede

dør ind mod kirken er omtalt i fællesskassen, bilag nr. 18, dat. 27. dec. 1854, og den nye anordning er indtegnet i Bacons plan over varmeapparatet fra 1854.¹⁷ FR. Boks, arkivmappe IV, bilag 174: Betænkning fra den fra. menighed til den ty. om bygningens tilstand, dateret 3. sept. 1850. Heri nævnes, at fliserne (*les dalles*) i gangene mellem bænkerne og ved indgangene er skæve (*biais*) og bør erstattes med et plankegulv. Tømrermester J. Meyers rgsk. for 1850 (i jernskrinet: *Extrait de dépenses*) for okt. og dec. 1850 lyder på 2680 rdl. og må vel gælde gulvet, skønt det ikke direkte nævnes.¹⁸ FR. Boks. Arkivmappe III, nr. 25, dateret Dronninggaard den 12. maj 1804. — TY. Rum 25. »Schreiben über Erwärmung der Kirche 1804«, fra. menighed til den ty., dateret 16. juni 1804.¹⁹ FR. Boks. Livre de caisse 1843—67 nr. 60 (19. dec.) og nr. 62 (31. dec. 1849). — Jernskrinet (fællesskassen): *Régistre de dépenses*: et læg 1840—65, rgsk. for 1849 vedr. indrettelse af et kapel i præstebolig litra B (dvs. residensen nærmest kirken). — FR. Boks. Arkivmappe Y, 22. jan. 1851 (omtaler kapellet i residensens underste stokværk).

²⁰ TY. Rum 25, nr. 899; 17. feb. 1852. — Andre skr. om det påtænkte varmeapparat: FR. Boks. Arkivmappe Y, bilagene 182 og 183, dateret 13. marts og 21. april 1852.²¹ TY. Rum 25. Et læg: Dokumente betreffenden Heizungsapparat 1858—59; 7. okt. 1858, med tillæg af 1. feb. 1859.²² Jernskrinet (fællesskassens bilag 1854) nr. 20; 14. sept. 1859. Jfr. note 21, bilag 960; 10. marts 1859 (L. Rasmussens overslag).²³ TY. Rum 25; 7. okt. 1873. — Jernskrinet (fællesskassens bilag) nr. 32; 31. dec. 1880. — Smst. bilagene 1889, nr. 54 (sept. 89) og nr. 58 (16. nov. 1889). — Ty. Forretningsudvalgsprotokol 1866—1906, s. 373; 15. maj 1889.²⁴ V. Lorenzen i *Den reformerte Kirke* (1914) s. 14 siger, at hele tårnet blev taget ned 1872. Men af kirkens regnskaber kan det ses, at det kun drejede sig om det øverste parti med fløjstangen, se: Jernskrinet. Fællesskassens bilag 1872, nr. 18 (4. okt.) og nr. 27 (23. dec. 1872).²⁵ Jernskrinet. Fællesskassens bilag 1871 nr. 19 (5. juni) og 1872 nr. 19 (5. okt.) samt nr. 24 (11. dec. 1872).²⁶ Jernskrinet. Fællesskassens bilag 1879 nr. 25 og 27, hh. 16. aug. og 9. sept. 1879. I trappens træværk synes der at være en del genanvendt materiale.²⁷ TY. Forretningsudvalgsprotokol 1866—1906, s. 280; 11. okt. 1883. — Jernskrinet, fællesskassens bilag 1886 nr. 17 (7. febr. 1885) og bilagene 1887 nr. 39 (1. jan. 1887).²⁸ Jernskrinet. Fællesskassens bilag 1889, håndværkerrgsk. af 25. aug., 5. sept. og 9. nov. 1889.²⁹ Som note 28, bilag 54; sept. 1889 (malermester A. Chr. Due). — TY. Forretningsudvalgsprotokol 1866—1906, s. 373; 15. maj 1889.³⁰ Som note 28, bilag 50; 6. nov. 1889 (billedskærer H. Chr. Berg).³¹ TY. Forretningsudvalgsprotokol 1856—1906, s. 373; 15. maj 1889.³² Jernskrinet. Fællesskassens bilag 1889 nr. 68; 6. dec. 1889.³³ FR. Boks. Fællesskassens regnskabsbog 1885—1913, fol. 84 ff., sommeren 1908. — Junglöv og Nicolet: *Reformert Kirke* (manuskript 1922 i kirkens arkiv og i Nationalmuseets arkiv), s. 19 f.³⁴ TY. Presbyterialprotokol 1889—1941, s. 305; 8. jan. 1930.³⁵ Presbyt. prot. etc. S. 407, 409, 420, 425 f. og 431.

Inventar efter 1728, s. 68—93.¹ TY. Presbyterialprotokol 1759—1839, fol. 44 b; 1. april 1761. — Aschoffs manual, fol. 22 b. — Jernskrinet. Fællesskassens bilag 1879; 4. og 25. okt. samt 22. nov. 1879, bilag 33, 34 og 38. — Fløjlet synes fornyet 1908: Smst. 24. sept. 1908.² Jernskrinet. Fællesskassens bilag 1. okt. 1898 (snedker W. Bau).³ FR. Boks. Arkivmappe II; 3. okt. 1781. — A. Malinowski: *Vasa Sacra* (i *Deutch reformierte Kirche, Mitteilungen aus der Gemeinde*, januar 1950, s. 2 ff.).⁴ TY. Presbyterialprotokol 1889—1941, s. 143 og 145 f.: Særkalkene blev første gang anvendt pinsen 1905.⁵ Som note 4, s. 133; 25. maj 1903.⁶ TY. Regnskabsbog II, s. 91 og 94; 14. sept. og 31. dec. 1781: Guldsmeden Werum modtager 323 rdl. 3 mark for to sølvkommunikationskander.⁷ TY. Regnskabsbog IV, s. 197; 18. sept. 1885. — TY. Presbyterialprot. 1889—1941, s. 173; 8. juli 1910.⁸ Bobé, s. 56; her bærer Lenoir fornavnene Jean Marc, hvad der stemmer med begravelseslisten (mappe ERF i FR. Boks, under 1748); Boje kalder ham, vistnok fejlagtigt, Jean Marie. — Om bekenderinderne (*les confesseuses*) se Bobé, s. 18 f.⁹ Restaurerede, nye sokler tilsat 1900, se jernskrinet, fællesskassens bilag dec. 1900 (snedker

Waldemar Bau). ¹⁰ Regnskabsbog I, s. 195; 4. juni 1731. ¹¹ Bau- und Kunstdenkmäler im Regierungsbezirk Cassel VI, Cassel Stadt, s. 204 f., Taf. 142. ¹² TY. Bilagene. Fælleskassen nr. 3; 2. april 1787. — Jernskrinet. Fælleskassens bilag 1879 nr. 35; 11. nov. 1879. ¹³ Jernskrinet. Fælleskassens bilag 1863 nr. 28; 11. jan. 1863: Hofgørtler H. Dalhoff leverer 2 store trearmede lampetter til prædikestolen for 26 rdl. ¹⁴ TY. Rum 1, bilag 46 (korrespondance); 19. juli 1760. — Forhandlinger derom er optegnet i TY. Presbyterialprot. 1759—1839, fol. 30 ff., under 3. jan. og 7. feb. 1759. ¹⁵ Arkitekt Karsten Rønnows indberetning 12. april 1965 (ved det tyske embede). ¹⁶ TY. Kirchen und Schulrechnung 1851, bilag 14; 10. juli 1851 Stolen nævnes yderligere i bilagene 16 og 28. ¹⁷ Jernskrinet. Fælleskassens bilag 1889 nr. 50; 6. nov. 1889: H. Chr. Bergs rgsk. vedr. kongestolen. ¹⁸ Jernskrinet. Extrait de dépenses; 3. sept. 1850. — TY. Kirchen- und Schulrechnung 1851 bilag 16; 16. sept. 1851. ¹⁹ TY. Protokol 713: Stuhlgelder 1723—1813; rgsk. for 1730—33. ²⁰ Som note 14. ²¹ TY. Rum 1. Bilag 46 (korrespondance); 19. juli 1760. Her siges det, at de tre nye stole skal bygges efter model af den i forvejen byggede wewerske stol. 1758 siges A. M.W. at have opgivet pulpiturstolen nr. 1. ²² TY. Protokol 713: Stuhlgelder, m. tilføjelser bag i bogen: »pro annis 1773, 1774, 1775 et 1776«.

²³ Aschoffs manual 1769, fol 22 a. ²⁴ TY. Presbyterialprotokol 1759—1839, fol. 35 a; 1. aug. 1759. ²⁵ FR. Boks. Protocole ou registre 1743—1804, under 9. april 1778: agent Schneider overtager Desmercières lukkede stol i kirken. ²⁶ TY. Rum 9. Korrespondance marts 1836. ²⁷ Aschoffs manual 1769, fol 22 a. ²⁸ TY. Forretningsudvalgsprotokol 1866—1906, s. 373; 15. maj 1889. ²⁹ Francis Beckett: Pigen fra Æthiopien, i Kunstmuseets Aarsskrift III (1917), s. 25 ff.; se særlig slutningsvignet s. 37. — Henvisningen af dronningestolens loftsmaleri til Kronborgserien skyldes stud. mag. Allan Tønnesen. ³⁰ TY. Bilagspakkerne: ausbezahlte Rechnungen vom Jahr 1787; der leveredes herefter til Reformert kirkes kongestol 4 »hulryggede« stole pr. 11. dec. 1787. ³¹ Jernskrinet. Fælleskassens bilag 23. juni 1886: Berg har udført et slaglistekapitel til en dør og repareret en knægt. TY. Kirchen- und Schulrechnung 1851 (1 pk.), bilag 19; 2. sept. 1851. ³² På en ældre plan fra slut 1700'erne (i fransk box, brun mappe med »diverse papirer«) er det sydøstlige pulpitur betegnet »Militair Stühle«. Flere udtalelser fra 1800'erne peger i samme retning endnu i 1840'rne. ³³ Aschoffs manual 1769, fol. 22 b. ³⁴ TY. Presbyterialprot. 1889—1941, s. 236. Fabrikant F. Mouvielle meddeler 15. marts 1918, at han i anledning af en søns konfirmation vil skænke kirken et ur: »Bischer war nur ein Zifferblatt über die Orgel angebracht«. ³⁵ Jernskrinet. Fælleskassens bilag 1854 ff.; 6. nov 1889, bilag 50: en regning fra billedskærer Berg for »et Gallerie«, hvilket mulig kan gælde skærmen på orgelpulpituret. ³⁶ TY. Rum 12, bilag 119; 3. juli 1800. ³⁷ Poul-Gerhard Andersen: Orgelbogen (1955), s. 230. ³⁸ TY. Rum 12. Organist Heger vedr. orgelet, bilag 201; 4. aug. 1821. — FR. Boks. Arkivmappe II, læg 10; 29. aug. 1821. ³⁹ TY. Rum 12. Skr. vedr. orgelet, bilag 293; 11. aug. 1833. — Smst. bilag 295; 19. sept. og 10. okt. 1833 samt 24. feb. 1834. ⁴⁰ TY. Rum 12. Skr. vedr. orgelet, bilag 886; 22. juni 1851 (her siges det, at håndværkerne under kirkens reparation har fjernet piberne og atter anbragt dem forkert). — TY. Kirchen- und Schulrechnung 1851 nr. 15; 1. sept. 1851. — Barths klage over orgelet: TY. Rum 12 etc. bilag 913; 2. juni 1853. ⁴¹ TY. Rum 12; Orgelet. Bilag 956; 13. juli 1858. — Jernskrinet. Fælleskassens bilag 1868 nr. 19; 5. dec. ⁴² TY. Rum 12. Orgelet, bilag 2/1878; 29. dec. 1877. — Jernskrinet. Fælleskassens bilag 1878 nr. 17. ⁴³ Som note 43. — Efter en anden kilde i fælleskassens bilag skulle det midlertidige orgel være lånt fra S. Pauls kirke i Nyboder. ⁴⁴ Som note 43, bilag nr. 23 b og 24/1878; 15.—23. nov. 1878. ⁴⁵ Indberetning i Nationalmuseets arkiv ved Finn Viderø. TY. Presbyterialprotokol 1889—1941, s. 236; 15. marts 1918. ⁴⁶ Som note 47, s. 305; 8. jan. 1930. ⁴⁷ TY. Regnskabsbog II, s. 109; 7. juli 1784. — Reglements ecclesiastiques 1793 § 32. — Jernskrinet. Fælleskassens bilag 1820—23; 2. juli 1821. ⁴⁸ Aschoffs manual 1769, fol. 22 b. ⁴⁹ TY. Bilagspakke vedr. de fattige; 31. dec. 1784. ⁵⁰ Regnskabsbog II, s. 141; 6. aug. 1788.

⁵³ Som note 52, s. 230. ⁵⁴ Jernskrinet. Franske menigheds bilag nr. 172; 15. dec. 1932. ⁵⁵ TY. Forretningsudvalgsprotokol 1866—1906, s. 300; 1884. — Jernskrinet. Fælleskassens bilag 1884 nr. 38 (27. sept.) og nr. 44 (20. nov. 1884). ⁵⁶ Regnskabsbog II, s. 2; udateret 1766. — Regnskabsbog III, s. 18; 20. feb. 1808, samt s. 98; 11. april 1821. — TY. Bilag til fælleskassen, bilag nr. 19; 21. nov. 1836. — Jernskrinet. Fælleskassens bilag 1877 bilag 16; 27. okt. 1877. ⁵⁷ Jernskrinet. Fælleskassens bilag 1935; 12. jan. 1935. — TY. Presbyterialprot. 1889—1941, s. 386. ⁵⁸ TY. Presbyterialprot. 1889 ff., s. 403; 1. marts 1937. ⁵⁹ Junglöv og Nicolet: Reformert Kirke (mskr. i NM), s. 16. ⁶⁰ Jernskrinet. Fælleskassens bilag 1854 nr. 3 samt 1897 nr. 66. ⁶¹ Jernskrinet. Fælleskassens bilag 1914; 20. okt. 1914. — Børge Janssen: De Reformerte i Danmark (1922), s. 86. ⁶² Jernskrinet. Fælleskassens bilag 1889 nr. 51; 27. aug. 1889. ⁶³ TY. Rum 7: Korrespondance, 30. juni og 2. dec. 1909. ⁶⁴ TY. Bilagspakke 39: Fælleskassen 1788—91 nr. 28; 16. jan. 1792 (Abraham Meyers malerregning). ⁶⁵ TY. Presbyterialprotokol 1759 ff., fol. 44 a; 4. marts 1761. — Fr. Embedsarkiv: Protocole ou registre 1743; 4. marts 1761. — LA. Reform. kirkes regnskabsprotokol 1741—1804, fol. 56; 10. okt. 1763 (her nævnes Peter Mathiesen i forbindelse med tårnuret). ⁶⁶ TY. Allgemeine Kirchen Casse 1802 nr. 17; 3. jan. 1803. ⁶⁷ Jernskrinet. Fælleskassens bilag 1804—08, bilag 28; 2. jan. 1808. ⁶⁸ TY. Bilag til fælleskassen 1852, bilag 23; 28. dec. 1852. ⁶⁹ Jernskrinet. Fælleskassens bilag 1882 nr. 14 og 18; samt 1883 bilag nr. 54. ⁷⁰ Jernskrinet. Fælleskassens bilag 1916; 13. dec. 1916. — Junglöv og Nicolet: Reformert Kirke (mskr.), s. 20 f. — Reparation 1933, i fælleskassens bilag.

Præsteresidenser efter 1728, s. 93—99. ¹ KSA. Bygningskommissionen af 18. marts 1729. Indkomne breve 1729—31. ² KSA. Vurderinger vedrørende Rosenborg kvarter matr. nr. 248 og 249. Citeret efter Harald Langberg: Den reformerte præstegård. Arkitekten 1964, s. 422. ³ Harald Langberg: Den reformerte præstegård. Arkitekten 1964, s. 425 f.

⁴ Poul Strømstad: Præstegård under lup. Skalk 1964 nr. 2, s. 8—9. ⁵ FR. Boks. Arkivmappe »Hovedbog«, bilag 23. F. L. Mourier: »Mémoire sur le projet de vente de la 2de maison pastorale« [1806]. Indkvarteringsmandtallene i KSA. anfører dog fortsat begge præster som boende i præstegården. ⁶ FR. Boks. Arkivmappe V. Trykt indbydelse til præstevalg 22. jan. 1851 »dans la chapelle, au rez-de-chaissée de la maison pastorale«.

⁷ TY. Rum 25. Bilag 899. Skrivelse fra det franske presbyterium til det tyske 17. febr. 1852, hvori foreslås anskaffet et varmeanlæg. ⁸ FR. Boks. Livre de Caisse 1843—67, s. 60—62. ⁹ Jernkiste. FR. »Régistre de Dépenses ... à 1888 inclus«. ¹⁰ LA. Fransk-reformert kirke i København. Regnskabsbilag. 1856 nr. 11, regning fra tømmermester

H. P. Møller 31. dec. for en trappe til prædikestolen. ¹¹ Smst. 1855 nr. 58, 17. marts.

¹² Smst. 1862 nr. 61. Regning fra J. Gregersen 29. dec. ¹³ FR. Boks. Livre de Caisse 1843—67, s. 207. ¹⁴ FR. Boks. Livre de Caisse 1868—1909, s. 140; jernkiste, FR. Regnskabsbilag 1902, nr. 24. ¹⁵ Jernkiste. FR. Regnskabsbilag 1925, nr. 60, 84 og 105.

¹⁶ FR. Boks. Arkivmappe. Sager vedr. salg af præstegård. ¹⁷ Jernkiste. FR. Regnskabsbilag 1904, nr. 86. Målebrev dateret 11. okt. 1838. ¹⁸ FR. Boks. Arkivmappe. Sager vedr. salg af præstegård. Overretssagfører le Maires indlæg. 31. okt. 1910. ¹⁹ Jernkiste. FR. Regnskabsbilag 1904, nr. 38. Skrivelse fra arkitekt Carl Thonning 14. juni 1904. ²⁰ Jernkiste. FR. Regnskabsbilag 1914. Lejekontrakt med bogtrykker L. Weile.

²¹ FR. Boks. Arkivmappe »Hovedbog«. Indlæg og korrespondance 1910—23. ²² TY. Presbyterialprotokol 1889—1941, s. 316. ²³ Jernskrin. FR. Regnskabsbilag. 1931 nr. 30, 4. nov. ²⁴ TY. Kirkeregnskabsbog I s. 187. ²⁵ TY. »Haupt-Buch in welchem verzeichnet der Kirchen gelder 1690—1751«, s. 183. ²⁶ KSA. Indkvarteringsmandtal.

²⁷ TY. Regnskabsbilag 1787 nr. 2. ²⁸ TY. Regnskabsbilag 1797 nr. 37. ²⁹ TY. Rum 5. Bilag 824, overslag jan.—febr. 1847; TY. Kirkeregnskabsbog III s. 212. ³⁰ TY. Regnskabsbilag 1788 nr. 31. ³¹ TY. Regnskabsbilag 1807 nr. 61. ³² FR. Boks. Arkivmappe II. Skrivelse fra det tyske presbyterium til det franske 8. aug. 1808. ³³ TY.

Kirkeregnskabsbog IV s. 185. »Architect Abrahams für die Zeichnung eines Gebäudes« 200 kr. ³⁴ TY. Presbyterialprotokol 1840—88, s. 509 f. I grundstenen blev nedlagt »das auf einer biegsamen Silberplatte schön gravirte unkundliche Dokument« (leveret af hoffjuveler A. Michelsen iflg. TY. Kirkeregnskabsbog IV s. 203) med ordlyden: »Der Grundstein zu diesen Gebäude, Gothersgade, Rosenberg Quartier, Matr. 139, ist am 15ten April 1886 im 23ten Regierungsjahre Seiner Majestät, unsers Königs Christian IX gelegt worden. Das Haus soll vornämlich Pfarrhaus und Schulhaus sein. Es ist Eigenthum der deutschreformirten Gemeinde zu Kopenhagen, deren Vorstand nach reiflicher Erwägung einmütig den Bau beschlossen hat. — Die dermaligen Vorsteher sind: die Herren Grossirer E. le Maire, Hofschokoladefabrikant C. Cloetta, Lieutenant und Eisenbahnhelfer A. Renouard, Conditor P. à Porta, nebst dem Prediger, welchem die Legung des Grundsteins übertragen worden ist. — Die Zeichnungen zum Bau hat der Architect und Bauinspector Herr L. H. Knudsen geliefert. — Entrepreneur ist der Zimmermeister Herr C. Otto. — Mauermeister ist der Herr C. Köhler. — Psalm. 127,1 »Wo der Herr nicht das Haus bauet, da arbeiten umsonst, die daran bauen«. I grundstenen blev desuden nedlagt en guldtrøne, en sølvtrøne og en enkrone i sølv samt en fem-, to- og tiøre i kobber. ³⁵ TY. Kirkeregnskabsbog IV, s. 203. ³⁶ Børge Janssen: De Reformerte i Danmark. København 1922, s. 106. ³⁷ TY. Presbyterialprotokol 1840—88, s. 515. ³⁸ TY. Presbyterialprotokol 1889—1941, s. 345. ³⁹ TY. »Haupt-Buch in welchem verzeichnet der Kirchen gelder 1690—1751«, bagest. ⁴⁰ Jfr. dog Harald Langberg i »Arkitekten« 1964, s. 421—26, der peger på Felix du Sart som den egentlige arkitekt bag Langes bygninger. ⁴¹ Om denne reformerte snedker, se »Ildebrandshuse«, red. af Poul Strømstad. København 1966, s. 199—200. ⁴² »Arkitekten« 1964, s. 425. ⁴³ KSA. Indkvarteringsmandtal (tillempet præstelisten). ⁴⁴ LA. Brandtaxation 1801. ⁴⁵ LA. Brandtaxation 1849.

Kirkegård, s. 100—106. ¹ TY. Presbyterialprotokol 1840—88, s. 546. ² Børge Janssen: De reformerte i Danmark. Kbh. 1922, s. 37. ³ TY. Rum 1. ⁴ Københavns Diplomatarium III. Kbh. 1877, s. 734. ⁵ TY. Boks. »Acta Consistorii Ecclesiae Reformatæ Hafniensis« 1687—90. ⁶ TY. Rum 39. »Convolut der grösseren, zur Copenhagenschen Reform. Teutschen Gemeine Kirchen- und Armen-Cassa gehörigen Rechnungen ... 1690 bis 1711«, Les Junies' regnskab for fælleskassen 1690—94. ⁷ FR. Boks. ERF. »Registre des Décès et Sépultures« 1686—1749. ⁸ FR. Boks. Bilag nr. 18. ⁹ TY. Kirkeregnskabsbøger. ¹⁰ TY. Fælleskassens bilag. ¹¹ TY. Presbyterialprotokol 1889—1941, s. 364. ¹² TY. Presbyterialprotokol 1759—1839, fol. 245 a. ¹³ FR. Boks. Arkivmappe II, læg 10. ¹⁴ TY. Rum 11. Kgl. åbent brev, målebrev vedlagt. ¹⁵ FR. Boks. »Régistre des Sépultures hors de la Ville«. ¹⁶ FR. Boks. »Régistre des Sépultures en Ville«. ¹⁷ Ligbrændingens Historie i Danmark, red. af Knud Secher. Kbh. 1931, s. 193.

¹⁸ TY. Forretningsudvalgsprotokol 1866—1906, s. 228. ¹⁹ TY. Presbyterialprotokol 1889—1941, s. 199—203. ²⁰ TY. Kirkeregnskabsbog I. Januar—april 1693, s. 33.

²¹ FR. Boks. »Recept du premier Consistoire le 3 Mai 1687 et la même de l'années 1690—1702« (ført af Les Junies). ²² TY. Kirkeregnskabsbog I. 17. dec. 1725, s. 171.

²³ Aschoffs Manual, fol. 29 a. ²⁴ Aschoffs Manual, fol. 32 b. ²⁵ LA. Fransk-reformert menigheds kirkebog 1685—1821. ²⁶ TY. Presbyterialprotokol 1889—1941, s. 394. ²⁷ TY. Regnskabsbog I, s. 187. ²⁸ TY. Regnskabsbog I, s. 237. ²⁹ TY. Rum 7. Korrespondance. ³⁰ FR. Boks. Fælleskassens regnskabsbog 1885—1913, s. 58; Jernkiste. Fælleskassens bilag 1903, bilag 44. ³¹ TY. Regnskabsbog I, s. 70. ³² Arthur G. Hassø: Københavns Brandvæsens Historie. Kbh. 1931, s. 378 f. ³³ FR. Boks. Fælleskassens regnskabsbog 1805—84.

Gravminder, s. 106—127. ¹ TY. Boks. »Acta Consistorii Ecclesiae Reformatæ Hafniensis« 1687—1690. ² TY. Rum 11. »Papiere den Kirchhof angehend«. ³ TY. Kirkeregnskabsbog I. ⁴ TY. Boks. Aschoffs Manual. ⁵ TY. Rum 7. Skrivelse fra det franske til det

tyske presbyterium 13. april 1831. ⁶ FR. Boks. Arkivmappe IV. ⁷ FR. Boks. »Régistre des Sépultures en Ville«. ⁸ TY. Fælleskassens Bilag. ⁹ TY. Regnskabsbilag 1835. ¹⁰ LA. Fransk-reformert menighed i København. Kirkebog 1685—1821. ¹¹ LA. Tysk-reformert menighed i København. Kirkebog 1686—1794. ¹² TY. Rum 39. »Convolut der grosseren, zur Copenhagenschen Reform. Teutschen Gemeine Kirchen- und Armen-Cassa gehörigen Rechnungen ... 1690 bis 1711«, Les Junies' regnskab for fælleskassen 1690—1694. ¹³ FR. Boks. E R F. »Cimétière de la Ville et hors de la Ville 1717 à 1872«. ¹⁴ Kgl. Bibl. Kallske saml. 4°, 536. Johan Conrad Kersting: »Was zeitt meines dienstes bey der Reformierten Teutschen Gemeine Merckwürdiges fürgefallen«, s. 2. ¹⁵ Lorenzen siger (s. 17), at en del af ligstenene på kirkegården oprindeligt har ligget i kirken, men blev udtaget, da der 1853 (!) indlagdes varmeapparater. Denne oplysning må dog afvises, da de gravsten, Lorenzen kender, er de endnu eksisterende, som altid har befundet sig på kirkegården. ¹⁶ FR. Boks. E R F. »Régistre des Décès et Sépultures« 1686—1749. ¹⁷ Adresse = Contoirs Efterretninger (Adresseavisen) 31. maj 1805. ¹⁸ TY. Presbyterialprotokol 1744—58, s. 185. ¹⁹ Personalhistorisk Tidsskrift 3. rk., II, s. 172. Svigersønnen, urtekræmmer Christen Christensen Brasks optegnelser. ²⁰ I Weilbachs Kunstnerleksikon oplyses det fejlagtigt, at han blev begravet 17. febr. 1771 fra Petri kirke. ²¹ FR. Boks. Arkivmappe II. ²² TY. Kirkeregnskabsbog II. ²³ Kgl. Bibl., Ny kgl. saml. 1396n, Wiedewelts fortegnelse over egne arbejder, fol. 56 a; samt Nicolai Jonge: Københavns Beskrivelse II, 1945, s. 62. ²⁴ DK. Københavns By II, 1960—65, s. 365 f. ²⁵ Clément s. 102. ²⁶ DK. Frederiksborg amt, 1964 f, s. 495. ²⁷ FR. Regnskabsbilag 1924. Regning fra Harald Svenstrups efft., 1. juli, nr. 75. ²⁸ Clément oplyser (s. 75), at Berkenhout døde 18. febr., hvilket antagelig skal være 18. jan., da han ifølge den tyske kirkebog 1794—1834 begravedes 23. jan. ²⁹ TY. Regnskabsbilag 1927. Regning fra E. Nielsens mekaniske stenhuggeri 22. marts. ³⁰ TY. Regnskabsbilag 1824. ³¹ LA. Tysk-reformert menighed i København. Kirkebog 1794—1834. ³² TY. Presbyterialprotokol 1759—1839, fol. 202 b. ³³ TY. Kirkeregnskabsbog III, s. 113. ³⁴ LA. Tysk-reformert menighed i København. Begravelsesprotokol 1834—94. ³⁵ Clément, s. 106. ³⁶ Clément, s. 44. ³⁷ TY. Kirkeregnskabsbog IV, s. 21. ³⁸ TY. Presbyterialprotokol 1889—1941, s. 243, 244 og 248. ³⁹ TY. Rum 26.

Bilag s. 128—132. ¹ Carl Christian von Gehren, reformert præst i København 1790—1806, boede i præsteresidensen, nuværende Gothersgade 109 (se ovenfor s. 97). Den anden tyske præst Johann Gabriel Maurenbrecher boede i den tyske præsteresidens i Åbenrå (s. 99). Om von Gehrens have, som Lavater opholder sig i, oplyser et malerregnskab fra 1788: plankeværket indvendig hvidmalet, en buegang ligeledes hvidt anstrøget, et lysthus, udvendig hvidt, indvendig grønt; desuden har man ferniseret et »perspektivstykke« (vistnok et landskabsmaleri, der som vanligt i hin tid var opstillet for enden af en gang). ² Det lille sæde på prædikestolen er omtalt ovenfor s. 74. ³ Utvivlsomt vinkande fra 1781, se ovenfor s. 69. ⁴ I den reformerte kirke brydes brødet; der uddeles ikke oblater som i den lutherske kirke.

INDHOLDSFORTEGNELSE

Kilder og henvisninger s. 133—143

INDLEDNING

Reformert kirkes og menigheds historie.....	3
--	---

BYGNING før 1728

Den midlertidige kirke.....	22
Den første kirke.....	24
Christian V's og Charlotte Amalies gavebreve.....	25
Udkast til den første kirke.....	26
Entreprenør og arkitekt.....	27
Håndværkerne.....	28
Bygningshistorie.....	30
Grundstensnedlæggelsen.....	30 f
Krypten.....	31
Bygningsbeskrivelse.....	34
Kirkens indre opbygning.....	40
<i>Præsteresidenserne før 1728</i>	44
<i>Inventar før 1728</i>	48

REFORMERT KIRKE EFTER DEN STORE BRAND

Bygning.....	57
Genopførelsen.....	58
Ydre opbygning.....	59
Kirkens indre.....	60
Bygningens senere skæbne.....	62

INVENTAR

Alterbord (eller nadverbord).....	68
†Nadverbord.....	48
Alterkande.....	50, 69
Alterskranke.....	72
†Alterskranke.....	48
Berettelsessæt.....	50, 69, 71
†Blok.....	55, 90
Dronningestol.....	84
†Dronningestol.....	51

Dåbsfad.....	50, 72
Dåbskande.....	70, 72
†Dåbskande.....	72
Kalk og disk.....	48, 49, 69, 71 f
*Kalk og disk.....	48
Disk.....	70
Kandelabre.....	92
Kantorstol.....	76
Kirkekiste.....	53
Kirkeskib.....	92
Klingpunge.....	90
†Klingpunge.....	56
Klokker.....	92
†Klokker.....	56
Kongestol, se Dronningestol	
†Ligbåre.....	56, 92
Lysearme.....	74
Lysekroner.....	91
†Lysekroner.....	56, 92
Maleri, se Dronningestol.....	85
Orgel.....	87, 90
†Orgel.....	54, 87
Orgelfaçade.....	87
Prædikestol.....	73
†Prædikestol.....	50
†Præstestol.....	53
Pulpitur.....	87
†Pulpitur.....	40
Salmenummertavler.....	90
†Salmenummertavler.....	91
Series pastorum.....	91
Series seniorum.....	91
Stolestader.....	74
†Stolestader.....	51
Lukkede stole.....	76
†Lukkede stole.....	81
Projekterede lukkede stole.....	82
Tårnur.....	92
†Tårnur.....	56

KIRKEGÅRD

Kirkegårdens grænser.....	100
Opdeling af kirkegård.....	101
Beplantning.....	102
Urtegård.....	103
Indhegning.....	104
†Spøjtehus.....	105

GRAVMINDER

Krypt.....	106
Bisættelser i krypt før 1728	108
Bisættelser i krypt efter 1728.....	109

Begravelser i kirken.....	110
Begravelser i kirken før 1728	112
Begravelser i kirken efter 1728.....	113
Begravelser på kirkegården.....	115
Epitafier.....	117
Kirkegårdsmonumenter.....	119

BILAG

I. Kongeligt gavebrev af 23. juli 1687	128
II. Byggekontrakt 4. april 1688	128
III. Johan Caspar Lavaters gæste- prædiken 30. juni 1793	132